

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Vol.}
Ser. 691

Title: *Sarvātva Mīmāṃsā*
Bhāṣya

691

शारीरक मीमांसाभाष्यम्

: Shāriraka	mīmāṃsā	Bhāṣya	Title
:	: Shankara	Bhagavat	Author
:	:	:	Editor
:	: Sam.	1564	Year, Vois.
:	:	:	Publisher
691	:	:	Remarks

॥८॥ उन्नमः परमात्मने ॥ शुभ्रदसमत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तु प्रकाशवद्विषयमावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्माणां मपि सुतरा
 मितरेतराभावानुपपत्तिरित्यतः समत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके शुभ्रदसमत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणां चाध्यासस्तद्विषयेण विषयिणस्तु
 मीणां च विषये ध्यासो मिथ्या तिन विवृणुक्तं तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यास्ये तरेतराविवेके नास्ति विवृतयोर्धर्मधर्मिणो
 मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यनृते मिथ्याकृत्याहमिदं मे दमिति नैसर्गिको लोकव्यवहारः अहोकोयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र
 च पूर्वदृष्टावनासत्तं केचिदन्यत्र ॥ १ ॥ धर्मध्यास इति वदन्ति केचित्तु त्रयदध्यासस्तद्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भवति अन्ये त्रयदध्यासस्य
 वविपरीतधर्मत्वकल्पनामावृत्तं सर्वथा पित्तन्यस्यान्यधर्मावभासतानव्यभिचरति तथा च लोके नुभवः शक्तिकादिरजतवदवभासते एकस्य
 ५ः स द्वितीयवदिति कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषये ध्यासो विषयतत्त्वधर्मोणां सर्वोद्दिष्टो रवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्थति शुभ्रदसमत्ययगो
 तस्य च प्रत्यगात्मनो विषयत्वं वीक्ष्य उच्यते न तावदयमेकांतेन विषयो समत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मनि द्वे न चायमस्ति नियमः
 पुरोवस्थित एव विषये विषयांतरमध्यसितव्यमिति अत्रत्यक्षेपि ह्यकाशे वा लासूनमालेन तामध्यस्थति एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मा ध्या
 सः तमेतमेव लक्षणाध्यासं पठितुं श्रुतिविद्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणविद्यामाहुः तत्रैवं सति त्रयदध्याससत्कृतेन दोषागुणो
 नचाश्रुमात्रेणापि स न संवध्यते तमेतमविद्याव्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यास इत्यस्यैव प्रमाणप्रमेयव्यवहारानौकिका वैदिकाश्च प्रवृ
 ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विविधप्रतिषेधमोक्षपरगतिकथं पुनरविद्यावधिषयाणि प्रत्यक्षादीनि शास्त्राणि चेति उच्यते देहोद्वेगदिव्यहममात्रिमा

॥ नदीनस्य जगत्त्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्न हीदियाण्यनुपाययप्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति नचाधिष्ठानमंतरेण इदिव्यापारः संभवति नचा
 ॥ न धर्मसात्मभावेन देहेन कश्चिद्विद्याविषयत्वाप्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि विषयधारिणिश्च विवेकात् यथा हि यथाद्वयः न
 धर्मिणि श्रोत्रादीनां संवधे सति शब्दादि विज्ञानधर्ते कलेज्ञाते ततो निवृत्तेन अनुकूलैः प्रवर्तते यथा देहोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हं उम
 यमिच्छतीति पलायितुमारभते हरितवृण्णपाणो मुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवतीति एवं पुरुषा अपि द्रुत्यन्तविज्ञाः क्रूरदृष्टीनां कोशतः खड्गेद्यतकरान् वल
 वतः उपलभ्य ततो निवृत्तेन तद्विपरीताप्रतिषेधप्रवर्तते तस्मिन् अतः समानः कश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ॥ यथादीनां च प्रसिद्धोऽस्ति
 वेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तस्मान्न्यदोनाद्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तकालः समान इति निश्चीयते शास्त्रीयज्यवहारे यथा
 विबुद्धिपूर्वकारीणां विदित्वात्मनः परलोकसंवंधमधिगम्यते तथापि न वेदोत्तवेद्यमज्ञानायाद्यत्तीतमपेक्षस्तत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारो
 पेक्षतोऽनुपयोगादधिकाराविरोधाच्च कृत्यामृतात्मविज्ञानात्पुनर्मानं शास्त्रमविद्यावधिविषयत्वं नातिवर्तते तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादिनि
 शास्त्राणि आत्मनि वर्णश्रमव्योवस्थादिविवेकाद्यध्यासमश्रित्य प्रवर्तते अध्यासो नामा इति स्मिन्तु द्विरित्यवधारणं तद्यथा पुत्रजाया विवर्तनेषु स
 कलेषु वाहमेव विकलः सकलौ वेति वाह्यधर्मात्मन्यध्यस्थति तथा हि देहधर्मो नृशहं स्थूलहं ति ह्यभिगच्छामि लंघयामि वर्तते तथेदियधर्मो नृकः
 काणः लोको वक्षिरो वाहमिति तथा लः करणधर्मा नृकामसंकल्पविवेके साध्यवसायादीनेव महं प्रत्ययिनमग्रेष्ववधारणसाम्येति प्रत्यगात्मन्यध्या
 स्यतं च प्रत्यगात्मानं सर्वसारक्षणां तद्विषये यथांतः करणादिष्वध्यस्थति एवमयमनादिरन्तर्तो नैसर्गिको ध्यासो मिथ्या प्रत्ययः रूपः करं लभोऽतएव प्रवर्त

शा० भा० कः सर्वलोकप्रसक्तः अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायामेकत्वविद्याप्रतिपत्त्ये सर्ववेदांताचार्येने यथाचार्यमर्थः सर्ववेदांतानां तथाच वयमस्यांशरीरकमीमांसायां
 प्रदर्शयिष्यामः वेदांतमीमांसाशास्त्रस्याचिद्याश्रितस्येदमादिभूतं ॥ ७ ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ १ ॥ तत्रात्राह अतस्तथाऽर्थः परिगृह्यते
 २ नाधिकाराद्यो ब्रह्मजिज्ञासा न अधिकृत्यात्मगलस्य च वाक्यार्थसमन्वयाभावादर्थतिरयत्तुक्त एवमथ शब्दः श्रुत्यामंगलमर्थो जनेन वति प्रवृत्तता
 पेक्षायाश्च फलतया नैतथापि विद्यतिरेकात् । सति चानंतर्थात्वे यथाधर्मजिज्ञासा पूर्ववत् त्वेदाध्यायनं नियमेनापेक्षते एव ब्रह्मजिज्ञासियत्तु पूर्ववत्ति
 यमेनापेक्षते तद्वत्तया । स्वाध्यायात् त्वेव समानं न त्विदं कर्मविवोधानंतर्थात्वे विदुषः न धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अक्षरीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासाप्यपमेः
 यथाचरुदयाधवदानानामानर्थक्ये नियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात् न तथैव क्रमो विवक्षितः शब्दो विवक्षिते धिक्ताधिकारवधमाणाभावाधर्मब्रह्मजिज्ञा
 सयोः फलजिज्ञासाप्यपेक्षे च अमुदयफलधर्मज्ञानतच्चात्रानापेक्षतेः प्रयस्य फलवत्त्वज्ञानेन चानुष्ठानोपेक्षतेः प्रयस्येतरापेक्षयश्च धर्मजिज्ञा
 स्येन ज्ञानकालेन सिद्धिरुपयापारतंत्र्यादेव न त्वेव ब्रह्मजिज्ञास्यनित्यत्वात् न पुरुषमवबोधयति त्वेव बोधनात् पुरुषमवबोधयत्येव वलमवबोधस्या
 चोदनाजमत्वान्न पुरुषो वबोधयति ॥ २ ॥ अथ यथा तोयसिक्तकर्मणा विवक्षितं तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनंतरं ब्रह्मजिज्ञासापदिपतति तत्र
 चतरेत्यादिपक्षस्तद्विवेक इहाप्युक्तार्थो गौरीवैरागः श्रमदमादि साधनसंपन्नमुक्तं च तेषां हि सतसु प्रागपि धर्मजिज्ञासायां उच्चैश्च शक्यते
 ब्रह्मजिज्ञासि ज्ञातुं न विवक्षयति तस्मादथ शब्देन यथा क्तसाधनसंपन्नानं तत्रैव उपदिश्यते अतश्च हेत्वर्थो यस्मादेव एव गौरीवैराग्येना
 प्रयः साधनानामनित्यफलतां दर्शयति ब्रह्मविद्याप्रोत्तिपरमित्यादि । तस्माद्यथा साधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासकत्वा ब्रह्मणो जिज्ञासा

३

२

सा
 विदुषो नैव शक्यो जिज्ञासि ज्ञातुं न विवक्षयति ॥ २ ॥
 अतश्च हेत्वर्थो यस्मादेव एव गौरीवैराग्येना

ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मवचनमाणा लक्षणां जन्माद्यस्य तद्वति अतएव न ब्रह्मशब्दस्य ज्ञासाद्यर्थान्तरमाशंकितत्वं ब्रह्मण इति कर्मणिषष्टी
 नशब्दो जिज्ञासापेक्षत्वा जिज्ञासाया जिज्ञासांतरा निदेशाच्च ननु शब्दमष्टीपरिग्रहेपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विवक्षयते संवधमासा
 मस्य विशेषनिष्ठत्वात् एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुक्तं न्यसामान्यहारेण यरोक्तं कर्मत्वं कल्पयते । अर्थः प्रयासः स्यान्नव्यर्थो ब्र
 वाश्रिताशब्दविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न प्रधानपरिग्रहेन ह्येदितानां मथास्ति सत्त्वात् । ब्रह्मज्ञानेनापि मिष्टतमत्वात् प्रधानं
 तस्मिन् धर्मे जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते प्रयत्ने जिज्ञासिते वेना ब्रह्मजिज्ञासितं न न वति तान्यथासिमान्येवेति न ह्यथ कस्यचित्वा
 नियथाशासो गच्छतीत्युक्तं सपरिवारस्य राजोगमनमुक्तं न वति तद्वत् अत्यनुगमाच्च यतो वा इमानि भूतानि जायत इत्या
 दाश्रतयः तद्वि जिज्ञासास्त्वन द्रष्टेति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयति । न च । कर्मषष्टीपरिग्रहे सत्त्वानुगतं न
 वति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणिषष्टी ज्ञातुं ब्रह्मजिज्ञासा च वृत्तिरित्येते ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादित्याह
 नेन हि प्रमाणेनावगच्छामि ब्रह्मवत्त्वावगतिरहे पुरुषाथो निःशेषसंसारवीजविनाशाय नार्थनिवर्हणं तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्यं
 तत्सु न ब्रह्मप्रसिद्धमप्रसिद्धवाप्याद्यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यं सर्वज्ञसर्वशक्ति समन्वितं ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नि
 त्यशब्दत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते ब्रह्महेतुनो रथो नुगमात् सर्वस्वार्थमत्वाच्च ब्रह्मास्ति प्रसिद्धिः सर्वो ह्यत्मास्ति त्वं प्रत्येति न नाहम
 स्मीति यदि हि नात्मास्ति त्वं प्रसिद्धिः स्यात् सर्वलोको नाहमस्मीति प्रतीयात् आत्मा च ब्रह्मयदितर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमा

शा० भा० स्तितो ज्ञानमेवेत्यज्ञिनास्पृष्टं पुनरापन्नं न तद्विशेषं प्रतिविप्रतिपत्तिः देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायति ५०
 ३ कश्च प्रतिपन्ना इन्द्रियाण्येव चेतनायात्मेत्यपरमनुसृत्य विज्ञानमात्रं दृष्टिकमित्येकं शून्यमित्यपरं अस्ति देहादिव्यतिरि
 क्तं संसारीकर्मोक्तत्वे परं भोक्तेव केवलं न कर्त्तव्यं च तत्तद्व्यतिरिक्तं ईश्वरः सर्वशक्तिरिति केचिदात्मा स भोक्तृरित्यपरे
 एवं बहवो विप्रतिपन्ना भुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सततं विचार्य युक्तियुक्तं चित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिह
 र्येतानर्थं चेयात् तस्माद्ब्रह्मज्ञिना सोपन्यासमुख्येन वेदांतवाक्यमीमांसातद्विरोधितर्कापकरणेन श्रयसप्रयोजनात्

सूयते ब्रह्मज्ञिसितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्वदेति अत आह भगवान्सूत्रकारः ॥ ४ ॥ जन्माद्यस्य तद्वत्तत् ॥ ५ ॥ जन्मोत्पत्ति
 रादिरस्येति तद्वत्तत्तद्विज्ञानेन ब्रह्मविद्भिः जन्मस्थितिर्भगं समासाधो जन्मनश्चादित्वं शक्तिः निर्देशापत्तं वस्तुवत्तापत्तं च श्रुति म-
 निर्देशावद्यतो वाहमानि भूतानि जायत इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रत्ययानां क्रमदर्शनात् वस्तुवत्तमपि जन्मना ल
 छात्मकस्य जगतः धर्मिणः स्थितिप्रत्ययसंभवात् अस्मिन्निप्रत्ययत्वादिप्रमाणासन्निधापितस्य धर्मिणा इदमनिर्देशः षष्ठीजन्मा
 दिधर्मसंबंधाधीयत इति कारणानिर्देशः अस्मिन् जगतो नामरूपाध्याव्याकृतस्यानेककर्मोक्तसंयुक्तस्य ॥ प्रति ३

५४

कर्मसंज्ञा मतिर्नेयतादेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यवित्तरचना इत्यपरं जन्मस्थितिर्भगं यतः सर्वतात्सर्वशक्तेः कारणवद्वत्तत्तत्तत्
 वाक्येषां अन्वेषामपि नाविकाराणां विषयां तर्जावतिजन्मस्थितिना शानामिदं ग्रहणं यास्कपरिपठितानां उज्जयते स्वीत्यादीनां ग्रहणं तेषां जग
 तः स्थितिकाले स्यात्तथा मानवान्मूलकारण इत्यस्मिन् स्थितिना जगत्तोनयहीताः स्फुरित्याशं क्ये ततस्माशं कीर्तित्योत्तिर्बलणसन्निवस्थितिः प्रत्यय
 श्रुतेः श्रुतेः नययोक्तविशिष्टाण्यजगत्तयोक्तविशेषणमीश्वरमुक्त्वा न्यतः प्रथमा दवेत नादणुचोऽनावा संसारिणो बोधत्यादिर्भावावयवैशक्ये
 न ब्रह्मजावतो विशिष्टादेशकालनिमित्तोपादानात् एतदेवानुमानं संसारिण्यतिरिक्तेश्वरास्त्रिधादिमाधनमीश्वरकारणिनो मन्यते न चिन्नापि तदेवो
 मन्मन्मन्मादिस्मृतेन वेदांतवाक्यं यथार्थं वास्तव्याणां वेदांतवाक्यानि हि सत्रैरुक्तं सत्यं विचार्यते वाक्यार्थविचारणाय वसानं निज्जाहि ब्रह्माहि
 स्मावगतिर्नोडमानादिप्रमाणं न निर्दिष्टा अस्तु उवेदांतवाक्येषु जगत्तोजन्मादिकारणवादिभूतदर्थग्रहणदार्ढ्यानुमानमपि वेदावाक्याविशेषि
 प्रमाणं न वन्न निर्धार्यते अत्येवैवैकस्यास्य पुण्यपुण्यतवात्सम्युपगम्यमानवात् अतद्योर्मंतव्यशक्तित्वापेक्षितो मेक्षीवीर्गंधरामेवोपमं पद्येते
 वामेति वाच्यवानुपुषावेति वपुषु बुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति न धर्मजिज्ञासायामिदं श्रुत्या एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां श्रुत्या दायोड
 भवादयश्च यथास्मिन् न वमिह प्रमाणं मनुजवावसानवाद्भूतवस्तुविषयबाब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्येति विषयेनानुनवापेक्षासीति श्रुत्या दीनामेव
 प्रमाणं स्यात्पुनरुपाधीनात्मलाजबाब्रह्मकर्त्तव्यस्या कर्त्तुमर्हते मन्मथावाकां लोकिकैर्वैदिकैर्वैयथाश्वेन गच्छति पश्यामन्यथा वानवा गच्छतीति
 तथातिरात्रिषोडशिनं युक्तातिनातिरात्रिषोडशितं युक्तातीत्युक्तेनुहोत्यनुदितेनुहोतीति विधिप्रतिषेधश्चात्रात्रैवः स्फुरिकल्योऽगर्गपवासाश्च

मादेवेति

तथा हि ५ कर्म ३

अर्थवतः ९

५

सर्वतः सर्वशक्तिजगत्प्राप्तिस्तिलयकारणं वेदां शास्त्रादवगम्यते कथं समन्वयात् सर्वेषु दिवेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादनं
 विनयैर्गुणानि सा देवस्यो म्येदमयत्रा श्रीदेवमेवादितीयमात्मा वा इदमेक एवायत्रा श्रीतदेतज्जलात् सर्वमनपरमनंतरवा ह्यं ब्रह्मो वेदममृतं उरसादि
 त्पादनि नवतज्जता नोपदार्थानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वये गम्यमाने धर्मांतरकल्पना युक्ता श्रुतज्ञानश्रुतकल्पना प्रयोगान् नवातेषीक
 र्त्तस्वरूपप्रतिपादनपरतां विसीयते तत्केन के पत्रेदितादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः नवपरिनिष्ठितवस्तुस्वरूपे पि प्रत्यक्षादिविषयवत् तत्रमसी
 ति ब्रह्मात्मनावस्यशास्त्रमंतरेणानवगम्यमानं नवातायनु हेयोपादेय रहितवाडुपदेशानर्थक्यमिति निषादोषः हेयोपादेयश्च न्यब्रह्मात्मावगमादेव
 सर्वकेशप्रहाणात्पुरुषार्थमिदं देवतादिप्रतिपादनस्य उच्यते वा क्यगतिपासनार्थवैपिनकश्चिद्विरोधः ननु तथा ब्रह्मण उपपासनाविधि शेषवैसी तव
 तोकवे हेयोपादेयश्च न्यतया क्रियाकारकादिद्वैतवित्तानोपमर्षे पपत्तेः न च कचवित्ताने नोन्मथितस्य द्वैतवित्तानस्य पुनः संशयो हि येनोपासन
 विधि शेषवत् ब्रह्म प्रतिपद्येता यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिर्मस्पर्शमंतरेण न दृष्टं तथाप्यात्मवित्तानस्य फलपर्यंतं तत्रात्र द्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्य
 वाको प्रत्याख्यातौ नवानुमानं गम्यं शास्त्रप्रामाण्येनान्यनुदृष्टं निदर्शनमापेक्षेता तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं अत्रापरप्रत्यवतिष्ठेते
 यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधि विषयता येव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते यथा यूपपादवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधि शेषतया शास्त्रे
 ण समर्प्यते तद्वत् ब्रह्म निवृत्तिप्रयोजनवाच्छास्त्रस्य तथा हि शास्त्रतात्पर्यविदोऽत्राज्ञा दृष्टो हितस्यार्थः कर्मविवोधनी बो दनेति क्रियायाः प्रवर्तकौ
 वचनौ तस्य ज्ञानसु पादेशः तद्वृत्तानां क्रियायै न समाम्नायः आम्नायस्य क्रियायै वा दानर्थक्यमवदर्थानामिति वाच्यतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्त

कृतसंस्त

प्रमा १

स्य

यत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयद्यार्थवत्ताम् तच्छेषवथान्यउपयुक्तं तस्मान्मान्यादेदां तानामोपेक्ष...
 आखर्गादिकामस्यान्निहोत्रादिस्माधने विधीयत एवममृतवकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तं न चिद्वैजिज्ञास्य वैलक्षण्यमुक्तं कर्मका इति
 धर्मे जिज्ञास्य इह उ नू तं नितानि ई तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षा हिलक्षणं ब्रह्मज्ञान फलं न विउमर्हति नार्हत्येवं न वि
 उम् कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानवासात्मावाच्यरे इष्टयः यथात्मा पदत पाश्चात्तो चेष्टयः अविजिज्ञास्यितयत्रात्मित्येवोपासी
 तात्मानमेव लोकमुपासीत ब्रह्मवेदब्रह्मैव नवतीत्यादिषु दिविधनेषु यस्तु कोन्मावात्मा ब्रह्मेत्या कीक्षायां तस्वरूपसमर्पणे नन्मावेवेदां ता उप
 युक्ता नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यसहो नित्यसुखबुद्धस्तस्वनावो विज्ञानमार्नदं ब्रह्मेत्येव मादयः स्तउपासनाच्च शास्त्रे दृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फल
 नविद्यतिकर्तव्यविद्यननु प्रवेशो उ वस्तुमात्रकथने दानोपादाना संनवाता सप्रदीपावस्तु मतीराजा सौगे छतीत्यादिवा क्यवदेदां त वाक्या
 नामानर्थक्यमेव स्यात् ननु वस्तुमात्रकथने पिरज्जुरित्यं नायं संप्रदत्ता दौ त्रीतिजनित जीतिनिवर्तने नार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुक
 थने न सारिव्रंति निवर्तने नार्थवत्त्वं स्यात् स्यादेता देवयदिरज्जुस्वरूपश्रवण इव संप्रजांतिः संमार्गि व्रंतिः ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निव
 र्तेत ननु निवर्तते श्रुतं ब्रह्माणोपियथा इव सुखडरवादि सारधर्मदर्शनात् अतद्योमैतयो निदिध्यासितय इति श्रवणे त्रकालयोर्मनननि
 दिध्यासनायो ईर्शनात् तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयेव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मोपपत्तं तत्राप्रति अत्राजिधीयते न कर्म ब्रह्मविद्याफलयो वैलक्ष
 ण्यात् शाश्वरं वाविकं मानसं व कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्ध धर्माख्यं

तासेति सूत्रिता अधर्मोपि हि हि सादिः प्रतिपिधवोदन

लक्षणवाङ्मिताभ्यः परिक्रम्या तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोः धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदः स्वशासीरवाश्रनो निरेवोपनुज्जमाने वि
प्रयत्नियसंयोगजन्ये बलविश्रुतावरांतिप्रमिदि। मनुष्यावादारस्य बलान्ते प्रादेहवसुखसुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्वितीधर्मस्य तार
तम्यगम्यते। धर्मतारतम्योदधिकारितारतम्यं। प्रसिद्धं चार्थिस्वसामर्थ्य विद्वत्तादिकृतमधिकारितारतम्यं। तथा स्यागाद्यनुष्ठापिनामवविद्यामा
धिविशेषाऽन्तरागमनं। केवलैरिष्टाप्रतदन्नसाधनेष्वमादिकामेणदक्षिणेन पथागमनं। तत्रापि सुखतारतम्यं तसाधनतारतम्यं तद्वितीधर्मस्य
वशाच्चाद्यावत्तुमुषिवेत्यस्मात्तुगम्यते। तथा मनुष्यादिषु नारकच्छावरांतिषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाधनवेति गम्यते तारतम्ये
निवर्तमानं योर्ध्वगतेषु देहवसुखदः स्वतावतम्यदर्शनात्तद्वितीधर्मस्य प्रतिषेधोदनालक्षणस्य तदनुष्ठापिनां च तारतम्यगम्यते। एव
मविद्यादिषु च तार्तम्यधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानं पूर्वकं सुखदः स्वतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिश्रुतिन्यायप्रसिद्धं। तथा च श्रुतिर्न
विद्युत्तारतम्यसतः प्रियाप्रियायोरपहतिस्मात्तियथावर्णितं संसाररूपमनुवदति। अशरीरं वा वसते न प्रिया। प्रिये स्मृशतश्च प्रियाप्रियस्पर्शन
प्रतिषेधोदनालक्षणधर्मकार्यं चोत्तारख्यस्याशरीरस्य प्रतिषिधतइति गम्यते। धर्मकार्यं वेहि प्रियस्पर्शनं प्रतिषेधो नोपपद्यते अशरीरं प्रिया
स्पर्शमेव धर्मकार्यमिति चेन्न। तस्य स्वाभाविकत्वादि। अशरीरेषु न वास्तेषु वास्ति तं माहातैविजुमात्मानं मत्वाधीरो न शोचति। अत्राणो ह्यमनाः
त्रोऽङ्गो ह्ययं उरुषरत्पादिश्रुतिभ्योऽतएवानुष्ठेयफलविलक्षणो मोक्षारख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धं। तत्र किं वित्परिणामिनित्यं यस्मिन् वि
क्रियमाणे पितदेविदमिति बुद्धिर्न विरुन्याते। यथा यथा हि जगन्नित्यववादिनां। यथा वसोरख्यानो गुणाः इदं पारमार्थिकं कृत्यं नित्यं योमव

प्रो

प्रो

४

स्यात् २

स्य

सर्वथापि सर्वविक्रियारहितं नित्यत्वं निरवयवं स्वयं ज्योतिस्वभावं यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं वनोपावर्तेते तदशरीरं मोक्षारख्यं अश्रु
धर्मादयत्र धर्मादयत्रास्मात्तत्तादयत्रवृत्ताच्च नाद्यास्तेत्यादिश्रुतिभ्योऽतस्तत्प्रलयस्येयं जिज्ञासा प्रसुता। तद्यदिकर्तव्यं शोषावेनोपदिश्य
ततेन च कर्तव्येन साध्यं चोत्तुपगम्येतानित्यएव स्यात्। तत्रैवं सति योक्तुं कर्मफलवैधवतारतम्यावस्थिते धनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष
तिप्रसज्येत। नित्यश्चोत्तुः सर्वोर्मात्तुवादि निरन्तरपगम्यते। अतो न कर्तव्यं शोषावेन वृत्तापदेशो युक्तः। अपि च वृत्तवेदवृत्तवैधवति चोत्तु
तिवाच्यकर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावारे। आनंदं वृत्तलोविद्वानुनविनेति कृत्यना अनयं वैज न को प्राप्नोति। तदात्मानमेवावेदं वृत्तास्मात्ति। त
स्मात्तसर्वमजवत्तु को मोहः कः शोकरकवमनुपश्यत इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानंतरं मोक्षं दर्शयंत्यो मध्यकार्यं तिरंवारयंति तथा तद्वि
तत्यश्च वृषिर्वा मदेवः प्रतिषेधो देहं मनु रजवं शूर्यं चेतिवृत्तदर्शनं सर्वान्मजा वायोर्मध्यं कर्तव्यं तद्वारणाय उदाहृत्यं यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठ
तिगायत्योर्मध्ये तर्कं कं कार्यं तिरंवास्तीति गम्यते। ब्रह्मिनः पिता योस्माकमविद्यायाः परंपारं तारयन्ति श्रुते स्वेवामेव गवहाशेभ्यश्चरति शोकमात्म
विदिति शोहं न गवः शोचामि तं मा न गवां चो कस्य पारं तारयन्तु तस्मै हित कृषायाय तमसस्पारं दर्शयन्ति न वा अनकुमार इति विवमाद्याः श्रुतयो मा
ह प्रतिबंधनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयंति तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायं हं हितं सुखं स्वजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरपायेतदनंतं
गतावति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकवैज्ञानाद्भवति। न च दं ब्रह्मात्मैकवैज्ञानं संपन्नं यथानंतं वैमनो न तां विश्वेदेवा अनंतमेव सातेन लोके ज
यतीति। न चाध्यात्मरूपं यथामनोब्रह्मत्कपासीतादित्यो ब्रह्मत्वादेश इति च मन आदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यात्मनः नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं वायुर्वा वसव

दपवर्दि

५३

गः प्राणो वायुसंवर्गश्चैव। नाप्याज्या वैश्वानरिर्कर्मवत्कर्मो गमैश्चैव पदं पदादिरूपे हि ब्रह्मे कवविज्ञाने नैव पदं पदं मानेन तत्र मस्य हं ब्रह्मात्म्य
यमात्मा ब्रह्मेत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मिकवत्त्वमुपपत्तिपादनपरः पदस्य मन्वयः पीड्योता निघातिरुदययथिच्छिद्यंति सर्वमशया इति वैवमा
दीनि अविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्तराधेरन। ब्रह्मावेदब्रह्मेव न वतीति वैवमादीनि तज्ज्ञावापत्तिवचना निमं पदादिपक्षे न सामंजस्यो नोपप
रना तस्मात्तसं पदादिरूपं ब्रह्मात्मिकवविज्ञानं। अतो न पुरुषस्यापारतंत्र्यं ब्रह्मविद्या। किंतर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवस्तुतंत्र्यं। ए
वेतस्य च ब्रह्मणः तत्तत्तानस्य वा न कया विद्यत्तया शक्यः कार्यानुपपत्तिः कलायिजं। न च विदिक्रिया कर्मत्वेन कार्यानुपपत्तिः शो ब्रह्मणो। अन्य
देवतहिदितादथो अविदितादधीति विदिक्रिया कर्मत्वं प्रतिषेधनायेन दंसर्वविज्ञानाति तौ केन विजानीयादिति वा तथोपासिक्रिया कर्मवत्पत्ति
षेधोपि न तस्य विषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्तं देव ब्रह्मत्वं विदिनेदं दिदमुपासत इति। अविषयत्वं ब्रह्मणः शास्त्रयोनिव्यानुपपत्तिरिति चेत्ताना अविद्या
कल्पितेन दनिवृत्तिपरवाह्यास्त्रस्य। न हि शास्त्रमिदं तया विषयत्वं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति। किंतर्हि प्रत्यगात्मत्वेन विषयतया प्रतिपादय दविद्याकलि
तैवेद्यावेदिवेदनादिनेदमपनयति तथा च शास्त्रं यस्यामर्तं मर्तयस्य न वेदसः। अविज्ञातं विज्ञानं तं विज्ञातमविज्ञानताम्। न दृष्टे ईश्वरं पाशेन विज्ञा
ते विज्ञातारं विजानीया इति वैवमादि। अतो विद्याकल्पितस्य सारिच निवर्तने न नित्यमुक्तात्मरूपमपेक्षा नामोक्तस्यानित्यत्वं दोषः। यस्या तत्त्वाद्यो
तोक्तस्य मानसं वा विकं कार्या कं वा कार्यं मोपेतं न इति युक्तं। तथा विकार्यत्वं तयोः पक्षयोर्मोक्तस्य वृत्तमनित्यत्वं न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्येवा
द्यदि नित्यं दृष्टं लोके न बाध्यत्वेनापि कार्यापेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वेन ति अनाप्यत्वात् स्वरूपच्यतिरिक्तत्वेन ब्रह्मणो नाप्यत्वं सर्वगतत्वेन नित्यात् स्वरूपत्वात्

तस्य मतं व

इत्युच्यते तस्मात्तज्ज्ञानमैकमुक्ताक्रियाया गंधमात्रस्याप्यनुपवेश इदं नोपपद्यते। ननु ज्ञानं मानुसीक्रिया न वै लक्षणात्। क्रिया हि नामसायत्र
वस्तुस्वरूपनिमित्तवैवोद्याते पुरुषवित्तद्यापाराधीना च यथायस्येदेव तात्पर्यं विदुर्हीतं स्यात्तथाये दृष्टदृक् रिष्यन्निति संधी मनसा ध्यायेदिति वि
वमादिष्वध्याने चित्तनैयद्यपि मामस्य तथा पि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वक्तुं शक्यं। पुरुषतंत्र्यं वा तज्ज्ञातुप्रमाणजं च प्रमाणं वयथा नूत वस्तुविषय
मते ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वक्तुमशक्यं केवलवस्तुतंत्र्यमेव तंत्र्यो दना तंत्र्येनापि पुरुषतंत्र्यं। तस्मान्मानसा वैपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यं यथा
वा पुरुषो वा वगोतमाश्रियो वा वा वगोतमाश्रित्य त्रायोचित पुरुषायोरभिबुद्धिर्मानसी नवति। केवलचोदनाज न्यवानुक्रियैव सा पुरुषतंत्र्या
न। या उपपत्तिद्वयावभिबुद्धिर्नमा चोदना तंत्र्यानापि पुरुषतंत्र्या किंतर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतंत्र्ये विविति ज्ञानमेव तंत्र्यक्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तु
मुवेदितं। तत्रैव सति यथा नूत ब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदना तंत्र्यं। तद्विषयलिङ्गोदयः श्रूयमाणोऽप्यनियोज्यविषयत्वात् कुर्वीत वयुपला
दिप्रयुक्तं जुराते क्त्वा दिव द हि यानुपादिय वस्तुविषयत्वात्। किमर्थं नित्यत्वात्मावा अरे दृष्ट इत्यादीनि विधिकाया निवचना निस्त्वानाविकप्रवृत्ति
विषयविमुखीकरणार्थानिति ज्ञमोयो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुष इष्टं मे नूयादनिष्टं मा नूदिति। न च तत्रात्यंतिकं पुरुषार्थं लभते तमात्यंति कपुरु
षार्थं तंत्र्यानाविकाकार्यकरणमैवा त प्रवृत्तिगोचरादिमुखीकृत्य प्रत्यगात्मसो तस्य प्रवर्तयत्वात्मावा अरे दृष्ट इत्यादीनि तस्यात्माने च
णाय प्रवृत्तस्याहं यमनुपादेयत्वात् तत्रमुपदिशते। इदं सर्वं यदयमात्मा यत्र वस्पस्त्वमात्मैवा नूत केन कं विजानीया विज्ञातारमारे केन विजानी
या दयमात्मा ब्रह्मेत्यादि निर्यदप्यकर्तव्यं प्रधीनमात्मज्ञानेनानायाया पादाना यवान न वतीति तत्रात्यंतिकं सुपगम्यते। अलंकारो ह्ययमस्माकं यज्ञसा

प्रत्ययनिमित्तं वातुमसुदीक्ष्यन्ति नो वतोपि विडोवासी ॥ तथा च बलविधिव्याप्यति ॥ अथवा हि निर्वर्तमानं बलमाकेष्टताप्रत्यक्षाशयात् ॥ तत्र मे विदेश
 रारं वीते प्रायमेवारीति मृते प्राणो बलवन्तः प्राणो बलवन्ते जएवेति सवज्जरव ॥ अरिवन् कर्षो ॥ कर्षे इव सवार्गे वागिव समानो मना इव सप्राणो ॥ प्राणश्चो
 तिसां मृतिरपि स्थितप्रज्ञस्य कानां पेत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्वावक्षाणा विडयः सर्वप्रत्ययैर्बोधयति ॥ तस्मान्ना वगत बलमात्मना तस्य यथा पूर्वमैसा रिवैयस्य
 उयथा पूर्वमैसा रिवैना सा वगत बलमात्मभाव इत्यनवद्यं ॥ यत्पुनरुक्तं च वणात्परा चीनयोर्मनननिर्दिध्यासनयोर्देशनादिविशेषवैवल्लो न स्वरूपपर्यव
 सायिवमिति ॥ नो वगत्यर्थवान्नननिर्दिध्यासनयोः यदि च वगतं बलमात्मविनिर्मुक्तं न वेत्त रा विविशेषवै ॥ न उत दक्षि ॥ मनननिर्दिध्यासनयोरपि च वणवद
 वगत्यर्थवान् ॥ तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकवैवल्लो नः न वता ॥ ततः स्मृतं त्रामेव बलशास्त्रप्रमाण कैवेदी ॥ तवा कश्चमन्त्रयादिति सिद्धं ॥ एवं च
 स्मृत्या तातो बलजिज्ञासेति शास्त्रारं न उपपद्यते ॥ प्रतिपत्तिविधिपरवेत्यात्मा धर्मजिज्ञासेत्येवार्थवान्न प्रत्यक्षशास्त्रमारन्ये तत्रारम्भमाणो विवमारन्ये तो यातः
 परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्यथातः क्वचर्थप्रमथार्थयो जिज्ञासेति वत् ॥ बलमात्मैवावगतिस्तु प्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः ॥ शास्त्रारं नश्चाथातो बलजिज्ञासेति ॥ तस्मा
 दहं बलमात्मीत्येतद्वन्मात्रमावमाना एव सर्वविधयः सर्वाणि वेतराणि प्रमाणानि ॥ न च हे या तु पादेया हितात्मा वगतौ निर्विधया एष प्रमादकाणि व प्रमाणानि
 न विवमर्त्तनाति अपि ना ऊः गोणमिथ्यात्मनो ॥ सात्रिपुत्रादिहादिवाधनाता ॥ अहमात्मा हमित्येवं बोधिका र्थकथेन वेता ॥ अन्वेष्यात्मविज्ञानात् प्राक्प्रमादत्वमा
 त्मनः ॥ अविष्टः स्यात्प्रमाते वपाभरोषो दिवर्जितः ॥ दिवत्प्रत्यायो यद्यत्प्रमाणान्नैकल्यितः ॥ लौकिकं तददेवेदं प्रमाणं वात्मनिश्चयादिति ॥ एवं वेदी
 तवा क्पानां बलमावगतिप्रयोजनानां तात्पर्येण समन्वितानामेतारेणापि कार्यानुपपत्तेश्चलणि पर्यवसानमुक्तं ॥ बलवन् सर्वज्ञ सर्वशक्तिजगत्पतिरिति

तिमाशकारणमित्युक्तं ॥ शास्त्रादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनिकारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदां
 तवा क्पानि योजयन्ति ॥ सर्वे वा वेदांतवा कोष्ठमृष्टिविषये धनुमानि नैव कार्येण कारणं लिलहयिचितं ॥ प्रधानप्रसूययोगानित्यानुमेया इति सात्त्व
 मन्त्येते काणादास्तेत्येव वा केन्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमान्ते ॥ अथ मवायि कारणमेव मन्येपि तार्किका वा क्पानास्युक्तमासा वष्टनाः
 इति पक्षवादि नरुहो निष्ठितं ॥ तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेना कार्येण वेदांतवा क्पानां बलमावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वा क्पानास्युक्तमासा प्रतिपत्तयः प्र
 र्वपक्षी कृत्य निराकियंते ॥ तत्र सांख्याः प्रधानं विष्णुमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना आख्यानि वेदांतवा क्पानि सर्वज्ञस्य सर्ववाक्केवल्लो जगत
 कारणवै प्रदर्शयंतीत्यवोक्तानि प्रधानकारणपक्षेपि योजयितुं शक्यं ॥ सर्वशक्तिवैतावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषय उपपद्यत इत्येव सर्वज्ञत्वमप्यु
 पद्यते ॥ कथं यत्ताने मन्यमेव धर्मस्त ॥ स वा संजायते ज्ञानमिति स्मृते ॥ स्तेन वसवधर्मिण ज्ञानेन कार्यकरणवैतः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः ॥
 सचस्पदि निरतिशयोक्त्यै सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धं केवलस्या कार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचित्तवै वाक्ययितुं शक्यं ॥ विष्णुणा च
 तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सर्वप्रधानावस्था यामपि विद्यत इति प्रधानस्यावेत नस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते ॥ वेदांतेषां वक्ष्येत्तवापि सर्वज्ञ
 बलमावगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमप्युपगतं ॥ न हि सर्वविषयज्ञानं कुर्वदेव बलवत्त्वमिति ॥ तथा हि ज्ञानस्य नित्यत्वात् ज्ञानक्रिया प्रति
 स्वातंत्र्यं बललोये तो या मिष्टं न च ज्ञानक्रियाया उपरमितीति बलान्नैव सर्वज्ञत्वमप्युपगतं ॥ अपि व प्राप्यते ॥ सर्वकारकश्च
 नैव बलमावगच्छता सर्वज्ञानसाधनानां शारीरिज्यादीनामज्ञानोत्पत्तिः कस्य विडपपत्ता ॥ अपि व प्रधानस्यानेतात्वं कस्य पत्तिमसौ न वानु सात्त्व

६१
 त्पतरि
 प्रधान

कठिन्मितादि काशा यतिरेकेण तदा वा काशाय काशादिनेदमित्या बुद्धि दृष्टा तथैव देहादि संघातो पाधिमं बंधी विवेकज्ञाते श्वर्ये कारितेदमि
 थ्या बुद्धिः दृष्टते वात्मन एव सतो देहादि संघातेऽनात्मन्यात्मवा निनिवेशो मिथ्या बुद्धिमात्रेण सति विवेकं नाराखि देहाद्यपेक्षमास्ति वमुपपन्नं स्यादिति
 यदप्यक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात् नृदादिवत् कारणोपपत्तिर्नामी हतस्य प्रज्ञाण इति तदधीनस्यात्राश्चेति वप्रत्यक्षं यथा उत केण पित्रा ज्ञाण एव का
 रण्येति चेदुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपंचयिष्यति न विलक्षणत्वादस्येत्येवमादिना ॥ ७॥ अत्राह ॥ यत्कैनाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीच्छि
 त्वावणादिते तदन्यथा प्यपघते च वेतनेपि वेतनव उपचार दर्शनात् प्रत्याश्रयतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषती ॥ त्यचेतनेपि कूले वेतनव
 उपचारो दृष्टस्तद्वेतनेपि प्रधाने प्रत्याश्रयतनस्य वेतनव उपचारान्ते न विषयति तद्वेत्ततेति यथा लोकेश्वर इति तनः स्नावात्तु का वापराक्षेपामंशेन
 गमिष्यामीति ईच्छित्वानंतरं तथैव नियमिन प्रवर्तते तथा प्रधानमपि महाद्याकारेण नियमिन प्रवर्तते तस्मात्वेतनव उपचार्यते कस्मात्पुनः कारणाद्वि
 यमुत्पत्तीच्छिद्यमोपचारिकं कल्प्यते तत्रैजं च तता आपरे सति वा वेतनायोरैजं मोक्षे तनव उपचार दर्शनात् तस्मात्कैकर्मपीच्छाणामोपचारि
 कमिति गम्यत उपचार प्राये वचनादित्येव प्राप्तिदं संभारज्यते ॥ ७॥ गौणश्चेन्नात्मशस्यता ॥ इत्युक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दाद्यं तस्मिन्मोपचारिक
 ईच्छति रसे जासो रिवेति तदसत् कस्मादात्मशस्यता सा देवसोमो दमय आसीदित्यपक्रम्य तद्वेत्तता त्रिजोत्पत्तिर्जो ब्रह्मनां सृष्टिमुक्ता तदेव प्रवर्तते यदी
 क्षिप्तानि वाते जा ब्रह्मनि देवता शस्यनपरा मुष्पो हस्ते यदेवते हतं हता हस्तिमा स्ति सौ देवता अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य नामरूपिणा करवाणाति तत्र
 यदि प्रधानमचेतनं जीवोत्पत्तिर्न विद्यते ननु तत्रैव कल्प्यते तदेव प्रवर्तते तस्मात्तदेवतेति परामृश्येता नतदा देवता जीवमात्मशस्यता सिद्धात्

जीवो हि स शरीरं

प्राणा ना

तेति च ३

१२

न मात्म ३

जीवो हि नामचेतनः शरीरशब्दः प्राणाधरयिता प्रसिद्धिर्निर्वचनाच्च अकथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मानवेदात्मा हि नामस्वरूपं नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जी
 वः स्वरूपं न विवर्तते ॥ अथ उचेतनं ब्रह्ममुख्यमीच्छि त्परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशस्य प्रायो उपपद्यते तथा स एवोपि तदात्मा मिदं सर्वं त
 सत्वं स आत्मा तच्च मसि चेतकेतो इति त्रयस आत्मेति प्रकृतं स दणिमान मात्मशस्येनोपदिश्यतच्च मसि चेतकेतो इति चेतनस्य चेतकेतो रात्मवेनोप
 दिशति ॥ अत्र जसो विषयवादचेतनत्वं नामरूप्याकरणौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्दिशात्तत्वात्तद्वैवर्कि विमुख्यत्वे कारण मस्तीति युक्तं कूलवजो
 णवमीच्छि त्वस्य तयोः अपि उच्यते दधिष्ठितवापेक्षामेवैच्छि त्वं सत्त्वात्मशस्येनोपदिश्यामीच्छि त्वं मयो चेतो वेतनेपि प्रधाने न वत्प्रात्मशस्य आत्मनः स
 र्थकारित्वात्तद्वैयारजः सर्वार्थकारिणि नृत्वेन वत्प्रात्मशस्य ममात्मानमनेन इति प्रधानं हि उरुषस्यात्मनो जोगापत्तौ ऊर्ध्व उपकारोति राक्षरवचनः
 संधिविद्युदादिषु वर्तमानो अथैवैक एवात्मशस्येनोपदिश्यामीच्छि त्वं मयो चेतो वेतनेपि प्रधाने न वत्प्रात्मशस्य आत्मनः स
 नविषयस्तत्र उच्यते आत्मशस्यदीक्षिते रगोणवमित्यत उच्यते पठति ॥ ७॥ तन्निष्ठस्यामोक्षोपदिश्यात् ॥ ७॥ प्रधानमचेतनमात्मशस्यलंबनं न विवर्तते इति सत्त्वात्मे
 नि प्रवर्तते स दणिमानमादाय तच्च मसि चेतकेतो इति चेतकेतोश्चेतनस्य मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठस्य उपदिश्यात्तद्वैयारजः सर्वार्थकारिणि नृत्वेन वत्प्रात्मशस्य ममात्मानमनेन इति
 वचनविमोक्षोपदिश्यात्तद्वैयारजः सर्वार्थकारिणि नृत्वेन वत्प्रात्मशस्य ममात्मानमनेन इति प्रधानं हि उरुषस्यात्मनो जोगापत्तौ ऊर्ध्व उपकारोति राक्षरवचनः
 नयाप्येव प्रमाणं स्यात् ननु विदोषं शास्त्रप्रमाणं कल्पयितुं युक्तं यदि वा तस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मनो रूपदिशेत् प्रमाणं नृत्वेनैवैव अदधीन
 तयो धर्मा लो गूलन्यायिन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् तद्यत्तिरिक्तं वात्मानं न प्रतिपद्येता तत्

प्रधानं

॥ जगत्तत्त्वाद्वा ११ स्वरादे नैव च सर्वशब्दः ॥ जगत्तत्त्वाद्वा ११ स्वरादे नैव च सर्वशब्दः ॥ जगत्तत्त्वाद्वा ११ स्वरादे नैव च सर्वशब्दः ॥

धर्मजगतः कारणं ॥ ७ ॥ गतिसामान्यात् ॥ १० ॥ यदित्येकं कर्ममुच्यते वा वेदांतेष्वपि जिज्ञासाकारणावगतिरनविष्यता क्वचित्चेतनं ब्रह्मजगतः कारणं क्वचिद्वेतनं प्रक्षेपना क्वचिद्वेदावेति ततः कदाचित्प्रक्षेपनकारणवादानुरोधेनापि ईदृश्यादिप्रमाणमनविष्यतान्वेतदस्मिन्सामानेव हि सर्वेषु वेदांतेषु वेतनकारणावगतिः यथाग्नेर्हलतः सर्वादिशो विस्फुलिगाविप्रतिष्ठे रन्निवामेवेतस्मादात्मनः प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठते प्राणोऽप्योदेवादेवेत्यो लोकाश्च तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः संवृत इति आत्मन एवेदं सर्वमिति आत्मा एष प्राणो जायत इति वात्मनः कारणवदर्थं यं तिस्रो वेदांताः आत्मशब्दश्च वेतनवचन इत्येवामात्मनः प्राणमात्रेण कारणमित्यादिदांतवाक्यानां कारणवित्तमानगतिवच्चद्वारादीनामिव रूपादिषु आत्मगतिसामान्या सर्वज्ञं ब्रह्मजगतः कारणमिति श्रूयते चेत्तत्र ताराणां मंत्रोपनिषदि सर्वज्ञमश्वरं प्रत्यक्षकारणं कारणधिपाधिपौ न वास्य कश्चिज्जनिता न बाधि पश्यति तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्मजगतः कारणो नावेतनं प्रक्षेपनमन्येति सिद्धं ॥ ७ ॥ जन्माद्यस्य यत्तत्त्वात्स्यश्च तवावेत्येवमिति सूत्रैः यान्युदाहरणानि वेदांतवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः अवेति शक्तिरीश्वरो जगत्तोजन्ममूर्ति तिलय कारणमिति न्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकं न्यायसर्वकं प्रतिपादितं गतिसामान्योपनामेन च सर्ववेदांताश्चेतनकारणवादिन इति दृष्ट्या तमेतः परम्यं शस्य किमुक्तानमित्यादि ॥ द्विरूपं द्विब्रह्मावगम्यातो नाम रूपविकारज्ञे दोषाधिविशिष्टतद्विपरीतं वसावौ पाधि विवर्जितं यत्र द्विद्वेत्तमिव जवतितदितर इतरं पश्यति यत्र च स्य सर्वमात्मैवात्र तत्केन कं पश्ये यत्र नान्यत्पश्यति नान्यद्विज्ञानातिस्त्रमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्य कृणोत्यन्यद्विज्ञानातिनदत्यं यो वेत्ति मातं दृष्टुं मथयत्यंतनमन्यं सर्वाणि रूपाणि विविक्त्यधीना मानि च्छात्रि वदन्यत्तन्ने निःकलैः कियं शांतनिरवधौ निरंजनी अमृतस्य परं सुखं दधेन मिवानलं नोति नैव मूलमनपुन्यमनमन्यं नान्यद्विज्ञानं नैव सर्वशेषविधाविधाविधयैरेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयति १४

३

निवाक्यानि तत्राविद्यावच्छायां ब्रह्मण उपस्थोपासकादिलक्षणः सर्वोद्यवहारः तत्राकानि विब्रलणउपासना निश्चयदयानिकानि विकर्ममुक्तार्थानि का निविकर्ममृथार्थानि तेषां गुणविशेषो पाधित्वेदेन ज्ञेयः एक एव उ पर आत्मे श्वर श्चैतरेण विरोधेति शि श्रुतपास्यो यद्यपि नवतितयापिय थागुणोपासनमेव फलानि निद्योते तं यथायथोपासुतितदि वनवतीति श्रुते यथा कउरस्मिन्नो के उरुषो नवतितथेतः प्रेत्य नवतीति वीयं यं वापि स्मरन्नावंत्यजत्यंतिकलेवरं तं तमेवेति कोनेयस्तदा तज्ञावज्ञावितशक्ति यद्यप्ये क आत्मा सर्वज्ञते स्मा वरजं गामेषु यत्र चथापि विज्ञो पाधिविशेष ता रत्तपादात्मनः कूटस्थ नित्य स्ये क रूपस्याप्फत्तरोत्तरमा विज्ञतस्य तारतम्यमे श्वर्य शक्तिविशेषैः श्रूयते तस्य यथात्मान माविस्तरां वेदित्यवस्थुता वपियद्यद्विभूतिमसंबंधी मूर्तिर्जितमेव वा तत्तादेवावगच्छवे ममात्मेजोशर्म नवमिति यत्र श्रुतिवृत्त्याद्यतिशयः स मईश्वर इत्युपास्यतया बोध्यतरवमिहाप्यादित्यमंडाले हिरामयः पुरुषः सर्वपाशोदयलिंगात्परपरवेति वस्तुति एवमाकावा स्तध्विगादित्यादि उदृष्टं ॥ एवं सद्यो मुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितो पाधिसंबंधं परस्परविषयवेन मेदिह्यमानं वाक्यग तिपर्यालोचनयानिर्मेतद्यं नवति यथैवेव तावदानंदमयो न्यासादिति एतमेकमपि ब्रह्मापेक्षितो पाधिसंबंधं निरस्तोपाधिसंबंधं वोपास्यो न च वेदांतेषु पदित्रपं तदति प्रदर्शयितुं परेग्रंथद्वारन्यते यत्र गतिसामान्यादित्येवेतुन कारण निराकरणमुक्तं तदपि वाक्योतराणि ब्रह्मवि धयाणि व्याचक्षाणेन विपरीतकारणनिषेधेन प्रपंच्यते ॥ ७ ॥ आनंदमयो न्यासात् ॥ १२ ॥ तैत्तिरीयके अन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं वा नुकम्पा म्नायते तस्मादाएतस्मादितानमयादान्योत्तर आत्मानंदमय इति तत्र मशयः किमिह आनंदमयशब्देन परामेव ब्रह्मत्वातो यत्प्रवर्तते सत्यं

ने चत्वे ३

तानमनंतं ब्रह्मेति किं वा नमयादि वल्लणोर्थंतरमिति किं वा त्वत्मातं ब्रह्मणोर्थंतरममुख्य आत्मानंदमयः स्यात् न कस्मादनमयाद्यमुख्यत्वात्
 प्रवाहपतितत्वादेवापि स्यात् सर्वतरबादानंदमयः स्यात् एवात्मेति न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगाच्चासीत् न च श्रवणस्पर्शश्चक्षुर्मात्रात्मा स्यात् प्रियादि
 स्पर्शः स्यात् दिव्यतत्त्वप्रियामेव शिर इत्यादि श्रूयाने मानी रवे व श्रूयानेतत्त्वेष एव शरीर आत्मायः प्रवृत्त्येति तस्य पूर्ववित्ताने मेष एव शरीर आ
 त्माय एव आत्मानंदमय इत्यर्थः न व स शरीर स्य सतः प्रिया प्रियमस्य शी वारयि उं श काः तस्मात्संसार्यवानंदमय आत्मेत्येवं प्राप्तमुच्यते ॥
 आनंदमयो न्यासात् पर एवात्मानंदमयोन विउमर्हति कुतो न्यासात् परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानंदशब्दे ब्रह्म ब्रह्मो न्यस्यते आनंदमयं प्रस्तुत्यरसो
 विमर्शतिस्यै वरसवमुक्तो वाति रसी च वायं लब्धानंदी न वति को ह्येवान्या क प्राणा घादेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयाति मेषा
 नंदस्य मीमांसा न वति एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति आनंदं ब्रह्मण विद्वान्ब्रह्मेति कुतश्च न आनंदो ब्रह्मेति चिंजानादिति वा श्रुत्यैत
 रिव विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति ब्रह्मण्येवानंदशब्दो दृष्टः एवमानंदशब्दस्य ब्रह्मत्वो ब्रह्मण्येवासादानंदमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते यत्तु मन्त्रमया
 यमुख्यत्वात् प्रवाहपतितत्वादानंदमयस्याप्यमुख्यत्वमिति नानो दोष आनंदमयस्य सर्वतर तमवात मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदि कुशास्त्रं लो कुबु
 धि मनुस्मरदन्त्रमयं शरीर मनात्मानमत्यंतमृगना मात्मवेन प्रसिद्धमनुद्यमृगानि पि कुरुतमो प्रादि प्रतिमावत्तातो तरं ततो तयमित्येवं श्रवणं
 मानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति यादयत्यतिप्रतिमो कर्मापेक्षया सतीतं मुख्यमानंदमयमात्मानमुपदिदेशेति श्रुतं तरेयथा कथं धर्तानि दर्शयति
 यद्यपि तारास्तमुख्यस्वरुंधती शुद्धशिता सुयोतीर्दश्यन्ते मामुख्ये वा कंधती न वत्येव मिलाप्यानंदमयस्य सर्वतर चान्मुख्यमात्मवै यत्तु प्रियादीनां

१५

शिरस्तादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इत्यतीतानंतरोषाधिजनितास्मान्स्वानाविकीत्यादौषः शरीरं मण्यानंदमयस्यान्नमयादि शरीरपरंपरया प्र
 दर्शमानवानुपनः साक्षादेव स शरीरं संसारि वंतस्मादानंदमयः पर एवात्मा ॥ ७ ॥ विकारशब्दादिति विप्रचुर्यात् ॥ १३ ॥ अत्राह नानंदमयः पर आत्मा
 न विउमर्हति कस्मात् विकारशब्दात् कति वचनादयमन्यः शास्त्रो विकारवचनः समधिगत आनंदमय इति मयदेविकारार्थं वा तस्मादनमयादि
 शब्देव विकारविषय एवायमानंदशब्द इति चेन्न प्राचुर्यायेपिमयः स्मरणात् तत्त्वज्ञतिवचने मयडिति हि प्रचुरतायामपि मय इत्यर्थेति यथा नमयो
 यज्ञ इत्यत्र प्रचुर उच्यते एवमानंदप्रचुरं ब्रह्मानंदमयमुच्यते नंदप्रचुरं च ब्रह्मणो मनुष्यवा दारम्यो न रस्मि न्ब्रह्मने वा तगुण आनंद इत्युक्ता ब्रह्मा
 नंदस्य निरति शयवावधरणत्वात् तस्मात् प्राचुर्यात् मयः ॥ ७ ॥ तत्रे उच्यते शाब्द ॥ १४ ॥ इतश्च प्राचुर्यात् मयः यस्मादानंदं देउतं ब्रह्मणो ह्यप
 दिशति श्रुतिरिष ह्येवानंदयाति आनंदयतीत्यर्थः यो ह्यन्याननंदयति स प्रचुरानंद इति प्रसिद्धं न वति यथा लोके योन्यान्धनिकवमापादयति श्रम
 वुरधन इति गम्यते तद्वत् तस्मात् प्राचुर्यायेपिमयः श्रमवादानंदमयः पर एवात्मा ॥ ७ ॥ मां वत्सिकामेव गीयते ॥ १५ ॥ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा यस्मा
 द्ब्रह्मविज्ञोति परमित्युक्तमसत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यस्मिन् मैत्रेयं ब्रह्मसत्यज्ञानानंतविशेषणो निर्धारितं सर्वं यस्मादाकाशादिकमेण स्यात्वरजं गमा
 नि नूतन्य जायते यच्चूतानि सृष्टा तानुपविश्य गुहायामवस्थितं सर्वतरं यस्याविज्ञानार्थान्योतर आत्मेति प्रकांतं यत्मां वत्सिकामेव ब्रह्मे ह गीयते
 यो र आत्मानंदमय इति मंत्रा ब्रह्मण्योश्चैकार्थं वयुक्तमविरोधद न्याहादि प्रज्ञतद्वा ना प्रज्ञत प्रक्रिये स्यात्तो नवा नमयादि न्यहवातं दमयादयो
 तरः रात्मानि धीयते एतन्निष्ठैव च जार्गवी वारुणी विद्या तस्मादानंदमयः पर एवात्मा ॥ ७ ॥ नेतरानुपपत्तेः ॥ १६ ॥ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा नितरः इतर

प्रतत ४

संसारजीवइत्यर्थः न जीवश्चानंदमयशब्देनाभिधीयते। कस्मादनुपपत्तेः। आनंदमयं हि प्रकृत्यभूयते सो कामयत ब्रह्मः स्यात् प्रजाये
तप्यतस्तपस्तप्ता इदं सर्वमसृजत यदिदं किं वेति। तत्र प्राकृता शरीराद्यत्यात्तै रनिधीनं सृज्यमानानां विकाराणां सृष्टुर्यतिरेकः अवे
दनपरस्मादात्मनो न्यत्रोपपद्यते ॥ ७ ॥ निदद्यपि देशाच्च ॥ १७ ॥ इतश्च नानंदमयः स संसारः। यस्मादा नंदमयाधिकाररसो वै सः रसो चै
दीनवति इति जीवानंदमयौ नेदिनद्यपि दिशति न हिल वैवलस्यो न वतिकर्षतयोत्मा ॥ १८ ॥ इतश्च नानंदमयः आत्मला नात्र परं विद्यत इति
मृतीयावतानलश्चैवलश्च धो न वनीत्कृतं वा ॥ १९ ॥ तथाप्यात्मनोऽप्रकृतात्मना वक्ष्ये वस्तुतः तवानं वक्षो धनि मित्रो देहादिभूनात्मस्वात्म
वान्ध्यायो लौकिको दृष्टश्च न देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मानं चिच्छेद्यो लश्चो लश्चो ॥ २० ॥ अतः श्रोतव्योऽमातो मंतव्योऽविज्ञातो विज्ञातश्च
इत्यादि नंदद्यपि देशउपपद्यते। प्रतिषिध्यत एव उ परमार्थतः सर्वज्ञात्परं मे श्वरादन्यो दृष्टो तावानान्यो ते स्मिन्नेत्यादिना ॥ परमे श्वरस्त्वविद्याक
ल्पिता तृतीया शरीरात् कर्तुर्नेकुर्विज्ञानात्मा रवादन्यो यथा माया विनश्चर्मरुद्धरा तसूत्रेणोका श मधिरो हतः स एव माया वी परमार्थो भूमिष्ठोऽन्यो
यथा वा घटा काशा उपाधिपरिच्छिन्ना दुपधि परिच्छिन्न आकाशो न्यः ॥ २१ ॥ इतश्च विज्ञानात्मा परमात्मने दमाश्रित्य नेतारो नुपत्तेर्नंदद्यपि देशाच्चेत्कृत् ॥ २२ ॥
कामाचनानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ आनंदमयाधिकारे वसो कामयत ब्रह्मः स्यात् प्रजायेते तिकामयिद्वनिर्दिशन्नानुमानिकमपि सोख्य परिकल्पितमा वैतनी
प्रधनमानंदमयत्वेन कारणत्वेन बाधेक्षित्यमी साते नोत्राश्रयितिनिरास्यतमपि प्रधनं सर्वसूत्रोदाहृत्य कामयिद्वश्चकति माश्रित्य प्रसंगात् न निराक्रियते
गति सामान्यं वनाया ॥ ७ ॥ अस्मिन् स्पष्टतद्योगं शास्त्रि ॥ १८ ॥ इतश्च न प्रधने जीवेनानंदमयशब्दे यस्मादस्मिन् नानंदमये प्रज्ञाते आत्मनि प्रतिबुद्धस्य जीवस्य तद्योगं शा १६

जीवपरिग्रहे

स्मिन्नात्मना योगस्य योगश्च जीवा पत्रिर्भुक्तिरित्यर्थः। तंतस्योगं शास्त्रिणां यदाह्येति एतस्मिन् दृश्येनात्मेनिरुक्तेः निलयने नयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सो नयं गतो
न वतियदाह्येति एतस्मिन् दुर्दमं तरं कुरुते अथ तस्य नयं न वतीति एतदुक्तं न वति। यदेतस्मिन् नानंदमयः स्यात् तस्य तं रं तादात्म्यरूपं पश्यति तदा स्यात् सत्तया न
निवर्तनो यदाह्येति एतस्मिन् नानंदमये निरंतरं तादात्म्यं प्रतिष्ठितं तदा संसारजया त्रिवर्तत इति। तनुपरमात्मपरिग्रहे धयते। न प्रधनपरिग्रहे वा। तस्मादा नंदमयः प
रमात्मेति स्थितं ॥ इदं विहवक्तव्यं। स वा एष पुरुषो न्नरसमयस्त्वस्माद्वा एतस्मादन्नरसमया दयो तत्र आत्मा प्राणमयस्त्वस्मादयो तत्र आत्मा मनोमयस्त्वस्मादयो त
र आत्मा विज्ञानमय इति विकारार्थमयत्वं प्रवादे सत्यानंदमय एवा कस्माद इति तृतीयया येन कथमिव मयः प्राप्नुयार्थं ब्रह्मविषयवैवाश्रीयत इति भाववर्षिक
ब्रह्माधिका रादिति विदं नमया दीना मपि तर्हि ब्रह्मव प्रसंगः। अत्राह युकु मन्नमया दीना मन्नं ब्रह्म तस्मात्तस्मादंतरस्या न्यस्यात्मन उच्यमानत्वादीने
दमया तु न कश्चिदन्वो तत्र आत्मा चरते। तेनानंदमयस्य ब्रह्मवर्त्मन्यथा प्रकृतज्ञाना प्रकृत प्रक्रिया प्रसंगादिति अत्रोच्यते। यद्यप्यन्नमयादिन्य इवानंदमया
दयो तत्र आत्मेति न श्रूयते। तथापि नानंदमयस्य ब्रह्मत्वं यत आनंदमयं प्रकृत्यभूयते। तस्य प्रियमेव शिरो मोहो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उन्नतः पक्ष आनंद आत्मा
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। तत्र यत्त ब्रह्म मंत्रवर्षं प्रकृतं सत्ये ज्ञानमनेतं ब्रह्मेति तर्हि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्तु च्यते। तदि जिज्ञापयिष्ये वा न्नमया दय आनंदमयी ताः पंच कोशा
कल्पयितुं प्रकृतः प्रकृतज्ञाना प्रकृत प्रक्रिया प्रसंगो नानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्तु च्यते अन्नमया दीना मि वेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्त्यादि। तत्र कथं ब्रह्म
णः सप्रधनवं शक्यं विज्ञातुं प्रकृतवादिनिश्चयः। ननु आनंदमया वयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमानेन प्रकृतवैहीयते। आनंदमयस्य ब्रह्मत्वादिति अत्रोच्यते। तथा स
ते तदेव ब्रह्म नानंदमय आत्मा वयवी तदेव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठां वयववर्त्मना मीजुस्यैव न्यतरपरिग्रहे उ पुक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्तु च्येव ब्रह्म निर्दिश आश्रयि

उ

वा ५

न ५

सा ५

न ५

ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानंदमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगान्नाना अपि ब्रह्मशब्दं प्रतिष्ठेत्तत्के दधुयते तदप्येषो को न वति यस्या वे वसति व
 ते अस्मिन्नेति वेद वेत्ता अस्मिन्नेति वेद वेत्ता अस्मिन्नेति वेद वेत्ता अस्मिन्नेति वेद वेत्ता अस्मिन्नेति वेद वेत्ता अस्मिन्नेति वेद वेत्ता अस्मिन्नेति वेद वेत्ता
 ति ब्रह्मशब्दं प्रतिष्ठेत्तत्के दधुयते तदप्येषो को न वति यस्या वे वसति व
 धे पुनः स्वप्रधानं मंत्रं ब्रह्मनंदमयस्य पुच्छवेन निर्दिष्टानो ब्रह्मशब्दं प्रतिष्ठेति निषेधः पुच्छवेन निषेधा परायणमेकनी डं लोकि कस्या नैद जातस्य ब्रह्म
 नेदश्येतदनेन विवक्ष्यते नो वयववमेता स्यैवानंदस्यान्यानि च तानि मात्रा मुपजीवंतीति श्रुत्यंतरादपि नानंदमयस्य ब्रह्मवेपि प्रियाद्यवयववेन न
 विशिष्टं ब्रह्मा रूपं गंतं निर्विशेषं ब्रह्मवाक्ये प्रोक्तं भूयते वा अत्र न सा यो रा गो व चै र वा प्रिधाना ना यतो वा चो निवर्तते तत्राप्यम न्ता म हा आनं दं ब्रह्म
 लो वि द्वा ब्रह्मि नेति कृतश्च नेति अपि नानंदप्रचुरश्रुत्येकैः स्वास्मिन्मपि गम्येता प्राचुर्यस्य लोके प्रति योग्यत्वापि सत्वात् तथा अति यत्र ना न्य त्य श्यति ना
 न्य त् श्रुतिना न्य दि नाना नि श्रुति मिति श्रुति ब्रह्मणि तद्यति रिक्ता ना व श्रुति रूप कथ्येता प्रति शरीरं प्रियादिने दानं दमयस्यापि नि ब्रह्मं ब्रह्म उ न प
 ति शरीरं नि द्यते सद्यं ता न मनं तं ब्रह्म नान्य श्रुते रि को देवः सर्वत्र ते पुण्डः अर्वा यो मर्वन् तां त रा मे ति व श्रुत्यं त रा ता न नानं दमया स्या सः श्रुयते प्रा
 ति पदिकार्थ मात्रा मे व हि सर्वत्रा न स्या ति य देष आ का श आनां दो न स्या ना त्मे धा नं दम्य मी मी सा न व त्या नं द ब्रह्म लो वि द्वा ब्रह्मि नेति कृतश्च न आनं दं ब्रह्म
 य ज्ञाना दिति वा यदि नानंदमयशब्दस्य ब्रह्मविषयं निश्चितं नैति तत्रैरेषां दमात्रप्रयोगे कस्या नं द प्रा ति पदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोग दर्शना न्य दि ष आ
 काश आनं दो न स्या दित्यादि ब्रह्मविषयप्रयोगो नवानं दमया स्या सः इत्यवगंतव्यं यस्तस्य मय उं ता स्यैवानं दशब्दस्या स्या स एत मानं दमय मा त्मानं मुप सै का मतीति
 नंदमया सः कथ्येत नानं दमयस्य ब्रह्मवमस्ति पुनः शिरश्चादि निहंत निश्चित्यवोचामः तस्मा द्वा तरे विज्ञानमानं दं ब्रह्मेत्या

५५

५६

५७

५८

न

न तस्य ब्रह्मविषयवमस्ति विकारात्मनामेवात्र मया दीनामासुनामुपसंक्रमितयानां प्रवाहे पवित्रवान्नानं दमयस्योपसंक्रमितवस्यो न
 मया दिवद ब्रह्म वे मति नैव विडा षो ब्रह्म प्राप्तिः फलं निर्दिष्टं न वे त्रै पदि षः आनं दमा यो पसं क्रमण निर्दिष्टो नैव पुच्छ प्रतिष्ठा चू त ब्रह्म प्राप्ते निर्दि
 शुवा तदप्येषो को न वतियातो वाचो निवर्तत इत्यादिना प्रपंचमानवा वाचो नं दमयसं नि धने स्यो का मय त वजः स्यां प्रजा यो ये ती यं श्रुतिरु
 दा कता सा ब्रह्मशब्दं प्रतिष्ठेत्तत्के दधुयते तदप्येषो को न वति यस्या वे वसति व
 सरुत्यादेर्नानं दमय विषयता ननु सौ कामयतेति ब्रह्मणि उच्चिं गनिर्दिष्टो नो प पद्यते नायं दोषस्तस्मा द्वा एतस्मा द्वा त्मन आ काशः श्रुत
 इत्यत्र पुच्छिं गे नाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रवृत्तत्वात् या उ ना र्ग वी वा रुणा ति ध्या नं दो ब्रह्मे ति य ज्ञाना दिति तस्यां मय उं श्रवणा त्रिय शिरस्त्वा द्यै श्रव
 णा च युक्ते मानं दस्य ब्रह्म वे तस्मा दणु मा न्मपि विशेष मना श्रित्य न स्वत एव प्रिय शिरस्त्वा दि ब्रह्मण उपपद्यते न वेद स वि शेषं ब्रह्म प्रतिष्ठा दयि षि
 तं वा अत्र न सा गो त्ति क मश्रुते स्तस्मा दि न्मया दि धि वा नं दमा यो पि वि का रा र्थ एव मय द वित्तो यो न प्राचुर्यार्थः स वाणि वे वं वा र्थे यानि ब्रह्मशब्दं
 प्रतिष्ठेत्तत्के दधुयते तदप्येषो को न वति यस्या वे वसति व
 य आत्मे त्यत्र ब्रह्मशब्दं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते अत्रानेव स न वतीत्यस्मिन्निति गमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्यैव मानवा ता वि
 रशस्यानेति चेन्न प्राचुर्यात् विकारशब्दोऽवयवशब्दो जिमेतः पुच्छ मित्यवयवशब्दात् न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति य इत्तं तस्य परिहारा रो व कथः अने
 यातो नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयवशब्दो पपत्तेः प्राचुर्यं प्रयो पतिरवयवपाये वचनमित्यादि न्मया दी नां शिरश्चादिषु पुच्छाते धवया वे श्रुते धानं दम

५९

तिब्रह्मोप

न ५

२३ भाग

पुरुषो ४

४५५

[illegible]

ति। अवेगं त वा नूत्र हणो यो म व न वीतर चो पपत्तेः। एष्य मर्यादा श्रवणं ^म विज्ञो षो पद श उ पा स न यो नि विष्णो ध्यात्मा धि देव त वि जा गे
 लु मु पा स नार्थ मे वा त स्मा त्पर मे श्वर ए वा ह्मा दित्य यो रं त रु प दि श्य ते ॥ ७७ ॥ नि द य प दे श वा न्यः ॥ २१ ॥ अ सि वा दि त्या दि श रा श नि मा वि न्यो जी वे न्यो न्य
 ई श्व री त र्थी मी यं आ दि त्ये ति पु न्रा दि त्या दं त रो य मी दि त्यो न वे द्य स्या दि त्यः शरी रं य आ दि त्य मं त रो य म य त्ये ष त आ त्मां त र्थी म् मृ त श्चि त् क र्त्त त र्थे
 नि द य प दे श वा नू त व हि आ दि त्या दं त रो य मी दि त्यो न वे दिते वि दित रा दि त्य वि ज्ञा ना त्मा नो न्यो त र्थी मा स्म ह नि दि श्य ते। स ए वे द्या पं त रा दि त्य पु रु षो न वि
 उ म ही ति श्रु ति सा मा न्या। त स्मा त्पर मे श्वर ए वा हो प दि श्य त श्चि त् मि दं ॥ ७८ ॥ आ का वा स खिं गा ता ॥ २२ ॥ इ द मा म नं ति अ म्भ लो क स्य का ग ति स्ति या का श
 इ ति ह्यो वा र्त्त स र्वा णि ह वा इ मा नि नू ता न्या का शा दे व स मु त्प दं त आ का शं प्र त्य स्यै त्वा का शा हो वे न्यो यो या ना का शः प रा य ण म्प ति। त त्र शै श यः कि मा
 का श श च्छे न परं ब्र ह्मा जि धी य त इति उ त्त र तां श म्प ति। क तः सं श य उ न य व प्र यो ग दर्श ना त्। नू त वि शेषे ता व मु प्र सि द्धो लो क वे द्यो रा का श श च्छे ब्र ह्म ण्य पि क
 वि न्य यु ज्य मा नो द श्य ते। य त्र वा का शो ष व श नू त्र मा भ रा ण गु ण श्र व ण नू वा नि र्वा रितं ब्र ह्म न व ति य था य दे व न्या का श आ नं दो न स्या दि ति आ का शो वे न म्भ
 प यो नि र्व हि ता ते य दं त रा त द्र ल ति वे व मा दा व नः सं श य किं पु न र व यु क्तै नू ता का श इ ति। उ त्त र त दि प्र ति सि द्ध त रे ण प्र यो गे ण श च्छं बु द्धि मा रो च ति न वा य
 मा का श श च्छ उ न योः सा ध र णः श को वि ज्ञा उ म ने का र्थ व प्र मं गा त्। त स्मा द्र ल णि गो ण आ का वा श च्छे न वि उ म र्द ति। वि नू ता दि नि र्वि ब ड् मि र्द म्भः स द श
 मा का शे न ब्र ह्म न व ति। न व मु र ण्य र्थ ना वे गो णो यो य लु ग्म र्द ति। स न व ति वे द मु र ण्य र्थे वा का श स्य यु ल्ग न नू त ता का श परि श्रु त्वा वा क्य शो नो प प
 या ते। स र्वा णि ह वा इ मा नि नू ता न्या का शा दे व स मु त्प दं त र्थो र्दिः। नै षा दो ज्ञे नू ता का श स्या पि वा द्वा दि क्र मे ण का र ण त्वा प प त्रेः। वि ज्ञा य ते हि त स्मा द ए त स्मा

ज्ञा
 नाम

५५५ ५५५ ५५५
 त्म न आ का शः अं नू त आ का शा वा यु वी प्यार नि रि त्या दि। अ यं प रा य ण त्वा वि नू तां त रा पे च्छा यो प पा द्ये ते नू ता का श स्या पि। त स्मा द्वा का श श च्छे न नू
 ता का श स्य यु ल्ग ण मि ये वे षा ते ब्र मः आ का वा श च्छे न ब्र ह्म ण्य यु ल्ग यु क्तं क त स्म खिं गा त्। पर स्प दि ब्र ह्म ण इ ति मं अ र्वा णि ह वा इ मा नि नू ता न्या का शा दे व स मु त्प दं
 त श्चि त्। प र म्भ दि ब्र ह्म नू ता ना मु त्प नि रि ति वे दं ते पु म र्था दा। न नू त ता का श स्या पि वा द्वा दि क्र मे ण का र ण व द शि तं त म्भ दि शि तं। त था पि मू ल का र ण स्य ब्र ह्म ण्य
 पि दि श्य त्वा का शा दि वे त्प व ध र णं स र्वा णि ति व नू त वि शेषे ण ना नु कू लं स्या त्। त था का शं प्र त्य स्यै त्ती ति ब्र ह्म लिं ग मा का शो हो वे न्यो यो या ना का शः प रा य
 ण म्प ति वा मा य र्थे न ना पे किं कं प रा त्मा न्ये वे क स्मि न्ना म्ना तं यो या न श्रु ति या या या नं त रि स्ता न्। यो या न दि वो ज्ञा या नो यो चो के न्य श्चि त्। त था प रा य ण व म पि प
 र म का र ण वा त र मा त्म न्ये वो प प त्र त रं। श्रु ति श्रु त व ति वि ज्ञा न मा नं दं ब्र ह्म रा ते र्द उः प रा य ण म्प ति। अ पि वां त व ति शो षे ण शो ला व त्प र्थ म्भो नि दि त्वा नै तै किं
 वि द क्त्वा का मे ना जे व लि ना का शः परि श्रु तः। तं वा का श मु द्गी ये म्पा द्यो प मं ह र ति अ ए ष प रा व री या नु जी श्व र ए चो नं त श्चि त्। त द्वा नं त्प ब्र ह्म लिं गे य त प न
 क र्त्त नू ता का शः प्र सि द्धि ब ने न प्र थ म त रं प्र ती य त इत्य व ब्र मः प्र थ म त र प्र ती त म पि म द्वा का शो ष ग ता नू ब्र ह्म गु ण न द श्च न परि श्रु त्वा। द शि त श्च ब्र ह्म ण्य पा का श
 श च्छ आ का शो वे ना म ना म र्थ यो नि र्व हि ते त्या हो त था का श प र्या य वा वि ना म पि ब्र ह्म ण्य प्र यो गो द श्य ते। त त्र अ त्तरे प र मे यो म न्य स्मि दे वा अ र्थि वि श्व नि षे
 उः। नै षा ना र्म वी वा रु णी वि द्या प र मे यो मि प्र ति ष्ठि ता। उ र्ध्वं ब्र ह्म स रं उ रा ण म्प ति। वे व मा हो। वा को ए क्र मे पि व त्र मा न स्या का श श च्छ स्यै द श्य ते। त स्मा द्वा का श श च्छं ब्र ह्म
 ति श्रि द्वा ७७। अ त ए व श्रा ण २३ उ र्ध्वं यो दे व ता प्र स्ता व म न्वा य ते क प क्र म श्रु य ते क त मा सा दे व ते ति प्रा ण श्चि त् हो व त्स्व र्वा णि ह वा इ मा नि नू ता नि प्रा ण मे वा नि
 सै दि श्चि त् प्रा ण म न्म जि ह ते सै षा दे व ता प्र स्ता व म न्वा य ते ति। त त्र सै श य नि सी यो प्र व व दे व द श्य यो। प्रा ण व ध नं हि नो म्भ म नः प्रा ण स्य प्रा ण म्प ति वे व मा हो ब्र
 वा क्य शो ष व श। यु क्त ब्र ह्म वि ष य त्वा व ध र णा। अ नि र र्थी ते तु वा क मि ति वा को प क्र म ग तो
 अ नि र र्थो प्रा ण व क वि ष यो २

ब्रह्मलिङ्गमस्मिन् तथा शरीरस्मिन् वा कोऽप्यमानं शरीरं तद्यन्तवति। तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणानि धीनादितिकथं न वाक्यान्तरगतेन ब्रह्म
 निधनेन। ज्योतिः शक्तिः स्वविषयाद्युक्ता वाच्यविषयम्। नैषादोषो यदतः पारो दिवो ज्योतिरिति प्रथमतः पठितेन यच्छेन सर्वनाम्ना च सर्वं
 तत्प्रत्यक्षितान् यमाने सर्वं वाच्यं निदिष्टं ब्रह्मणि स्मृतम्। मयि न परामृष्टं तत्प्रतीतिः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म
 प्रतिपत्तव्यम् ॥ ४॥ ॥ ॐ इति निधनाच्चेति विज्ञेयं तथा। यतो र्पणनिगदात् तथा हि दर्शने ॥ २५॥ अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन् पिवाको न ब्रह्म निहितमस्ति। गाय
 त्रीवा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं वेति गायत्र्या ख्यम्यं च दत्तं निहितमिति तत्परिहर्तव्यं। कथं पुनरुक्तं इति निधनाच्च ब्रह्म निहितमिति वाच्यते वक्तुं। या
 वता वा न स्य महिमा इत्येतस्मात्पुनरुक्तं ब्रह्म दर्शितं। नैतदस्ति। गायत्रीवा इदं सर्वमिति गायत्रीमुपक्रम्यतामि वस्तुतः। इष्टि वी शरीररूप
 य प्रलोदैवाभ्या यस्मै वा व उषा राषड्विधा गायत्री तदेतद्वान्यत्र कम्। तावानस्य महिमेति तस्यामेव व्याख्या तदुपाया गायत्र्या सुदाता मे
 नः कथमकस्माद्ब्रह्म व उषाद निरुप्यात्। योपितु न युद्धेति ब्रह्म शब्दः सोपि कंदसः प्रसूतवा च्छेदो विषय एव। एता मे वै ब्रह्मोपनिषदे
 विदेत्यत्र द्विवेदोपनिषदमिति द्यावत्ताते। तस्माच्छेदो निधनाच्च ब्रह्मणः प्रसूतवमिति विज्ञेयं। तथा यतो र्पणनिगदात् तथा गायत्र्या ख्यं च
 वारेण सद्वृत्तिं ब्रह्मणि वेत्तु र्पणं विज्ञेयमाधनमेन ब्रह्मणवाको न निगद्यते गायत्रीवा इदं सर्वमिति। न सत्तरस्य निवेदनात्। या गायत्र्याः सर्वं
 स्रजवेति। तस्माद्यद्वगायत्र्या विकारेणुगते जगत्कारणं ब्रह्म तद्विदुः सर्वमिच्छन्ति। यथा सर्वं वृत्तिं देव ब्रह्मेति। कार्यं च कारणं दद्याति रिक्रमिति वक्ष्या
 मः। तदनुवृत्तमारंभेण शब्दादिभ्य इत्यत्र। तथान्यत्रापि विकारवारेण ब्रह्मण उपसर्गं दर्शयतीति। एतत्तु वक्ष्यामि तत्काले मीमांसे ततमभावर्यं वरतं महाव्रते ॥ २२ ॥

वी ५
 ॐ इति गायत्र्या तस्मादस्ति च्छेदो निधनेपि पूर्वस्मिन् वाको ब्रह्म निदिष्टं तादेवा ज्योतिर्वीकोपि परामृश्य तउपासनांतरविधानाया। अपर आह माह्नादेव
 गायत्रीवा इदं सर्वं भूतं तद्वान्यत्र कम्। तावानस्य महिमेति तस्यामेव व्याख्या तदुपाया गायत्र्या सुदाता मे
 रव्या सामान्या त्वयुज्यमानो दृश्यते। तद्यथा। एते पंचान्ये पंचान्ये दशमंत इत्युपक्रम्य हासैवा विराड्भासीति। अस्मिन् च्छेदो ब्रह्म निहितमिति न च्छे
 जिधने सर्वं व्याप्य स्मिन् पूर्वस्मिन् वाको प्रसूतं ब्रह्मेति ॥ ४॥ नूतादिपादपदेषोपपत्तेश्चैव ॥ २६॥ इति श्रौतं मनुपगतं च। अस्मिन् पूर्वस्मिन् वाको प्रसूतं ब्रह्मे
 तियतो नूतादीन्यादीनुपदिशति। नूत श्रुति शरीर रुदयानि निदिष्टा हस्ते पा व उषा राषड्विधा गायत्रीति। न हि ब्रह्म नाश्रयणे केवलस्य च्छेदो
 नूतादयः पादा उपपद्यन्ते। अपि च ब्रह्मनाश्रयणे नैव मृकमेवाथ ततावानस्य महिमेति नूतना श्रुत्या स्वरमेन ब्रह्मे वा सिधीयते। पादोऽप्यमव
 नूतानि त्रिपादस्या मृते दितीति सर्वात्मनोपपत्तेः। पुरुषसूक्ते पीयूषं कृत्वा ब्रह्म परतायेव समाभ्या यते। स्मृतिश्च ब्रह्मण एव रूपं तौ दर्शयति वि
 द्मन्माह मिदं नृमे कांशे न म्भितो जगदिति। यद्विदं ब्रह्मेति वनिदिष्टं एवं सति मुख्या र्थ उपपद्यते। एव ब्रह्म पुरुषा शति य रुदय सुषिष्ठ ब्रह्म
 प्रसूतवमिति स्मृति ॥ ४॥ उपादेशाभेदाच्चेति बोधो नयस्मिन् पविरोक्षता ॥ २७॥ यदाप्येतदुक्तं पूर्वं त्रिपादस्या मृते दितीति स प्रम्याद्यो राधार वेनोपदि
 ष्टे रूपा नरथय दतः पारो दिव इति तस्मात्पर्यादावेन तस्मादुपदेशनिदात्तामोह प्रत्यक्षितान मस्ति। इति तत्परिहर्तव्यं मन्त्रोच्यते। नायं सोषडं
 यस्मिन्पि सप्रम्यंते पंचम्यंते वा पादो न प्रत्यक्षितानं विरुद्धाते। यथा लोके वक्ष्यामि वादोपि त्र्येण उभयायोपदिश्यमानो दृश्यते। इति श्रौतं

२ उभयस्मिन् पविरोक्षता

दृश्यते। चात्रात्परतः श्येन इति वा एव दिवो मद्रुह दिवः परमित्क पदिरपते। अपर आह यथा लोके रक्षात्रेणाभं वै धिपि दृश्येन उ न यथोप दिश्यमानो
 दृश्यते। दृक्षात्रे श्येनो दृक्षात्रात्परतः श्येन इति वा एव दिवः परमित्क पदिरपते। तस्मादस्मिन् पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मणो ह प्रत्यक्षानुमानतः पर
 मेव ब्रह्म ज्योतिः शब्दमिति सिद्धं। आ प्राणस्थानुगमात् ॥ २८ ॥ अस्मिन् कोषीति किं ब्रह्मणो पदिरपदी प्रतर्द्दनाख्यायिका प्रतर्द्दनाह वै देवोऽस्मिन् इत्यपि
 यं धाम्ना यजगामयुद्धेन वापोरुषेण विस्मरन्ना म्नाता तस्यां श्रुयते स हो वाय प्राणोऽस्मिन् प्रज्ञात्मा तमा मायुरमृतमित्क पास्तेति। तथोत्तरत्राथ खलु प्राण
 एव प्रज्ञात्मे दंशरीरं परिगृह्णापयतीति। तथा न वा वै विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि श्रुतिरस्मै प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोजमोरो मृत इत्यादि। तत्र मे शयः
 किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मो ज्ञातो वा परं ब्रह्मेति। न च त एव प्राण इत्यत्र वर्णिते प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरवैमिश्रपि च ब्रह्मलिंग
 मस्मिन् आनंदो जरो मृत इत्यादि। कथमिह पुनः शयः संभवति। अनेकलिंगदर्शनादिति ब्रह्मवचनं केवलमिह ब्रह्मलिंगमिवोपलभ्यते। अतिहीनरलिं
 गा न्यपि मामेव विजानीहीतीत्युक्तं न देवतात्मलिं गमिदंशरीरं परिगृह्णापयतीति प्राणलिंगं न वा वै विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति जीवलिंगमत
 एव नः शयः। तत्र प्रसिद्धे वीर्युः प्राण इति प्राप्तं ज्ञाते। प्राणशब्दं ब्रह्मविज्ञेयं। अतः स्थानुगमात् तथोपादिपौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वा कोपदार्थो
 नोक्तमन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनं पर उपलभ्यते। उपक्रमेता वचनं दृष्ट्वा धेतीति। अतः प्रतर्द्दनाः परमपुरुषार्थं वरमुपविष्टे पदमेव दृष्ट्वा धेयं वै मनुष्यायेति
 तममन्यस इति। तस्मिन् हिततमं नोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मसम्पात्तः। न च न्यत्र परमात्मज्ञानादितत्तमं प्राप्तिरस्ति। तमेव विदित्वा तिसृत्कमेति
 नान्यः पंथा विद्यते यनायेत्यादि श्रुतिन्यस्तथा सयोमो विद न द्वावेतस्य केन व न कर्मणालोको मीयते नास्ति येन चूण ह्यप्यपि दिव ब्रह्मपरिग्रहवत्ते।

न१ यथा ॥ २३ ॥

ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः। क्षीयंते वास्प कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इत्याद्यास्तु कतिञ्च। प्रज्ञात्मवै ब्रह्मपक्ष उपपद्यते न च वेतन
 स्य वायोः प्रज्ञात्मवै संभवति। तथोपमेहारे प्या नं दोजरो मृत इत्यानंदवादी नि ब्रह्मण्यत्र सम्यक् सैव तिन साधुना कर्मणान्नुयात्रवतिनो एवासा
 धुना कनीयानि पक्षेव साधु कर्मकारयत्येव एवासाधु कर्मकारयत्येष लोकपाल एष लोकाधिपतिरिष लोकेश इति वा सर्वमेतत्परस्मिन् ब्रह्मणा
 श्रीयमाणेऽनुगुं उं शक्यते। न मुखे प्राणे तस्मात्प्राणो ब्रह्मा ॥ न वक्तुरात्मोपादेशादिति विदधात्मसं वैधत्तमाचस्मिन् ॥ २९ ॥ यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति
 तदास्तिप्राते। न परं ब्रह्म प्राणशब्दं। कस्माद्वक्तुरात्मोपादेशात्वाक्ताहं। दोनामकश्चिद्विद्यहवान् देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्द्दनायाचिवत्तो मामेव वि
 जानीहीत्यप्यक्रम्य प्राणेऽस्मिन् प्रज्ञात्मे न हंकारवादेन। स एव वक्तुरात्मवेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात्। न हि ब्रह्मणो वक्तुवै संभवत्येवागमनश
 त्यादि श्रुतिन्यः। तथा विग्रहसं वैधिनिरैव ब्रह्मण्यसं वैधिमैरात्मानं उष्टाव। त्रिशोर्धा पंचाष्टमहने चरुमुखा न्यती नृशाला वृके न्यः प्रायश्छमित्ये
 वमादिभिः। प्राणत्वे वै रस्य बलवत्ता उपपद्यते। प्राणो वै बलमिति हि विज्ञायतो बलस्य चंद्रो देवता प्रसिद्धाया व कावन बलवतिरिंद्र कामैव तदिति
 वदेति। प्रज्ञात्मवै मय्यं प्रतिहतज्ञानवान् देवतात्मनः सैव तस्य प्रतिहतज्ञां देवता इति हि वदेति। निश्चिते विवेदे देवतात्मोपादेशो हिततमं वादिवचनानि
 यथा सैव तदिष्टयाण्येव योजयितव्यानि तस्माद्वक्तुरिंद्रस्यात्मा पादेशात् प्राणो ब्रह्मेत्यादिप्रतिममाधीयते। अथात्मसं वैधत्तमाचस्मिन् ॥ ३० ॥ अथात्मसं
 वैधः प्रत्यगात्मसं वैधस्तस्य प्रमाबाहृत्य मस्मिन् ब्रह्माय उपलभ्यते। यावद्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्ययूतस्या
 युषः प्रदानोपसीलारायोः स्नातं च दर्शयति न देवताविशेषस्य परावीनस्य तथास्ति वै ब्रह्मणा नो निश्चयेयमस्मिन् प्राणोऽस्मिन् प्राणो दर्शयति

नो ॥ धा

तथा प्राण एव प्रज्ञात्मे देवारीरं परिशुच्योच्छापयतीति न वा वै विज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्या रेणुनेमिरपि तोना जावराश्च
पिता एवामेवितानुतमात्राः प्रज्ञात्मात्राः प्रज्ञात्मात्राः प्राणोपिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानं हो जरा मृत्युति विषयं द्रियद्यवहारं रनाति नृते प्रत्य
गात्मानमेवोपसीरति ममेवामेति विद्यादिति मोपश्रुतः प्रत्यगात्मपरिशुद्धसाधुर्न परात्मानं परियह्ये अयमात्मा ब्रह्मसर्वानुत्तरिते वक्ष्यते तरे। तस्मा
दध्यामी वैधवा ऊत्पात ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मा पदेशः। कथं तर्हि वक्तु सत्मा पदेशः॥ ७॥ ब्राह्मदद्यात्तपदेशो वा मादेव वतु॥ ३०६॥ इति नाम दे
वतात्मानं परमात्मवेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मा मे व विजानी हाति। यथा तद्धित तपश्च नृषिर्वा मदेवः प्रति
पदेऽहमेव नृत्वं सूर्यस्येति। तद्वत् तद्यो यो देवानो प्रत्यबुध्य तस एव तदनवदिति श्रुतेः यत्कुरु कुरु मामे व विजानी हात्फक्ता विग्रह धर्मै रितु आत्मा
न परमात्मे वनाह उवाचा इव धादितिरिति तत्परिहर्तव्यमित्यत्रोच्यते न वा इव धादीनां विज्ञेये प्रसुत्यर्थं नोपन्यासो यस्मादेवै विज्ञा
मोहं तस्मान्मा विजानी हाति। कथं तर्हि विज्ञानस्तु तार्थेनायकारणी वा इव धादीनां विज्ञाहसा न्युपन्यास्य परेण विज्ञानस्तुति मनुर्मदधीति त
स्यामेतन्नलो मदनभीयते सत्यो मां वेदन हवे तस्या केन च न कर्मणालोको भीयत इत्यादिना। एतदुक्तं न वति। यस्मादीदृशान्यपि कुराणि श्रुतं यतो
मम ब्रह्म नूतन्यलो मापि न हि स्याते सत्यो न्योपि मां वेदन तस्य केन चिदपि कर्मणालोको हि स्य न इति विज्ञेये उ ब्रह्मेव प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्य
माणे। तस्मात् ब्रह्मवाक्यमेतत्॥ ७॥ जीवमुख्यप्राणविगात्रेति त्रेत्रोपास्या वै विद्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्॥ ३१॥ यद्यप्यध्यात्मसर्वधर्ममदर्शनात्॥
न पराचीनस्यादेव तत्त्वं न उपदेश स्यापि न ब्रह्मवाक्यं न विदुर्महति। ऊतो जीवलिङ्गात्। मुख्यप्राणलिङ्गात्। जीवस्य तावकाको विस्मयं लिङ्गमुपल

दस्मिन्

स्यते। न वा वै विज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि। अत्र हि वागादिभिः कस्यैर्वा पृथक् कार्यकारणध्वन्यस्य जीवस्य विज्ञेयवमनिधीयते। तथा
मुख्यप्राणलिङ्गमथर्वलुप्राण एव प्रज्ञात्मे देवारीरं परिशुच्योच्छापयतीति। शरीरधारणं च मुख्यप्राणधर्मः। प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रज्ञेत्यता
नृषिः प्राण उवाच मामोद मापद्यथाहमेवेतत्वे वक्ष्यमानं प्रविभज्येत क्षणमवष्टभ्य विधरयामीति श्रवणा नृये विमं शरीरं परिशुच्येति पठति
तेषामिमे जीवमिन्द्रियार्थं वा परिशुच्य शरीरमुच्छापयतीति चारव्येयम्। प्रज्ञात्मा च मपि जीवे तावद्धेतनत्वा उपपन्नं। मुख्येपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्रा
णीतराश्च यथा उपपन्नमेवा जीवमुख्यप्राणपरिशुद्धे प्राणप्रज्ञात्मानोः सहवृत्तिव्येना जेद निर्दिशः स्वरूपेण च न निर्दिश इत्यन्यथानि
र्दिश उपपद्यते। यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया वा प्रज्ञासप्राणः सहस्येता वस्मिन् शरीरे वसतः सहो कामत इति। ब्रह्मपरिशुद्धे उकिं कस्मादिद्याते।
तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतरजोवा प्रतीयेता न ब्रह्मेति खेतु। नैतदेव मुपास्या वै विद्यादेवै सति विविधमुपासनं प्रसज्ये जीवोपा
सने मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं वेति। न वै तदेकस्मिन्वाक्ये पगं उं कुरुमुपक्रामोपसंहाराः। हिवाक्ये कब मवगम्याते मामे व विजा
नी हात्फ प्रक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मानं मा माभ्युत्तमिक्तपास्वत्फक्तांति स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानं हो जरा मृत्युति कुरुपा उपक्रामोपसंहारो दृश्ये
ते। तत्रार्थे कथं युक्तमाश्रयि उं। न व ब्रह्मलिङ्गमन्य परस्वेन परिणेतुं शक्यं। दर्शानां नूतमात्राणां च प्रज्ञात्मा कणां ब्रह्मणो न्यत्रार्पणं उपपत्तेरा श्रि
तत्वा चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि दृष्टेः इहापि बहिरतमोपन्यासादिव ब्रह्मलिङ्गायोगात् ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते। य
नु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शयितुं मंदं शरीरं परिशुच्योच्छापयतीति। तद्वत् प्राणवापारस्यापि परमात्मा यत्र वात्यरमात्मन्यपरि उं शक्यत्वा न प्राणेन ना

१०० तमनस्वस्वमेपादिदृश्यतः प्राण एव मन्त्रा मेयेका करणमविकृतं ॥ १०१ ॥
 नो मासा विध्यादाश्रित्यादित्तद्योगादिमन्त्रायाम् ॥
 पानेन मन्त्रो जीवति कथना इतरेण उजीवति यस्मिन्निता बुपाधिता विति क्रतेः । यदपि नवाचं विज्ञासीत चकार विज्ञादित्यादि जीवति गं दृष्टि तदपि
 ब्रह्मण्यन निवारयति । नहि जीवो नामात्यंत निन्नो ब्रह्मणः तन्मन्त्रं स्पष्टं ब्रह्मास्मीत्यादि क्रतेः । बुद्ध्या द्रष्टा धिस्तत उविशेषमाश्रित्य ब्रह्म व
 नजीवः कर्तो ज्ञोक्ता विद्युन्वाते । तस्योपाधिरुत विरोधपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं नवाचं विज्ञासीत चकार विद्यादित्यादि प्रत्यगान्मा
 निमुखीकरणा मुपादेशो न विरुध्यते यदावान्मदितं येन वागम्युद्यते तदेव ब्रह्म वै विज्ञेदयदिदमुपासनं श्रुत्यादि ब्रह्म तत्परं वचना वि
 द्या शतस्यैवात्मनो ब्रह्म वै दर्शयति । यत्तु पुनरेतदुक्तं महत्त्वा वस्मिन् शरीरे वसतः स हो कर्मात्त इति प्राण प्रज्ञात्मनो नैदं दर्शनं ब्रह्म वादिने
 पपद्यते इति । नैषा दोषो ज्ञान क्रियाशक्तिव्याश्रया यो बुद्धि प्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूता यो नैदं निर्देशोपपात्तेः । उपाधिद्वयोपहितं स्युत्प
 त्यन्योर्थः न ब्रह्म वा कोपि जीवमुख्य प्राणलिंगं विरुध्यते कथमुपासो विविध्या विविधमिदं ब्रह्मण उपपासनं विवर्तितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण
 धर्मेण वा तत्रापुर मृतमित्युपास्यायुः प्राण इति । इदं शरीरं परिगृह्योच्छापयति तस्मादिदं बोद्धव्यं उपासीतिति व प्राणधर्मे अथ यथा स्ये
 ज्ञायेत्सर्वाणि नूतानेकं नवति तद्याख्यास्यामस्तु पक्रम्य वागे वास्या एकमंगम इदुत्तस्येनामपरसात् प्रतिविदिता नूतमात्रा विदुः
 विदुः प्रज्ञाया वाचं समाकृत्वा वाचां सर्वाणि नामानि आह्वयतीत्यादिः प्रज्ञाधर्मः स्त्वावा एता दाशैव नूतमात्रा अधिप्रज्ञे दश प्रज्ञा मात्रा
 अधिभूतैः यद्विदुः तन्मात्रान्म्युर्म प्रज्ञा मात्रान्म्युः यदा प्रज्ञा मात्रान्म्युः तन्मात्रा नम्युर्न न्यतरतो रूपं किं न न सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा
 यस्मादेतन्नेमिरपि तेनावावरा अपि ता एवमेवेता नूतमात्राः प्रज्ञा मात्राश्च पिताः प्रज्ञा मात्राः प्राण पिताः अथ प्राण एव प्रज्ञा त्मेत्यादि ब्रह्मधर्मः ॥ २५

तस्मान्ब्रह्मण एव एतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेणेवैकमुपासनं विविधं । विवर्तितमन्यत्रापि मनो मयः प्राणशरीर इत्यादा बुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उ
 पासनमाश्रितं । इहापि न दृश्यते । वाक्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकाया वागमात्रा प्राणप्रज्ञा ब्रह्मलिंगावगमाच्च तस्माद्ब्रह्म वाक्यमेतदिति सिद्धं ॥ ७॥
 इति शरीरकमीमांसा साधोत्रीकरणं वनूपादकृतो प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ शुभं न वद ॥ ॥
 ॥ ७॥ ७॥ श्रीः ॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ प्रथमेपादे ज्ञाद्यस्यायत इति आकाशदेः समस्तस्य जगतो जन्मादि कारणं ब्रह्मेत्युक्तं । तस्य समस्त
 जगत्कारणं ब्रह्माणोपाधिर्नित्यत्वं सर्वतत्त्वं सर्वात्मवमित्येवं जातीयोक्तौ उक्तं एव न वति अर्थो नरप्रसिद्धानां केषां विदुषां ब्रह्मविषयव
 देउ प्रतिपादने कानि विद्वद्वाक्यानि सैदिह्यमानानि ब्रह्म परतया निष्पीतानि । पुनरन्यानि वाक्यानि अस्पष्टं ब्रह्मलिंगानिर्दिष्टं ते किं परं ब्रह्म प्रतिपादये
 त्वाहोस्त्रिदशं तर्किं विदिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयोपादावारयेते ॥ ७॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपादेशात् ॥ इदमात्रायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
 शांत उपासीताथ खलु कुत मयः सुखो यथा कुत रस्मिन्लोके सुखो भवति नथेतः प्रेत्य न वति म कुत कुर्वीत मनो मयः प्राणशरीर इत्यादि तत्त्वमेशयः कि
 मिरु मनो मयः प्राणशरीर इत्यादि तत्त्वमेशयः प्राणशरीर आत्मोपास्यत्वेन उपदिश्यते अहोस्त्रिदशेति । किं तावत्प्राणशरीर इति । कुतः । तस्य हि
 कार्यं करणाधिपतेः प्रमि । दोमन आदिनिःसंवासेन परस्परब्रह्मणः अप्राणो ह्यमानाः शुभ इत्यादि श्रुतिन्यः तत्त्व सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति खराहेति व ब्रह्मो
 पादे उपासीतेत्याहा एतदुक्तं न वति यस्मात्सर्वमिदं वाक्यं ब्रह्मोपास्यं विधिपरं यत्कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेत्याहा एतदुक्तं
 न वति । यस्मात्सर्वमिदं विचारजातं ब्रह्मैव तज्जवा तत्त्ववाचनद्वयात् न वसर्वात्म्येकात्मक वेरागादयमेव वेति । तस्माद्धेत उपासीतेति न वशमविधिपरा
 कथानि ब्रह्मशरीर आत्मोपास्यत्वं वाक्येनेष दोषः । नैदं वदन्तु लोपासनं विधिपरं किं तदिह नाम विधिपरं यत्कारणं सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेत्याहा

हेमन्तानेन वा कोन ब्रह्मोपासनं निर्युतं शक्यते। उपासनं तु सा कर्तुं उची नित्यनेन विधीयते कतः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः। तस्य च विषयत्वेन श्रुत्या
 ते मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिङ्गं। अतो ब्रह्मो जीवविषयमेतदुपासनमिति सर्वकर्मासर्वकाम इत्याद्यपि श्रुत्या पर्यायेण जीवविषयमुपप
 द्यते एवमत्रात्मा तर्ह्येयं यावद्वादिवाप्येति वक्तुं शक्यं ननु मणायस्ते वा रायमात्रस्य जीवस्यावकल्पितेन परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः। ननु ज्ञा
 यान् ब्रह्मण इति द्या इत्याद्यपि न परिच्छिन्नवकल्पते इत्युच्यते। अतः उच्यते यस्मै वा ज्ञेयं स तस्य ब्रह्मण्येति शक्यं विरोधतः। अन्यतराश्रयणे च प्रथमस्य
 तवाद्या यस्मै युक्तमाश्रयितुं। न्यायस्यैव ब्रह्मत्वापेक्षया तद्विच्छिन्नमित्येति तद्विच्छिन्नं जीवेयं ते ब्रह्मस्य कीर्तनमेतद्ब्रह्मेति तदपि प्रस्तुतपरामर्शार्थं
 वा ज्ञातव्यविषयमेव नन्मान्मनोमयवादिनिर्दिष्टं जीवोपास्य इत्येव शब्दे ब्रह्मः। ब्रह्मेव परममिदमनोमयवादिनिर्दिष्टं परमस्योक्तः सर्वप्रसिद्धोपदे
 शार्थतत्सर्वशब्दांतु प्रसिद्धं ब्रह्मवाक्यस्योक्तं ब्रह्मकारणं। इह वसुवैखलिदं ब्रह्मेति वा कोपक्रमेकतः। ते देवमनोमयवादिनिर्दिष्टं विच्छि
 ष्टमुपदिश्यत इति युक्तं। एवं प्रस्तुतहाना प्रस्तुतप्रक्रियेन विद्यतः। ननु वा कोपक्रमेकतः। तदवमनोमयवादिनिर्दिष्टं शब्दविधिविचक्षणं ब्रह्मनिर्दिष्टं नस्त
 विवक्षयेत्कर्म। अत्रोच्यते यद्यपि शब्दविचक्षणं ब्रह्मनिर्दिष्टं तथैव मनुमयवादिप्रपदिरूपमानेन श्रुतिनिर्दिष्टं भवति जीवस्तु न निर्दिष्टो नैव शब्द
 नोपास्य इति चेत्कर्म। अत्रोच्यते यद्यपि शब्दविचक्षणं ब्रह्मनिर्दिष्टं तथैव मनुमयवादिप्रपदिरूपमानेन श्रुतिनिर्दिष्टं भवति जीवस्तु न निर्दिष्टो नैव शब्द
 यति लोकोक्तिर्यद्युक्तं निहितमुपादेयं भवति द्विवचनमिदमुच्यते। यदुपादेयं तद्विवक्षितमिति। तद्वदेव उपादेयत्वेन श्रुतिनिर्दिष्टं विवक्षितं भवतीति त
 दविवक्षितं। उपासना उपादाने उच्यते वाक्यतोऽप्युपासनाया उपादेयत्वेनोपदिष्टः सत्यस्य कल्पप्रवृत्तयः

तरे ५ तो मयि

ते परमिन् ब्रह्मण्युपपद्यते मयुसंकल्पवद्विच्छिन्नसिंहारेष्वतिहतशक्तिवात्परमात्मनो वकल्पते। परमात्मनो वेन श्रुत्यात्मा पदतपा
 त्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतमाकाशा मेत्याकाशवद्ब्रह्मास्येत्यर्थः। सर्वगतवादि निर्दिष्टः सत्त्वत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणो ज्ञायानुष्ट
 थिद्या इत्यादिना वेत देवदर्शयति। यद्यप्याकाश आत्मास्येति द्याख्यायते। द्यापि सत्त्वति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशा
 मवमत एव सर्वकर्माद्यादि एवमिहोपास्यतया विवक्षितगुणा ब्रह्मण्युपपद्यते यत्तु कर्मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिङ्गं नत ब्रह्मण्यप
 पद्यत इति तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रह्मः। सर्वात्मवादि ब्रह्मणो जीवसंबन्धे निमानो मयवादानि ब्रह्मस्यैव धीनि भवति। तथा च ब्रह्मविषयेषु
 तिस्मृती भवतः वैश्वी देवमानसि च कुमार उत वा कुमारौ। चंजीर्णो दंडेन बंधमि वैजातो न वसि विश्वो मुख इति। सर्वतः पाणि पादं तत्सर्वं नो
 च्छि शिरो मुखं। सर्वतः श्रुतिमहो के सर्वमावृत्तिरिति। वा अत्राणो ह्यमनाः श्रुतिरिति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया इत्युच्यते मनोमयः प्राणशरीर इति
 सगुण ब्रह्मविषयेति विरोधातो विवक्षितं गुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते॥७॥ अनुपपत्तेस्तु न शरीरः॥३॥ पूर्वोक्तस्य
 त्रेण ब्रह्मणो विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्तं। अनेन शरीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते उच्यते शब्दवधारणायां ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयवादिगु
 णो न उशरीरो मनोमयवादिगुणो यकारणं सत्यसंकल्प आकाशात्मा वाक्नादरो ज्ञायानुष्टथिद्या इत्येव जातीयका गुणा शरीरे आंजस्यो
 पपद्यते। शरीर इति शरीरे न वदत्यर्थः। नन्वीश्वरोपि शरीरे न वति। सत्यं शरीरे न वति न उशरीरे एव न वति ज्ञायानुष्टथिद्या ज्ञानेन तद्विच्छिन्नोपा
 राव सर्वगतश्च नित्य इति वद्यापि वक्ष्यमाणं। जीवस्तु शरीरे एव न वति न स्य नोभाषिष्ठा नाशरीरा इत्येव वक्ष्यमाणं। कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चा॥५॥

इतश्चन शरीरो मनो मयवादिगुणो यस्मा कर्म कर्तृ वापदेवो न जयत्येवमितः प्रेत्याभिर्नैवितस्माति एतमिति प्रचतं मनो मयवादिगुणमुपास्यमा
 त्मानं कर्म चैनप्राप्तेन च पदिरति। अजिमेन वितास्माति शरीरमुपासकं कर्तृ वापदेवो न जयत्येवमितः प्रेत्याभिर्नैवितस्माति एतमिति प्रचतं मनो मयवादिगुणमुपास्यमा
 स्य कर्म कर्तृ वापदेवो न जयत्येवमितः प्रेत्याभिर्नैवितस्माति एतमिति प्रचतं मनो मयवादिगुणमुपास्यमा
 इतश्च शरीराद नो मनो मयवादिगुणो यस्मा त्वावतिवो न वतिसमान प्रकरणे श्रुत्यं तरो यथा ब्रीहिर्वीयवो वाश्यामा को वाश्यामा कर्तुः
 लोवा एव मय भूतरो न पुरुषो हिरामय इति शरीरमात्मनो यः वाश्या निधाय कः स प्रम्यां तोतरात्मनि तितस्मा दिशिष्टो न्यः पुरुषवाश्या मनो म
 यवा दिविशिष्टात्मानो निधाय कस्तस्मा त्वायोर्न दोधिगम्यते ॥ ७ ॥ अतश्च शरीरपरमात्मानो नैवेन दर्शयति। ईश्वरः सर्वज्ञानो
 इति शरीरं न जयति। अमय न सर्वज्ञानं यत्रा नूनिमाययेत्याद्या अवाहा कः पुनर्यशरीरो नाम परमात्मनो नो यः प्रतिषिधते नुपपत्तेस्तु न श
 रीर इत्यादिना। अतिहिना न्यातो सिद्ध एतान् न्यातो सिद्धो तेत्येवं जातीयिका परमात्मनो न्यमात्मानं वाशयति। तथा स्मतिरपि। चेन्न तत्रापि मो विधि
 सर्वज्ञे त्रेषु नारतेत्येवं जातीयिका इति। अत्रोच्यते। अतमेवामेतत्पर एतत्तत्मा देहं प्रियमा नो बुध्य पाधिनिः परिच्छिद्यमानो बालैः शरीर इत्यप
 र्यते यथा घट करकाद्यपाधिवशाद परिच्छिन्नमपि नः परिच्छिन्नवद वजासति। तद्वत्। तदापेक्षया च कर्म कर्तृ वादिनेदद्यवहारो न विरुध्यते
 प्राक्तवमस्तीत्यात्मिका वापदेशग्रहणात्। गुहीते वा तैकावेवं मोक्ष दिमर्त्यववहार्यास्मिमासिरेवम्या ॥ ७ ॥ अर्त्तको कस्तान्दृष्टपादेशाच्चनेति
 तत्र निवायवादिर्नो मवत् ॥ ७ ॥ अर्त्तकमल्यमोको नो ईष मे आत्मा तर्द्धदय इति परिच्छिन्नायतनवात्। स्वराक्षणाणां यात्र ब्रीहिर्वीयवादेत्याय

प्रथमोत

३५

२७

मे २

तत्परिहर्तुं

इत
विश
ज्ञाना
वृत्ति
तो
या
ज्ञान
निमन
ज्ञातेन
तिज्ञ
तत्रैक
पक्षेन

स्वयंपदेशाच्छरीरे एव वायमात्रो जीवइहो पदिरपातेन सर्वगतः परमात्मेति यडक्तं अत्रोच्यते। नायं दोषः। न तावत्परिच्छिन्न देशस्य सर्वगतत्वं
 वापदेशः कथमप्युपपद्यते सर्वगतत्वं। उत सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परिच्छिन्न देश वापदेशोपि कया विदोष्यमानं न वतियथा समस्त वस्तु भोधि
 पतिरपि सन्नयोधोपतिरिति वापदिश्याते कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्निश्चरो अर्त्तको का अणीयाश्च वापदिश्यात इति निवायवादि वमिति श्रुम
 ः। एवमणीयत्वादिगुणगणोपेत ईश्वरः तत्र नूदय पुंडरी के निवायो द्रष्टव्य उपदिश्यते। यथा शालयामे हरिश्च त्रास्प बुद्धिर्विज्ञानेया ह के सर्वगतोप
 श्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। यो म वचैत द्रष्टव्यं। यथा सर्वगतमपि सत्त्वो मस्त्वोपाशाघपेक्षया अर्त्तको कोऽणीयश्च वापदिश्यात एव वस्तुनापि।
 तदेवं निवायवादि चो ब्रह्मणोर्न को कस्तमणीयस्त्वं नूनं पारमार्थिकं। तत्र यदा शंका तेषां दयायतनत्वा ब्रह्मणो दयायतनानी व प्रतिशरीर
 जिन्नवादिनायतनानां वस्तु का दीना भनैकवसावपवत्वा नित्यवादिरोष दर्शनात्। ब्रह्मणोपि तद्वत्संग इति तदपि परिच्छिन्नं न वति। ॥ ७ ॥ अर्त्तजोगप्रा
 प्तिरिति चेन्न वैरोध्यात् ॥ ७ ॥ अर्त्तमव सर्वगतत्वं ब्रह्मणः सर्वप्राणि हृदय संबंधं विदुः पतयाव शरीरादविशिष्ट वाचुरवडः स्वादिमं नोगोपवि
 श्रिष्टः प्रमत्तो एकवाचो नहि परस्मादात्मनो न्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते। नान्यो तोस्ति विज्ञातेत्यादि श्रुतिन्यः। तस्मात्परस्परं वसंसा रसीजोग
 प्राप्तिरिति चेन्न वैरोध्यात्। न तावत्सर्वप्राणि हृदय संबंधात् शरीरं ब्रह्मणः संजोग प्रसीगो वैरोध्यात्। दिशो धो हि न वति शरीरपरमेश्वरयोः एकः
 कर्त्ता नो क्ता धर्मा धर्मसाधनः सुखडः स्वादिमोश्च। एकस्मदिपरीताः पदत पाश वादिगुणः एतस्मादनयोर्विशेषः। देकस्य नोगोनेतरस्यापदिश्रीनिध
 नमात्रेण वस्तुवाक्किमनाश्रित्य कार्यसंवाधेत्पगम्येर्त्तको शादीनो मपि हादिप्रसीगः। सर्वगतानेकात्मवादिना मपि समाविष्टो बोधपरिहर्तुयदये

रेण ५

३३ द

ना

२८

वच्चराचरग्रहणं हेतुवेनोपाश्रयते। नैष दोषः। मृत्युप्राप्तेरनन्तरं सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात्। ब्रह्मज्ञत्रायोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थवोप
पत्तेः। यत्तु परमात्मनोपि नाश्वर्यमनवत्यनश्नन्नन्योऽजिवाकशीतीति दर्शनात्। अत्रोच्यते। कर्मफलौपज्ञागस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य सन्नि
हितत्वात्। नविकारस्य हारस्य प्रतिषेधकं सर्ववेपंतेषु मृष्टस्थिति संहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् तस्मात्परमात्मैवेत्युक्तं नविउमर्हति॥
॥७॥ प्रकरणाच्च॥ १०॥ इति अथ परमात्मैवेदात्ता नविउमर्हतियत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनो न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि प्रवृत्तग्रहणं च
न्यायो। कच्छावेदयत्रैश्वर्यं उक्तं नवैपरमात्मलिंगं॥७॥ शुद्धं प्रविष्टावात्मानो हितदर्शनात्॥११॥ कववक्षीध्वं पर्वते। नतपि बौतौ मुक्ततस्य
लोके शुद्धं प्रविष्टौ परमेश्वरौ ह्यात्तौ प्रसन्नचित्तौ वदन्ति परं वाग्रयोरेवैत्रिणा विवेकता इति॥ तत्रैश्वर्यः। किमिह बुद्धिजीवो निर्दिष्टा बुतजा
व परमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवो नातो बुद्धिप्रधानात्कार्यकारणसंघातद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो नवति तदपीह प्रतिपादयितव्यं॥ ये योमे
ति विविक्किन्नामनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चेत्कारणद्वियामनुशिष्टस्त्वयाहमिति पृष्ठत्वात्॥ अथ जीव परमात्मानो नातो जीवाहिलक्षणः परमा
रुतिपादितो नवति तदपीह प्रतिपादयितव्यं। मन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादन्यत्रात्मात्तत्तात्तत्तात्। अन्यत्र नूताश्च नूताश्च यत्तत्पश्यन्ति तद्वदिति पृष्ठत्वा
त्॥ अत्रोच्यते। उच्यते। नवति नवतः कस्मात्। नतपानं कर्म फलोपज्ञागः मुक्ततस्य लोक इति लिङ्गात्। तत्रैवेतन्मस्य चेत्तत्तस्य सौ नवति नाचेतनाया
बुद्धेः। पिबताविति वदित्वेन नद्यायोः पानं दर्शयति श्रुतिः। आतो बुद्धिन्ते नूत पक्षस्त्वावेन्न संनवति। अतएव चेन्न तत् परमात्मपक्षोपि न संनवति। त्रेत
नेपि परमात्मन्युत्तमानां संनवात् अनश्नन्नन्योऽजिवाकशीतीति मंत्रवर्णादिति अत्रोच्यते। नैष दोषः। त्रिणो गच्छतीत्येके नापि छत्रिणा ब्रह्मनो छत्री

तो पसार दर्शनादेवमे केनापिपिबता चोपिबंतावुचेयातामायज्ञाजीवसावतिवति ईश्वरसुपाययतिपाययत्रपिबतीत्युयातो पावयित्ये पिप
 वृत्तवप्रसिद्धिदर्शनात् बुद्धिचेत्रजपरिग्रहेपिमेनवतिकरणे कर्तव्योपचारभंस्तिपवेतीतिप्रयोगदर्शनात् नानाधात्माधिकारेऽन्योको चि
 त्वावृत्तेपिबंतीमेनवतः तस्मात्तु बुद्धिजीवोस्पातांजीवपरमानोदेतिमैशयः किंतावत्वासे। बुद्धिचेत्रजाविति। उतः गुह्यप्रविष्टाविति वि
 शेषणात्तुयदिशरीरेगुह्ययदिवाह्यमुनयथापिबुद्धिचेत्रजोगुह्यप्रविष्टावुपपद्यते नैतत्तिमैशवेसर्वगतस्य ब्रह्मणोविशिष्टदेशव्युक्तौ
 कल्पयितुं श्रुतस्य लोकइतिवकर्मगोवरानतिकर्मदर्शयति। परमात्मानुब्रह्मचतस्य वाङ्मयस्य वागोवरेवरीतेन कर्मणावर्ततेनोक्तनीया
 नितिकृतिशब्दायातपावितिवितेनावेतनयोर्निर्देशउपपद्यते। अथातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् तस्मात्तु बुद्धिचेत्रजाविलेन्येयातामितिप्राप्त
 मेवप्राप्तेवृत्तः विज्ञानात्मपरमात्मानाविलेन्येयाता। कस्मात्तुआत्मानोदितावुजावपिवेतनौसमानस्वभावौ। सखाश्रवणेवसमानस्वभावो
 शेवलोकेप्रतीतिर्दृश्यते। अस्यागोर्दितीयोन्वेष्ट यइतिक्लृप्तेगोरेवद्वितीयविधातेनोऽश्रुसोवा। तदिहैत्रपानेनलिङ्गेननिश्चितेविज्ञानात्म
 निदितीयान्वेषणायासमानस्वभावश्चतनः परमात्मेवप्रतीयाते। ननुकैगुहादितवदत्रातात् नपरमात्माप्रत्येतयइतिगुहाहितवदर्शनादेव
 परमात्माप्रत्येतयइतिवदामः। गुहादितवंहिस्मृतिस्मृतिसत्त्वत्परमात्मनएवदृश्यतेगुहादितेगहरेषुपुराणोयोविदेतिनिहितगुहायो परामेयोम
 न्आत्मानमचिछुह्यप्रविष्टमित्याद्यास्तु। सर्वगतस्यपिब्रह्मणउपलब्धायोदिशविशेषोपदेशानविरुध्यतइत्येतदप्युक्तमिव। श्रुतलोकैकवर्ति
 वैउक्तविवदेकस्मिन्नपिबतमानुनयोर्विरुद्धं। अथातपावित्यपाविरुद्धं। अथातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् तस्माद्विचारीसाविचारीविद्या

पिप
चि
वि
२५

उतवास्मैमारिवस्परमार्थिकत्वाच्चास्मैमारिवस्मात्तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौगुह्यप्रविष्टौत्तुते। उतश्चविज्ञानात्मपरमात्मानौगुह्यते। अ
 विशेषणाच्च॥१२॥ विशेषणंविज्ञानात्मपरमात्मानौरेवजवति। आत्मानंरथिनंविदिशरीरंरथामेववित्यादिनापरेणग्रंथेनैरथरूपककल्पनयावि
 ज्ञानात्मानंरथिनंस्मैसारमोक्षयोगितारंकल्पयति। साधनः परमात्मातितदिस्मोः परमैष्टमितिपरमात्मानंशं तथैकल्पयति। तथातु ईदृशं गूढमनु
 वृविष्टं गुहादितंगहरेषुपुराणं। अथात्मायोत्तमागाधिगमेनदेवंमवाधीरोह्यवोकोजलतीतिहर्वस्मिन्नपिग्रंथेमेष्टमंतयचेनैतावेवविशेषि
 तौ प्रकरणेदेवपरमात्मनः ब्रह्मविदोवदंतीतिवचनविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहेष्यते। तस्मादिहजीवपरमात्मानावुचेयाताम्। एषएवन्मा
 योवास्तुपर्मसयुजासखायाइत्येवमादिष्वपि। तत्रापिह्यथात्माधिकाशत्राजतौह्यपस्योक्तौ। तयोर्न्यः पिपलंस्वाहृतीत्यदनलिङ्गात्तुवि
 ज्ञानात्मानवतिअनन्वन्नयोअनिवाकशीतीत्यनश्नवतनवाच्यां परमात्मा। अनेतरेवमैवेतावेवइष्टइष्टयजावेनविशिनष्टि। ममानेवत्तेषुगुह्यो
 निमग्नोऽनीशयाशोवतिमुच्यमानः। जुष्टंयद्यपश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिदीतशोकइति। अपरआह। वास्तुपर्मैतिनेयमृगस्याधिकरणस्यमि
 द्रंतेनजते। पैगिरहस्यब्रह्मणेनान्यथाचारव्यातया। तयोर्न्यः पिपलंस्वाहृतीतिसंवर्मेनन्वन्नयोअनिवाकशीतीत्यनश्नन्नयोअनिपश्य
 तिसस्तावेतोमवाहैत्रजाविति। सत्वशरीजीवलेत्रजवाहः परमात्मेतियुचेता। तत्रास्यचेत्रजवाहयोः करणशरीरिपरतयाप्रसिद्ध्यात्
 तत्रैवव्याख्यात्वादेतमधीयेनस्वप्नंपश्यति। अथयोयशरीरेउपइष्टासत्तेत्रजवाहोसावचेत्रजाविति। नाप्यस्याधिकरणस्यसर्व
 पक्षेनजते। त्रशरीरीचेत्रजः कर्तव्यनोक्त्वादिनास्मैसारधर्मणोपेतोविवक्ष्यते। कथंतर्हि सर्वस्मैसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वजावद्येतन्यमात्ररूपे

उपपद्यते
मि
त
न
ग
दि
म

33

शरीर ३

स्यादतशारीरत्राहोश्चित्परमेश्वर इति। तत्र प्रधानमवेतनं च तयो निरिति युक्तं मवेतनानामवेतनस्यादृष्टान्तत्वेनोपाधेर्नात्। यथोर्ध्वनाभिः सृजते गृह्णते
च। यथा पृथिव्या मोक्षधयः सृजन्वन्ति। यथा सतः पुरुषो केशलोमानि तथा चराचं नवतीह विश्वमिति। नरूर्ध्वनाभिः पुरुषश्चावेतनादि
दृष्टान्तत्वेनोपाधेर्नात्। नहि किंवलम्पेत उस्त्रा योनिर्वै केशलोमयोनिर्वै वासि। वेतनाधिष्ठितं ह्यवेतनमूर्ध्वनाभिः सूत्रस्यायोनिः
पुरुषशरीरं च केशलोमानमिति प्रसिद्धं। अपि च। पूर्वनादृष्टवाद्यस्त्रिलापमं स वा तन प्रधानमन्यपगत। मिरुवदृष्टवाद्यो ध
मी प्रधानमै स नैति। नवात्र विक्रयमानो धर्मः कश्चिदस्ति नृपते। नह्यः सर्वज्ञः सर्वविदित्येवाकाशेषोऽवेतने प्रधानेन सै सवति। कथं प्रधानै च तयोनिः प्र
तिज्ञायत इत्यत्रोच्यते। यथा तदक्षरमधिगम्याते यत्तत्पमित्यक्षरशब्देनादृष्टवादिगुणकं च तयोनिः प्रावयित्वा पुनः प्रावयिष्यति। अक्षरा
त्परतः पर इति। यत्रयः परोक्षरात्प्राक्तः सर्वज्ञः सर्वविद्वत्तविष्यति प्रधानमिव चक्षरशब्दनिर्दिष्टं च तयोनिः। यदा च योनिः शब्दे निमित्तवाची त
दांशांशोऽपि च तयोनिः स्यात्। धर्माधर्मान्प्राप्तं तजातस्योपाधेर्नादित्येवं प्राप्ते निधीयाते। यो यमदृष्टवादिगुणाको च तयोनिः स परमेश्वर एव स्या
त्तूना न्य इति। कथं मेतदवगम्याते धर्माधर्मैः। परमेश्वरस्य हि धर्मादृष्टवाद्यमानो दृश्यं तोयः सर्वज्ञः सर्वविदिति। नहि प्रधानस्यावेतनस्य शारीरस्योपा
धिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं वा सै सवति। नचक्षरशब्दनिर्दिष्टा च तयोनिः परस्येत सर्वज्ञत्वं सर्वविद्वत्वनञ्च तयोनि विषयमित्फक्तम्। अत्रोच्यते। नैवै सै सवति।
यथा सर्वज्ञकारणमक्षराचं नवतीह विश्वमिति प्रसक्तं च तयोनिं जायमानं प्रजतिचेन निर्दिष्टानंतरमपि जायमानं प्रजतिचेनैव सर्वज्ञै निर्दिशति। यः प्र
वृत्तः सर्वविद्यमज्ञानमयं तोयः तस्मादितद्वृत्तनामरूपमज्ञं च जायते इति। तस्मान्निर्दिशाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानं वाच्यं च तस्यैवाक्षरस्य च तयोनिः सर्वज्ञत्वं सर्व

करणादिषु शक्तिः प्रज्ञा कर्षणं तूतयोनिं हि प्रज्ञा त्वेन ममाकायते प्राण एष सर्वतः तन्तरात्मेति ववने तयो निविषयमेव न वतियथोप
 ध्यायं प्रज्ञा त्वेन ममादधीष्टे वेद वेदांगे पारग शतिय ववनमुपाध्याय विषयं न वति। तद्वत्। कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकम्य तूतयोने विग्रहवद्वप
 स्तन वति। सर्वात्मव विवक्षये दमुद्यति न विग्रहवत् विवक्षये त्यादोषो दमत्र मरुमन्ना दश्या दिवत्। अन्ये उ नर्म न्योते। नायं तूतयोने रूपोप
 न्यासो जायमानवेनोपन्यासादेव ममाकायते प्राणो मनः शर्वेन्द्रियाणि वा खेवाद्युज्योतिरापः पृथ्वी विश्वम्भारिणीति हि सर्वत्र प्राणादि शुषि वी
 ततश्च जातं जायमानवेन निरदि त्तत्तत्रापि वतस्मादग्निः समिधेयस्य सूर्य इत्येव माद्योतश्च सर्वा उषधयोरस्येत्येव मर्मै जायमानवेनै वनि
 दिह्यती हेव कथमकस्मादंतराले ज्ञातयोने रूपमुपन्यस्येता सर्वात्मव मपि सृष्टिं परिसमाप्यो पादे च्यति पुरुष एवेदं विश्वं कर्मत्यादिना श्रुति
 स्मृत्योश्च त्रैलोक्यवारीरस्य प्रज्ञापातेर्जन्मनिर्दिश्यमानमुपलजामहे। हिरण्यगर्भः समवर्तताये तूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। सदाधरपृथिवी
 द्यामुत्तेमी कस्मै देवाय रुविषाविद्योमेति समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः। तथा स वैशरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स तूतानां ब्रह्मा ये स प्रव
 र्त्तति। विकारपुरुषस्यापि सर्वतूतानां तत्वे संन वति प्राणात्मना सर्वतूतानां मध्यात्मवच्छाना दस्मिन् न चै उरुष एवेदं विश्वं कर्मत्येव मादिम
 वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्ति हेतुरिति द्याख्ये ॥ ७॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४॥ कोन आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमै वैश्व
 नरः स प्रत्याधोक्षितमेव नो ब्रह्म इति चोपक्रम्य कसूर्य वा आर्कशवारि पृथिवी नोऽस्ते जस्त्रादिगुणयोगामेकैको पादननिंदया च सृष्टिदिना
 वमुपदिश्यान्नायते। अस्त्वमेव प्रादेशमात्रमस्ति विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्तेम सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु तूतेषु सर्वेषां स्वप्नमस्ति तस्य रुपा

३४

अतदनिमानिनी देवता अथवा शरीर आहोस्यित्यरमेश्वर इति किं पुनरत्र संशयकारणं वैश्वानर इति जाह्नवना

पतस्यात्मानो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुते जा श्रुविश्वरूपं प्राणः पृथग्मात्मा संदेहो बज्जलो विस्तिरे वरयिः धिष्टु विवपादावुरए
 ववेदिलोमानि बहिर्दयंगार्हपत्यो मनोवाहार्यपचनं अस्मिन्निवनीय इति तत्र संशयः। किं विश्वानरशब्देन जावरो यिरुपदिश्यत उत तूता
 त्रिदेवता नां साधारणशब्दप्रयोगात्। अमेति व शरीर परमेश्वरयोस्तु कस्योपादानं न्याय्यं। कस्य वाहानमिति न वति संशयः। किं तावत्मातेजा
 वरो यिरिति। अतस्त्वहि विविशेषण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते। अयमग्निर्वैश्वानरो यो यमंतं पुंरुषियेने दमत्रं पच्यते यदि दमद्यत इत्याहो। अग्नि
 मात्रे वा म्यानुसा मान्येनापि प्रयोगदर्शनात् विश्वस्मा अग्निं तु वनाय देवा वैश्वानरं के उम क्काम जण्वन्ति त्याहो। अग्निशरीरावा देवता
 स्यात्तस्यापि प्रयोगदर्शनात्। हे श्वानस्य सुमातो स्यामराजा हि के तु वना नाम निश्रीरित्येव माघायाः सुतो देवता यामैश्वर्याद्युपेता योस्त
 प्रवादथात्मशब्दमा मानाधिकरण उपक्रमेव कोन आत्मा किं ब्रह्मेति केवलात्मशब्दप्रयोगात्। अतश्च शब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणोय इत्य
 चोता तथापि शरीरात्मा स्यात्तस्य नोऽस्त्विति वैश्वानरस्य निर्वर्णात्। देशमात्रमिति वविशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्नं नवानुत्तमाने
 न्यारो वैश्वानर एव प्राप्ती। अत इदमुच्यते। वैश्वानरः परमात्मानविउमर्हति। अतः साधारणशब्दविशेषात्। साधारणशब्दो विशेषसाध
 रणशब्दविशेषो यद्यप्येतावुनावपि साधारणशब्दो वैश्वानरशब्दस्य साधारण आत्मशब्दस्य तथापि विशेषो दृश्याते येन
 परमेश्वरपरत्वे ता योरवगम्यते। तस्य रुपात्तस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुते जा इत्यादि रत्र हि परमेश्वर एव द्युत्तुत्वा दिविशिष्टो वच्छांतर
 + कस्य दिश्यवउत इत्येतदनिमानिनी देवता अथवा शरीर आहोस्यित्यरमेश्वर इति किं पुनरत्र संशयकारणं वैश्वानर इति जाह्नवना

आमे वैश्वानरशब्दो ३

३५

गतः प्रत्यगात्मन्वे नोपन्यस्त आध्यानायेति गम्याते कारणवान्। कारणस्य हि सर्वज्ञिः कार्यगता निरवच्छान्तिरवच्छावच्छातृकलो
काद्यवयवेष्वुपपद्यते। समस्तैषु लोकेषु समस्तैषु ज्ञातेषु समस्तैषु धात्मस्य नमतीति व सर्वलोकाद्याश्रयफलं यमाणं परमाकारणप
रियदे संभवतो वै ह्यस्य सार्वपात्रानः प्रहृत्य तद्वति तद्विदः सर्वपात्रमदाहस्यवर्णं कोन आत्मा किं ब्रह्मेति यात्म ब्रह्मराक्षस्यमुपक्रम
इत्येवमेतानि लिङ्गानि परमेश्वरस्यैवाव्याप्यं च नृणां हरेण लोकात्मनो रूपं स्मर्यति। मे वंमर्यति। तस्मात्परमेश्वर एव विश्वानरः ॥ ४४ ॥
॥ ॥ ॥ स्मर्यमाणं मनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥ इतश्च परमेश्वर एव विश्वानारो यस्मात्परमेश्वरस्यैवाव्याप्यं च नृणां हरेण लोकात्मनो
रूपं स्मर्यति। यस्या त्रिरास्यं घोरं मूर्ध्नि शिवं नातिश्वरलोक्षितिः। सूर्यश्च जगद्दिशः। श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमरति। तस्मर्यमाणं रूपं मूलं
तं श्रुतिमनुमापयदस्य विश्वानरशब्दस्य परमेश्वरस्यैवाव्याप्यं च नृणां हरेण लोकात्मनो रूपं स्मर्यति। यस्या त्रिरास्यं घोरं मूर्ध्नि शिवं नातिश्वरलोक्षितिः। सूर्यश्च जगद्दिशः। श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमरति। तस्मर्यमाणं रूपं मूलं
विश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः। यद्यपि श्रुतिरियं तस्मै लोकात्मने नमरति। श्रुतिवमपि तु नामति मूलं नृते। वेदवाक्येन स्य गीदृशेन रूपेण
संभवति। घां मूर्ध्नि नयस्य विप्रवदंति सर्वैर्नाजिदं ब्रह्मर्यो वनेत्रे। दिशः श्रोत्रे विदिपादौ क्षितिं वंमो वित्यात्मा सर्वज्ञत प्रमथंति। एतेन
वैजातीयिकावस्मृतिरिहोदाहृत्या ॥ ७७ ॥ शब्दादित्यो तः प्रतिष्ठानादिति चेन्न तथा दृष्ट्वा पदेषा दसंभवात्पुरुषमपि विनमधीयते।
॥ ७८ ॥ अत्राह न परमेश्वरो विश्वानरो न विदुमिति। ऊतः शब्दादित्यो तः प्रतिष्ठानादिति चेन्न तथा दृष्ट्वा पदेषा दसंभवात्पुरुषमपि विनमधीयते। अर्थो
नोपेक्ष्यते चान्ता तथा निशब्दः स एवो विश्वानर इत्यादिशब्दात्। रुदयगादपत्य इत्याद्यग्नित्रेता प्रकल्पनं। तद्युक्तं प्रथममागच्छेत्तद्यो मायमि

त्यादिनावप्राणा ऊच्यधिकरणतासौ कीर्तनमेतेनो हेतुः नो जावरो वैश्वानरः प्रत्ये तद्यः। तया तः प्रतिष्ठा नमपिश्रूयते। पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वे
देति तच्च जावरोऽस्येति। यदप्यक्तं मूर्ध्वस्तु ते जाइत्यादेर्विशेषात्। रणात्मा वैश्वानर इत्यवब्रूमः। आतो न्येष निर्मयो यदुनयथापि विशेष
प्रतिष्ठाने सति परमेश्वरविषय एव विशेषाश्च यणी योन जावरो विषय इति। अथ वा भूताग्रैर्न तर्बहिश्चावति शमानस्यैष निर्देशो न विद्यति
तस्यापि हि द्युलोकादिर्न बाधेर्मत्र वर्सा र वगम्यते। यो जातु ना पृथिवी द्यामुते मा मा ततानरो दसी श्री तरिस्तु मित्यादि। अथ वा तच्छरीराया देव
ताया रेश्वर्या यो गौ द्युलोकाद्यवयवकं न विद्यति तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इत्यत्रोच्यते। ना तथा दृष्टपदेशादिति। न शब्दादिभ्यः कार
णोच्यः परमेश्वरप्रत्यारूपान्युक्तो कर्तृत्वात् जावरापरित्यागेन दृष्टरूपदेशात् परमेश्वर इति हि जावरो वैश्वानर इत्येवोपदिश्यते। मनो ब्रह्मेत्य
पाश्र्मतेत्यादिवत्। अथ वा र वैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इदृष्ट्येनोपदिश्याते मनो मयः प्राणशरीरोच्चारूप इत्यादिवत्। यदि वैदपरमेश्व
रो न विवक्ष्ये ताकेवल एव जावरोऽपि विवक्ष्येत ततो मूर्ध्वस्तु ते जाइत्यादि विशेषस्या संभव एव स्यात्। यथा उदेव तात्ताग्नि बापाश्रयेणाप्ययं वि
शेष उपपादयितुं न शक्येत तथा उत्तर सूत्रे वक्ष्यामः। यदि व केवल एव जावरो विवक्ष्येत पुरुषे तः प्रतिष्ठितं केवलं तस्य स्यात्। ननु पुरुषवै पुरु
षमपि त्वेन मधीयते वाजसनेयिनः। स एषोऽग्निवैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतामेव मग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति। परमेश्व
रस्य उभवात्मात् पुरुषवै पुरुषे तः प्रतिष्ठितं चो न्यमप्यपयतो येन पुरुषविधमपि त्वेन मधीयत इति सूत्रावयवं पठति। तेषामेवोर्थः के
वल जावरोपरि यद्दे पुरुषे तः प्रतिष्ठितं च केवलं स्यात्। उ पुरुषविधं पुरुषविधमपि त्वेन मधीयते वाजसनेयिनः। पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं

ॐ नमः ॥

४३

五

तां वैदेति। पुरुषविधं च प्रकरणात् यदधिदैवतं यदमूर्त्तत्वादि श्रुतिं प्रतीत्यै तैयत्राध्यात्मं प्रसिद्धमूर्त्तत्वादि बुद्धिं प्रतीत्यै तत्परिच्छिन्नं तत् ॥ ७॥ अतएव न देवता भूतं वा ॥ १०॥ यत्पुनरुक्तं नूतनादपि मंत्रवर्षेणैव लोकादि संबंधदर्शनान्मूर्त्तिवद्भूते जात्याद्यावयवकल्पनं न स्पेक्ष्यं न विष्यतीति तत्तुरीयावादेव ताया ऐश्वर्ययोगादिति तत्परिहर्तव्यं मन्त्रोच्यते। अतएवाक्रोभ्यो हेतुन्योन देवता वैश्वानरः स्यात्तत्राग्निरपि न वैश्वानरो न हि नूतनाग्नौ लक्ष्यप्रकाशमात्रात्मकस्यैव मूर्त्तत्वादि कल्पानोपपद्यते विकारस्त्वविकारं तत्रात्मत्वात्संज्ञात्। तथा देवतायाः सत्यत्वे श्रुते न युष्मद्वादिकल्पनामनवत् कारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च। आत्मशब्दात्तत्र वक्ष्यते सर्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ ७॥ साक्षादप्यविरोधः ॥ २८॥ पूर्वजागराग्निप्रतीको जाठराय फपाधिको वा परमेश्वर उपास्पृश्य तुक्तमैतः प्रतीक्षितत्वाद्यतुरोर्ध्वेन शदानां उति नैव प्रतीकोपाधिकः ॥ २८॥ पूर्वजागराग्निप्रतीको जाठराय फपाधिको वा परमेश्वर उपास्पृश्य तुक्तमैतः प्रतीक्षितत्वाद्यतुरोर्ध्वेन शदानां उति नैव प्रतीकोपाधिकः कल्पनाज्जासाक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहेन कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ननु जागरास्य परिग्रहेतः प्रतीक्षितत्ववचनं शब्दादीनि वकारणानि विरुध्यैरन्निति। अत्रोच्यते। अतः प्रतीक्षितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते न हीह पुरुषविधं पुरुषैतः प्रतीक्षितं वैदेति जागरास्य निप्रायेणेदमुच्यते तस्मात्प्रस्ततवोदसीति स्मृत्वा कथं तर्ह्येतत्प्रस्तमूर्त्तत्वादि बुद्धिं प्रतीत्यै तत्पुरुषावयवेषु पुरुषविधं कल्पितं तदनिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषैतः प्रतीक्षितं वैदेति। यथा वृक्षे शाखां प्रतीक्षितौ पश्यतीति न ह तत्। अथ वायः प्रस्ततः परमात्मा ध्यात्ममाधिदैवतं वपुषविधत्वापाधिः तस्य यकं बलं सान्तिरूपैतदनिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषैतः प्रतीक्षितं वैदेति। निश्चिते वक्ष्यमाणे लोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विधेर्वा वैश्वानरः शङ्खः केन च। योगेन वर्तिष्यते। विश्वशायेन रश्मिर्विधेर्वा वाऽयं नरो विवेवानरा अस्मेति विश्वानरः परमात्मा। सर्वात्मवान् २६

12

विश्वानर एव तैश्चानेन द्वितो न न्याथोरात्तम वायसादिवता अग्निश हो ष्यणीयादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव ज विषयि। गार्ह
पत्यादिप्रकल्पने प्राणा ऊत्पत्तिकरणं च परमात्मनोपि सर्वस्मिन् वाड प पद्यते कथं पुनः परमेश्वर परिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति ता
द्याख्या उमास्मृते ॥ ७॥ अग्निद्यक्तेरित्यात्र श्रमरथ्यः ॥ २५॥ अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रश्रुतिपरमेश्वरस्य प्रादेशमात्रवमज्जिद्यक्ति
निमित्तं स्याद निद्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां प्रादेशोऽवा रुदयादिप्लपलविस्थानेषु विशेषेणास्ति द्यज्यते तेः पर
मेश्वरेपि प्रादेशमात्रश्रुतिरिति ब्रह्मके रूपपद्यते इत्याश्रमरथ्यश्चावा ष्येमिथ्यते ॥ ७॥ अनुस्मृतेर्वादिः ॥ ३०॥ प्रादेशमात्ररुदयप्रतिष्ठेन वाय
मनमानुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्रश्रुत्याते। यथा प्रसू मिताय द्वाः प्रसू इत्युच्यते तद्वत्। यद्यपि वयं वेपुस्त्वगतमेव परिमाणं प्रसू संवंधत
द्यज्यते नावेह परमेश्वरगतं किंचित् परिमाणमस्ति यद् रुदयसंबंधद्यज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संप्रति यथा कथं विदुस्मरणमा ज
लं बन्मिथ्ययाते। प्रादेशमात्रवेन वायमप्रादेशमात्रोप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रैक्यर्थवत्त्वात् ॥ १५॥ एव मनुस्मृतिनिमित्तापरमेश्वरे प्रादेश
मात्रश्रुतिरिति वादिरित्याद्योमन्यते ॥ ७॥ संपत्तिरिति जैमिनिस्त्वयादिदर्शयति ॥ ३१॥ संपत्तिनिमित्तायास्या प्रादेशमात्रश्रुतिः। कृतसत्त्वा हि
मानप्रकरणं वाजसनेहि ब्राह्मणं द्युप्रवृत्तीन् श्रुतिवापयंतान् त्रैलोकात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् ध्यात्वा तं मूर्ध्वप्रवृत्तिं बु कपयं तेषु दे
यवेषु संपादयत् प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति। प्रादेशमात्रमिव ह वैदेवाः सुविदिता अग्निसंपत्ता सथो ज्ञे एता च च्यामि यथा प्रा
मात्रमेवास्ति संपादयिष्यामीति। अलोवावमूर्धनमुपदिशान्नेषवा अतिष्ठा वैश्वानर इति वज्रपाठदिशनुया वैषावेष्ठततेजा वैश्वानर इति ना

取

102

के उपदिशन्नुवावैष वै श्वर्मा विद्यानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवावैष वै ब्रह्मलोकविद्यानर इति मुख्यपउपदिशन्नुवावैष वै
यिर्वैद्यानर इति बुबुकमुपदिशन्नुवावैष वै प्रतिष्ठा विद्यानर इति। बुबुकमित्यधरमुख्यफलकमुच्यते। यद्यपि वाजसनेयिकेऽप्यतिरिक्ते
वयुणाममाभ्यायते आदित्यश्च तेजश्च युगाद्यां दोषेऽनुनाद्यौ सुतेजश्च युगासमाभ्यायते आदित्यश्च विश्वरूपवयुणस्तथापि नैताव
ता विशेषणं किं विद्यायते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्वशाखाप्रत्ययबाधः। संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमश्रुतिश्रुततरी जेमिनिराचार्यो मय्यस्ते। ७॥
आमनंति विनमस्मिन्॥ ३॥ आमनंति विनं परमेश्वरमस्मिन् पूर्वबुकांतराले जाबालाः। य एषीनां तोयक वृत्त आत्मा सोविमुक्तै प्रतिष्ठितः।
सोविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नानास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा वासीति तन्न वेभामेव नासिको वरणा नास्तीति निरुच्य
पुनरप्यामनंति कतमं चास्यते न वति क्रवोः प्राणस्य वयः सौमिः स एष यो लोकस्य परस्य वसंधिर्न वितीति तस्मा उपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रु
तिः। अनिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया प्रत्यगात्मतया सर्वप्राणिनिमीयत इति अनिगतो वायः प्रत्यगात्मत्वादिमानश्च मानवियोगादित्यन्ति वि
मानो निमिमी। ते वा सर्वजगत्कारण आदित्यन्ति विमानस्तस्मात्परमेश्वर एव विद्यानर इति सिद्धे॥ ७॥ इति शाश्वरकमी मांसा नाष्ये रीकर नगवत्
पादस्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ७॥
॥ शु॥ ॥ न॥ ॥ त॥ ॥ व॥ ॥ ज॥ ॥ ७॥

॥ शु ॥ ॥ नै ॥ त ॥ वा ॥ उ ॥ ण ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीः ॥ श्रीः

1885-1886

ଅନ୍ତରୀ

५०॥ नमो विष्णवे ॥ कृष्णाय नमः ॥ ॥ इदं श्रूयते ॥ अग्नि नमोः पृथिवी वां तरिहामो तं मनः सह प्राणैश्च सार्वैः ॥ तमेवैकं ज्ञानं के ज्ञानं यथात्मानं
मन्यावा बोधुं यथा मुतस्यैष सोऽरिति ॥ अत्र यादेतत्तु प्रवृत्तीनामोतववनादायतनं किंचिद्वगम्याते ॥ तकिं परं ब्रह्मस्यादा होस्विदर्थान्तरमिति सोऽदि
ह्यते ॥ तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं ॥ कस्मादमुतास्यैष सोऽरिति श्रवणात् ॥ पारवानुहितो को येनः प्रख्यातो न च परब्रह्मणः पारवद्वंशक्यम
न्युपगमा मने तमपारमिति श्रवणात् ॥ अर्थान्तरे यो यातने परिष्ठमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिष्ठहीतयै ॥ तस्य कारणत्वादायतनबोपपत्तेः ॥ कति
प्रसिद्धो वा वायुः स्यात् ॥ वायुर्वै गौतमतस्मत्तं वायुना त्वै गौतमसूत्रेणायैव लोकः परश्च लोकः सर्वाणि वृत्तानि सैदृशानि न वै तीति वायोरपि वि
धारणश्च श्रवणात् ॥ शाश्वतो वा स्यात् ॥ तस्यापि नो ह्यवाज्यं प्रत्यायतनबोपपत्तेः ॥ इत्येवं प्राप्त इदमाह द्युचाद्यायतन इति ॥ द्यौश्च नृश्च द्युजुवौ द्यु
जुवावा दित्येदं यस्य तदिदं कृत्वादि ॥ यादेतस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिवी तरिहं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगद्दोतवेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म
विदुर्महति ॥ अतः स्वराष्ट्रात्मराष्ट्रादित्यर्थः ॥ आत्मराष्ट्रो दीह न वतितामेवैकं ज्ञानं यथात्मानमिति ॥ आत्मराष्ट्रश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यक्
कल्पते ॥ नार्थान्तरपरिग्रहे ॥ क्वचिच्च स्वराष्ट्रैर्नैव ब्रह्मण आयतनं श्रूयते ॥ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति ॥ स्वरा
ष्ट्रैर्नैव वेदोऽपश्चाद्ब्रह्मदक्षिणतश्चात्रारेणेति ॥ तत्र वायतनायतनं ब्रह्मवश्रवणात् ॥ स वै ब्रह्मेति वसामानाधिकरण्यात् ॥ यथानेकान्मको वृक्षः शाखाभ्य
धो मूलं विच्छेदना नारसो विविध आमेत्याशं कर्तुं न वति ॥ तानि वत्तयितुं साधारणमाह तमेवैकं ज्ञानं यथात्मानमिति ॥ एतदुक्तं न वति न कार्यं प्रपंचविशिष्टो विविध
आत्मा विज्ञेयः ॥ किंतु विद्याकृतं कार्यं प्रपंचं विद्याप्रविलापयंतस्मात्समेकमायतनं इतमात्मानं ज्ञानी तैकात्म्यमिति ॥ यथायस्मिन्नासे देवदत्तः तदानयेत्युक्तं
उपरिष्ठाद्ब्रह्मसंकीर्त्यते पुरुष एवेदं विश्वं कर्तते ॥ ब्रह्म परा मृतमिति ब्राह्मेदेवममृतं पुरस्तात् ॥

आत्मनामेवानुतिनादेवदत्तं। तद्वदायतननूतननूतनस्यैवैकरसस्यात्मनोविज्ञेयवमुपदिश्याते। विकारावृत्तानि संध्यवापवादः श्रूयते। मृत्योः स मृत्यु
भाजोत्तियहना निवपयतीति यत्तु तद्वद्विज्ञेयत्वात्। तस्मात्प्रतिपादनार्थं। अथवा सैधवधनो नैतरो बाह्यः
हस्तो रसघन एव स्यादेवेति वा अरेयमात्मानं तरो बाह्यः हस्तः प्रज्ञानघन एवेत्येकरसता अवगन्तुं तस्मात्तद्वत्त्वाद्यायतनं परं ब्रह्म। यत्तु
सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवबोपपत्तेर्ब्रह्मणो र्यतिरेण युच्वाद्यायतनेन न वितत्यमि तत्रोच्यते विधरणं वमत्रेव प्रसेउ श्रुत्या विवक्षिते न पा
रवत्वादि। न हि मृदा रमयो लोके सेतुर्दृश्यत्रापि मृदा रमय एव सेतु रस्युपगम्यते सेतु शब्दार्थोपि विधरणवमात्रमेव न पारवत्वादि
चित्तो बंधन कर्मणः सेतु शब्दोच्यते। अपर आह। तमेवैकं ज्ञानं आत्मानमिति यादेत संकीर्तितमात्मज्ञानं याचैतदन्यावाचोर्भवेति वाचि
मोचने तदत्रा मृतवन्माधन वा दमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न उच्युच्वाद्यायतने। तत्र यत्तु सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणो र्यतिरेण युच्वाद्यायत
नेन न वितत्यमि तेन दयुक्तं॥ ७॥ अतो पश्य च पादेशात्॥ २॥ इतश्च परमेव ब्रह्म कृत्वाद्यायतनं। यस्मात्तुको पश्यते स हि धनो तस्य ह मस्माति
आत्मबुद्धिरविद्या। ततस्तत्त्वज्ञानादिरागस्तत्परिचयादौ द्वेषः। तद्वेददर्शनादयमोहाद्येव मयमर्नत। नोदीनर्थवानः सर्वे धीनः प्रत्यक्षः
तद्विपर्ययेण विद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपगम्यते न दिति कृत्वाद्यायतनं प्रत्यक्षपादेशा न वति। कथं न्निद्याने रुदयत्रेयि छिद्यते सर्वसंश
यागं स्तीर्यते वा स्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्युक्त्वा ब्रवीति। तथा विद्या नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिद्यमिति। ब्रह्मणश्च तुको प
श्यते प्रसिद्धाश्चैव दामा सर्वप्रमुच्यन्ते कामयस्य रुद्विजिताः। अथ मर्त्या मृतो न वत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्येवमादौ प्रक्षणादीनां उ न कवि मुक्तौ

पश्यते च यथादिप्रमाणानां दृष्टान्तोक्तौ सप्तमः पञ्चमः

तसंतेः

सृप ३

सृप ३

न ४

यथेष्टं स्येप सेतुरि

प्रक्षनस्य

पश्यत्वं प्रसिद्धमस्ति। अपि च तमेवैकं ज्ञानं आत्मानमन्यावाचोर्भवेति वाचि। तद्वद्विज्ञेयत्वात्। तस्मात्प्रतिपादनार्थं। अथवा सैधवधनो नैतरो बाह्यः
हस्तो रसघन एव स्यादेवेति वा अरेयमात्मानं तरो बाह्यः हस्तः प्रज्ञानघन एवेत्येकरसता अवगन्तुं तस्मात्तद्वत्त्वाद्यायतनं परं ब्रह्म। यत्तु
सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवबोपपत्तेर्ब्रह्मणो र्यतिरेण युच्वाद्यायतनेन न वितत्यमि तत्रोच्यते विधरणं वमत्रेव प्रसेउ श्रुत्या विवक्षिते न पा
रवत्वादि। न हि मृदा रमयो लोके सेतुर्दृश्यत्रापि मृदा रमय एव सेतु रस्युपगम्यते सेतु शब्दार्थोपि विधरणवमात्रमेव न पारवत्वादि
चित्तो बंधन कर्मणः सेतु शब्दोच्यते। अपर आह। तमेवैकं ज्ञानं आत्मानमिति यादेत संकीर्तितमात्मज्ञानं याचैतदन्यावाचोर्भवेति वाचि
मोचने तदत्रा मृतवन्माधन वा दमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न उच्युच्वाद्यायतने। तत्र यत्तु सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणो र्यतिरेण युच्वाद्यायत
नेन न वितत्यमि तेन दयुक्तं॥ ७॥ अतो पश्य च पादेशात्॥ २॥ इतश्च परमेव ब्रह्म कृत्वाद्यायतनं। यस्मात्तुको पश्यते स हि धनो तस्य ह मस्माति
आत्मबुद्धिरविद्या। ततस्तत्त्वज्ञानादिरागस्तत्परिचयादौ द्वेषः। तद्वेददर्शनादयमोहाद्येव मयमर्नत। नोदीनर्थवानः सर्वे धीनः प्रत्यक्षः
तद्विपर्ययेण विद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपगम्यते न दिति कृत्वाद्यायतनं प्रत्यक्षपादेशा न वति। कथं न्निद्याने रुदयत्रेयि छिद्यते सर्वसंश
यागं स्तीर्यते वा स्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्युक्त्वा ब्रवीति। तथा विद्या नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिद्यमिति। ब्रह्मणश्च तुको प
श्यते प्रसिद्धाश्चैव दामा सर्वप्रमुच्यन्ते कामयस्य रुद्विजिताः। अथ मर्त्या मृतो न वत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्येवमादौ प्रक्षणादीनां उ न कवि मुक्तौ

कृतेः। कथं नः प्राणं नृमानं मन्यमानं न स्पतरति शो कमात्मविदित्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योक्तानुपपद्येतो प्राणवेहात्माविवक्षित इति
 ब्रूमः। तथा हि प्राणो हृदि ता प्राणो माता प्राणो ज्ञाता प्राणो स्वसा प्राणो आचार्यः प्राणो ब्राह्मण इति प्राणमेव सर्वान्मानं करोति। यथा वाराणा नौ भ
 मर्षिता एव मस्मिन् प्राणे सर्वे समर्पितमिति। सर्वान्मानानि निदर्शना न्याचमं न वति विदुष्यात्मिका न रूप ता प्राणस्य। तस्मात्प्राणो नृमेत्ये
 व प्राणी तत्तदुच्यते। परमात्मे विदुः नृमानं विदुर्मर्तिन प्राणः। कस्मात्। संप्रसादादथ पदेशात्। संप्रसाद इति सुप्रसङ्गानुच्यते अग
 कुप्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात्। वृहदारण्यके वक्ष्यते जागरितश्चाना न्यामहपा गता तस्यां च संप्रसादा वच्छायां प्राणो जागतीति प्राणो वसो
 प्रसादो न्निषेयते। प्राणो हं नृम उपदिश्यमानं न चादित्यर्थः। प्राण एव वेदमास्यात् स एव तस्माद् ईदं उपदिश्येतेत्यस्मिन् ईदं तस्मात्। न हि
 नामैव नामो नृम इति। नाम नृम ईदं उपदिष्टं। किं न हि नामो नृम इति। तस्मात्तदुपदिष्टं वागारब्धं वाचावनामो नृम इति। तस्माद्वागदि न्यो प्यो प्राणाद
 यो तस्मात्तदुपदिष्टं। तद्वत् प्राणादुपदिष्टं उपदिश्यमानो नृमा प्राणो दार्थांतरमेव तस्मात्तदुपदिष्टं। न चिदनास्ति
 प्रश्नोऽस्ति गवः प्राणादुच्यते इति नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणादावुच्योमीति। कथं प्राणादधि नृमो पदिश्यते नृमो नृमो प्राणविषयमेव वाति वादि
 वस्तुत्तरानुच्यमाणे पर्याम एव उवाचति वदति यः सत्येनाति वदतीति। तस्मान्नास्ति प्राणादथ पदेश इति। अत्रोच्यते। न तावत्प्राणविषय
 स्ये वाति वादिब स्ये तदनु कर्षणमिति वाक्यं वक्तुं विशेषवादायः सत्येनाति वदतीति। नृमो विशेषवादोऽप्यं प्राणविषय एव न विषयनीति क
 थं। या योषोऽनि होत्रीयः सत्यं वदतीति उक्तेन सत्यवदानेनाति वादिब केन तर्हि अत्रि होत्रेण वा सत्यवदानेन। नि होत्रेण विशेष उच्यते।

या
 नविप

४९

तथैष उवाचति वदति यः सत्येनाति वदत्युक्तेन सत्यवदानेनाति वादिब केन तर्हि प्रज्ञातेन प्राणवित्तानेनेव सत्यवदानं प्राणविदो वि
 शेषो वक्ष्यते इति। नेति ब्रूमः। कथं परि त्याग प्रमेगात्। कथं च त्रसत्य वदानेनाति वादिब प्रतीयते यः सत्येनाति वदति। अति वदतीति नात्र प्राणविज्ञा
 नस्य सौ कीर्तनमस्ति। प्रकरणानु प्राणविज्ञानं सं बाध्यता तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात्। प्रज्ञातया वृत्त्यर्थश्च उवाच नृमो नृमो गच्छेति उवाच
 तिवदतीति। सत्यं वेव विज्ञा मित्यमित्ययनांतर करणमर्थांतर विवक्षां सूचयति। तस्मात्तथैकावेद प्रज्ञायां प्रज्ञायां मेष उवाच म हान् ब्राह्मणो
 यश्च उवाच विदो न धीत इत्येकावेदोऽप्योऽतिरुतश्च उवाच वेदः प्रज्ञा स्यात्। तादृगेतदुच्यते। न व प्रज्ञा प्रतिवचनरूपेणैवातिर विवक्षया न वित यमिति नि
 नेन विकारो नृम विषयोणाति वादिब मनति वादिब तदेष्ट उवाचति वयः सत्येनाति वदतीति। तस्मात्तय मिति परं प्रज्ञायाते। परमार्थरूपेण तत् सत्यं ज्ञानमने
 ते प्रज्ञेति वक्ष्यते तदात्। तथामुत्यादि ता य नारदाय सो हं नृम गवः सत्येनाति वदामीत्येव प्रज्ञाया विज्ञानादिसाधन परं पर्यायमानं उपदिशति। तत्र यत्र
 न प्राणादधि सत्यं वक्तुं प्रतिज्ञातं तदे विदुः नृमो नृमो नृमो इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधि नृमो नृमो उपदिशत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा नृमा नृमो नृमो इति
 एवं वात्सल्य विविदिषया प्रकरणस्योक्तानुपपन्नं न विद्यति। प्राण एव वेहात्माविवक्षित इति तदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य स्वरूपया हत्यात्मव मस्ति। न चान्यत्र
 परमात्मज्ञानाच्छो कविनिवृत्तिरस्ति। नान्यः पथा विद्यते। नाना इति श्रुत्यंतरात्। तं मानं गवांछेकस्पपारं तारयति। शो पकम्य उपमं हरति। तस्मै मृदि
 त कषायाय तमसः पारं दर्शयति नृमो नृमो नृमो नृमो इति तम इति शो कादिकारणमविद्योच्यते प्राणातेवानु शासनं प्राणस्यान्यायततो चेतानमनः।

इति

==

युः

न

म्य४ सुखरूपत्वे५ ~~म्य४~~ नंद एतस्मै वा नानंदस्य५३

五

अथवा
अथवा

۷۲

75

सं४

तोयः पुनरितं विमात्रेणोमित्येतेनैवाकारेण परं पुरुषमनिधायीतेति किमस्मिन्वाकोपरं ब्रह्मनिधायं पुरुषं पदं तत्राहोस्मिदपरमित्येतेनैवायत
 नेन परमं परं वैकतरमैवेतीति प्रवृत्तं चान्यथायः तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्ते। कस्मात्ताम्रं जसि सूर्यं संपन्नः ससामन्निकृतीयाते ब्रह्मलोकमिति वतहि
 होदिशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्चा मानवात्। नहि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमस्मदीति धुक्ता। सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः। न च परब्रह्मपरिच्छिन्नं पुरु
 षमिति विशेषणोपपद्यते। नैषादोषः। पिंडापेक्षया प्राणस्य परब्रह्मोपपत्तेः इत्येवमास्ते निधीयते परमेव ब्रह्मेहानिधाय तदा पुरुषं पदं दिश्याते। कस्मात्। ईत्त
 तिकर्मव्यपदेशात्। ईत्तति ईर्शनादर्थनवाप्यमीक्षतिकर्म। ईत्ततिकर्मत्वेनास्यानिधाय तद्यस्य पुरुषस्य वाक्योपेक्षया पादेषो न वति स एतस्माज्जीव
 नात्परात्परीदुरिशये पुरुषमीक्षत इति। तत्रानिधायतेरेतथा नूतमपि वस्तु कर्म न वति मानोरथ कल्पितं नूतं स्यात्पुनरिति कर्मव्यात्। ईत्तति सुतथा
 नूतमेव वस्तु लोके कर्मदष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्पत्तिर्न विषयवृत्त ईत्ततिकर्मत्वेन वापदिष्ट इति गम्याते। स एवैह परपुरुषशब्दोऽप्यभिधाय त
 दाः प्रत्यक्षितायाते। ननु निधाय परः पुरुष उक्त ईत्ताने उपरात्परः। कथमितरश्च। तत्र प्रत्यक्षितायाते इत्येवोच्यते। परपुरुषशब्दोऽप्यभिधाय तदा वदन्त्यत्र साधीर
 णो। न वात्र जीवधनशब्देन प्रज्ञातोऽनिधायतः परः पुरुषः परावृत्तः। येन तस्मात्परात्परो यमीक्षितः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्माद्दिजीवधन इत्युच्यते
 धनो मूर्तिः जीवलक्षणो धनो जीवधनः स्यात्। खिल्यवद्यः परमात्मानो जीवरूपः खिल्यनावतपाधितः परश्च विषयः प्रीत्येव न सौत्रजीवधन इति। अप
 रत्राहोऽसमामन्निकृतीयाते ब्रह्मलोकमित्यतीतानं तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकोत्तरेऽन्यः सौत्रजीवो वदुच्यते। जीवानो हि सर्वेषां करण
 परिहृत्वा नी सर्वकरणानि निहिरापगने ब्रह्मलोकमिवास्ति नि संघातापत्तेर्न वति ब्रह्मलोको जीवधनः। तस्मात्परोऽयः परमात्मेच्छाणे कर्मनूतः स एवास्ति
 वन २

ध्यानेपि कर्मनूत इति गम्यते। परं पुरुषमिति विशेषणं परमात्मपरिच्छिन्नं एवावकल्यते। परो हि पुरुषः परमात्मेव न वति यस्मात्परं किं विदुः। तत्राहोऽस्मि
 चात्र परं किं विद्वाकाशनापरागतिरिति कृत्यं तं शतं। परं वा परं ब्रह्मयादौ कार इति विनयनं तत्र मोंकारेण परं पुरुषमनिधाय तदा वदन्त्यत्र मेव ब्रह्म परं
 पुरुषं गमयति। यथापादोदरस्त्ववा विनिर्मुच्यत एवैहैव संपादो निर्मुच्यत इति पात्रविनिर्माकफलवचनं परमात्मानं मिहानिधाय तदा सूचयति। अथ
 यदुक्तं परमात्मानिधायिनो नादेशपरिच्छिन्नं फलं युज्येतेति अत्रोच्यते। विमात्रेणोकारेण लेबानेन परमात्मानमनिधाय तः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः। क
 मोणवसम्पत्तिर्नोत्यतिरिति क्रममुक्त्यनिप्रायमेतद्विधायीत्युक्तं। दोषः॥७॥ दहुरउत्तरैः॥१४॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहुरं उरा कंवेत्तम दहुरोस्मि
 न्नैत राकाशस्तस्मिन् दंतस्तदा चेष्टयंत वाव विजितास्तित्यमित्यादि वाक्यं समाधायते। तत्र योयं दहुरे रुदयपुंडरीके दहुरा काशश्चतः। सा किं नूता
 काशोय विज्ञातः। तस्मात्परात्मात्मेति संशयते। उक्तः। आकाशब्रह्मपुरशब्दोऽन्यः। आकाशशब्दोऽन्यः नूताकाशो परस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किं नूता
 काश इति दहुरः स्यात् किं वा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवो ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं ब्रह्मपुरमथ पुरस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति तत्र
 जीवस्य परस्य वा न्यतरस्य पुरस्यामिनो दहुरा काशवे ईशयः। तत्राकाशशब्दस्य नूताकाशो दहुरे दहुरं इति प्राप्ते। तस्यैव दहुरायतनापेक्ष
 या दहुरं यावत् अथमाकाशज्ञावां नूतं तर्ह्येदं आकाश इति ब्रह्मणा नूतना वचनं नैदस्योपमानोपमेयत्वावोधावाप्येयादिव तस्मिन् नूतः समा
 हितमवकाशात्मना काशस्यैकत्वात्। अथ वा जीवो दहुर इति प्राप्ते। ब्रह्मपुरशब्दोऽन्यः। जीवस्य हीदं पुरं सखरीं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। तस्यैव कर्मणोपाजितत्वात्
 न कृपावतस्य ब्रह्मशब्दोऽन्यः। नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिलक्षणं सौत्रजीवोऽस्ति नूतः स्यामिनः पुरे कदेशे वदुच्यते। न न उपाधिकश्च
 दृष्ट २

४२
 ४३

४९४

द्वं य स्मात्
वाक्यो

वि

ਪ੍ਰਤੀਕ

यति। तस्मादाकोपक्रमेपि दहर एवाकाशो रुदयधुंउरीकाधिष्ठा नस्तु हंतः समाहितैः धृष्ट्यादिभिः सत्त्वैः कामैर्वित्तैः उक्तं गतिगम्यते।
 सान्त्वोक्तो नृदेवः परमेश्वर इति॥ ७॥ गतिराहत्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं॥ १॥ दहरः परमेश्वर उतारे न्योदे उच्यते नृदेवो तारे हेतुवदानी प्रप
 र्यते। इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मादहर वा कश्चोपे परमेश्वरस्येव प्रतिपादकौ गतिशब्दो न वक्तुः। इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छत्य एतं ब्रह्म
 लोकं न विदंतीति तत्र प्रवृत्तं दहरं ब्रह्मलोकं शब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्म तीगमयति
 तथा ह्यहरहर् जीवानां सुखशावल्यायां ब्रह्मविषये गमनं दृष्टं श्रुत्यंतरे सत्त्वो मयत दहरो पन्नो न वतीत्येवमादौ लोके पिकिलगाऽसु समा
 वृत्तं ते ब्रह्मज्ञातो ब्रह्मतां गत इति तथा ब्रह्मलोकं शब्दं गमयेत्। गमयेद्यदि ब्रह्मलोक इति पञ्चममास दृष्ट्वा श्रुत्या घेतस्मान्नाधिक
 करणद्वया उच्यते। यामानो ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति। एतदेव बाहरहर् ब्रह्मलोक गमनं ब्रह्मलोक शब्दस्य समानाधिक
 रणवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गं। न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्य ब्रह्मलोकं सत्यलोकार्थं गच्छंतीति शक्यं पयिडे॥ ७॥ विधुतेऽयमहिमोऽस्मिन्नुपलब्धः
 ॥ ८॥ विधुतेऽयमहिमोऽयं परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोऽस्मिन्नेतराकाश इति हि प्रकृत्या काशोऽप्युत्तमं तस्मिन् सर्वसमाधनमुक्ता तस्मिन्नेव
 वात्मशब्दं प्रयुज्यापहृतपाश्र्वादियुगायोगोपादिश्रुतमेवानतिदृष्टं प्रकरणे निदिशत्यथ यथा त्मासासे उविधुतिरेषी लोकानां मसैरेव
 ति। तत्र विधुतिरित्यात्मशब्दसमानाधिकरणादिभिरयितोच्यते किं कर्तृरस्मरणात्। यथोदकसंज्ञानस्य विभारयिता लोकेऽयं सत्त्वोपदा
 मसंज्ञेदायेवमयमात्मा एषामध्यात्मादिनेदमिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां विभारयितोऽनेन सत्त्वोपदायाः करणैरेवमिदं ब्रह्मते दहरे विभार
 यि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवः प्रकृत्या काशोऽयं कानि वर्यं अत्र ब्रह्मतामस्य गमयति। तत्र कमजास न लोकमपि ब्रह्मलोकं शब्दो

एव रूपं महिमानं दर्शयत्ययं महिमा परमेश्वरेण वक्ष्यते तत्रादुपलब्धते एतस्या वा अहरस्य वशात् सनेगार्गिसूर्या चंद्रमसौ विधुतौ
 तिष्ठत इत्यादेः। तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवात्सल्येयते एष सर्वेश्वर एष नृनाधिपतिरिष नृपाल एषासे उविधरणेषां लोकना
 मसंज्ञेदायेति। एवं विधुतेऽयमहिमोऽयं परमेश्वर एवायं दहरः॥ ७॥ प्रसिद्धेऽयं १७ इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नेतराकाश इत्युच्यते यका
 राणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धाकाशो वैनामनामरूपायो निर्वहिता सर्वाणि हवा इमानि नृतान्या काशादेव समुत्पद्येत इत्यादि
 प्रयोगदर्शनात्। जीवितुं कविदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दहरेति सूताकाशस्य सत्त्वा मय्या काशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्
 सत्त्वोपदा नृत्तलघुतत्त्वं॥ ७॥ इतरपरमेश्वरस्य इति वेत्ता सत्त्वोपदात्॥ १८॥ यद्विवाक्योपबलेन दहर इति परमेश्वरः परिच्छेतासीतरस्या
 पि जीवस्य वाक्योपे परमेश्वरस्य एष सत्त्वोपदास्माच्छरीरासमुच्छाय पूरज्यातिर्नृपधरैः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एषा त्मा रूपः
 ति होवायेति। अत्र हि सत्त्वोपदादशब्दः सत्त्वोपदा तरे सुष्ठु शावल्यायां दृष्ट्वा दवस्थावर्तं जीवं शक्रोत्कपस्थापयितुं नाथो तरे तथा शरी
 रवापाश्रयात् एव जीवस्य शरीरासमुच्छानं सत्त्वोपदात्। यथा काशवापाश्रयाणां वा द्वाहीनामाकाशोऽनुच्छानं तद्वत्। यथा वा दहरे म
 लोके परमेश्वरविषयत्वाकाशशब्दः परमेश्वरधर्ममभिध्याहारादाकाशो वैनामरूपायो निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयो
 न्युपगत एव जीवविषयोऽपि तस्मादितरपरमेश्वरदहरोऽस्मिन्नेतराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्येतेति। वेत्ता नैतदेव स्यात्॥ कस्मा
 दसंज्ञेदाया नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदात्तिमानो सत्त्वोपदाकाशो नोपमीयते। न चोपाधिधर्मानि मन्यमानस्यापहृतपाश्र्वादयोधर्माः

संनवंति। प्रपंचिते वैतथ्यमेसूत्रेति काशीका परिहाराय पुनरुपन्यस्तौ। परिघटितो परिघटनार्थाश्च परामर्श इति॥ ७॥
 उत्तराद्वैदाविर्भूतस्वरूपम्॥ १॥ परामर्शाद्या जीवाशंकाजातासाः सैवान्निराक्षता इदानीं मृतस्यैवामृतस्यैव कात्पुनः समुत्थापनी
 जीवाशंकायाः क्रियत उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्या व्याता तत्र हिय आत्मा पहत पाप्मोत्यं पहत पाप्मचादि गुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं प्रति
 ता ययराषो निणिष्ठराषो दृश्यत एष आत्मेति कुवत्रक्षि हं दृष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति। एतं वैवाते नूयोनु व्याख्यास्यामीति वतमे
 व पुनः पुनः परावृत्तपय एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति वधैतमुक्तः समस्तः संप्रसन्नः संप्रन विजानात्येष आत्मेति वजीवमेवाव
 स्त्वं तरगतं द्यावहे। तस्यैव वा पहत पाप्मचादि दर्शयत्येतदमृतमन्यमेतद्ब्रह्मेति नाहुरव ल्यमे वं संप्रत्यात्मानं जानात्ययममस्मी
 ति वस्तु सावस्थायां दोषमुपलभ्येते वैवाते नूयोनु व्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादिति वौपक्रम्य शरीरसंबंधं निर्दिष्टं पूर्वकमेव संप्रसा
 दोस्माच्छरीरासमुत्थाय परं ज्योतिरूपं पद्यत्वेन रूपेणाजिनिष्यते स उत्तरं मरुत्त इति जीवमेव शरीरासमुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शय
 तितस्मादस्ति सैव जीवो जीवो पारमेश्वराणां धर्माणां मातो दहरोस्मि त्वं तराकाश इति जीव एवोक्त इति वैकथ्येति तत्र प्रतिज्ञया दाविर्भूतस्वरूप
 पक्षिति उराहः पक्षया दृष्टार्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवास्मात् शंका सैनवतीत्यर्थः। कस्मात्। यतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपं जीवो वि
 वस्थाते आविर्भूतं स्वरूपमास्येत्या विर्भूतस्वरूपः। नूतत्त्वगत्या जीववचनं। एतदुक्तं नवतिय एषोत्तिणीत्यक्षि लक्षितं दृष्टारं निर्दिश्यो दशराव
 ब्राह्मणेनेनैव शरीरात्मतयो बुद्ध्यापि तत्वेवत इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनानुदत्तं स्वप्नसुप्तोपन्यास्तौ पक्रमेण परं ज्योतिरूपमप्य

द्वया

४६

स्वनरूपेणाजिनिष्यते इति यदस्य पापमार्थिकं सुखं रूपं परं ब्रह्म तद्रूपं तस्यैव जीव द्यावहे न जै विनरूपेण। यतः तस्योतिरूप
 संप्रपंचितं तत्परं ब्रह्म। तत्रापहत पाप्मचादि धर्मकं तदेव जीवस्य पारमार्थिकं रूपं तच्च मस्तीत्यादि शास्त्रेभ्यो नोत्तरं उपाधिकल्पितं। याव
 देव हि स्थाणा विवपुरुष बुद्धिद्वैतलक्षणमविद्यानिवर्तयन् कूटस्थ नित्यदक्ष रूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जी
 ववै। यदा तु देहं द्रियमनो बुद्धिर्मातान् बुद्ध्याप्यश्रुत्या प्रतिबोधाते नास्ति वै देहं द्रियमनो बुद्धिर्मातो नास्ति सैव सारा किं तद्विधत्तस्य
 स आत्मावितन्यमात्रस्वरूपं तच्च मस्तीति। तदा कूटस्थ नित्यदक्ष रूपमात्मानं प्रतिबुद्ध्यास्माच्छरीराद्यनिमानासमुत्तिष्ठ एव कूटस्थ नित्य
 दक्ष रूपमात्मानवति। नायो ह वैतत्परं मं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव नवतीत्यादि श्रुतिभ्यः। तदेव वा स्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरासमुत्थाय स्वेन
 रूपेणाजिनिष्यते। कथं पुनः स्वरूपं तेनैव निष्यद्यत इति सैनवति कूटस्थ नित्यस्य। सुवर्मादीनां उदयान्तरं पकोदनि। नूतस्वरूपा
 तत्रादीनामहं न्यजिभूतप्रकाशानामजिभावकवियोगे शत्रौ स्वरूपेणाजिनिष्यतिः स्यात्। नवतथात्मावितन्य। ज्योतिषो नित्यं केन विदसि नवः स
 नवत्यसौ मर्गिवाद्यो मर्गः। दृष्टिरोधश्च। दृष्टि श्रुति मति विजातयो हि तयो हि जीवस्य स्वरूपं तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदानिष
 तमेव दृश्यते। नो हि जीवः पश्यन् रूपं नानो विजानन् दृष्टवद्वयं न्यायवद्वारा नुपपत्तेः। तच्च शरीरासमुत्थितस्यापि निष्यद्यतं प्राकृतसमुत्थाना
 दृष्टो व्यवहारो विरुध्यते। अतः किमात्मकमिदं शरीरासमुत्थानं किमात्मिकावास्वरूपेणाजिनिष्यतिरित्यत्रोच्यते। प्राधिवैक वित्तानो त्यजेः शरीरं प्र

पुनर्जीवस्य सदा २

दृष्टान्तो ५

[illegible]

माया १

सत्य ३

वादन्यचंद्रयति। जीवस्पृशु नपरस्मादद्युतं प्रतिपिपादयिषति। किं वदत्येकविधा कल्पितं जो कप्रसिद्धं जीवने दं। एवं हि स्वाभाविक कर्तव्यं
 नोक्तवानुवादिन प्रवृत्ताः कर्मविधौ न विरुध्यत इति मन्यन्ते। प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मिकवमेव दर्शयति शास्त्रं च तदपदेशो वा मादेवाव
 दित्यादिना वसितश्चास्मानि विद्वद्विधादेन कर्मविधितोयपरिहारः॥ अथार्थश्च परामर्शः॥ १०॥ अथ यो दहरवाक्यो मे जीवपयाम
 यो दर्शितोः अथ एष सं प्रसाद इत्यादिः सदहारे परमेश्वरे शान्त्या यमानेन जीवोपासनोपदेशो न प्रजातिविशेषोपदेश इत्यनर्थकः प्रोक्त
 आह न्याय्योयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी॥ किंतु हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी॥ कथं। संप्रसादवाद्यो दितो जीवो जागरितव्यवहारि
 दिहैदियपंजराय चोत्तवा तदा मनानिर्मितां श्रुत्वा त्राडी वरो नूय प्रांतः शरणं प्रेषु कनय रूपादपि शरीराणि माना समुच्छाय सुष्ठु तावत्
 योपरं ज्योतिरा काशशब्दितं परं ब्रह्मोपसं पद्यविशेष विज्ञानवत् परि त्यज्य स्वेन रूपेणा नि निष्पद्यते। यदस्योपसं पन्नं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणा
 यमनि निष्पद्यत एष आत्मा पतत पाभवादि गुण उपास्य इत्येव मत्तार्थोयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोपुपे द्याते॥ अथ आत्मेरिति चेत्तु कं॥
 ११॥ यदप्युक्तं दहारे स्मिन्नंतरा काश इत्याकाशास्याल्यं च श्रुयमाणं परमेश्वरत्वेनोपपद्यते जीवस्पृशु रात्रौ पमितस्याल्यं च मवकल्पत इति। तस्य प
 रिहारो वक्तव्यः उक्तोऽस्य परिहारः परमेश्वरिण्यापि सिक मल्पं च मवकल्पत इत्यनर्थकौ कस्मात्तद्यपि देशाच्चेति चेन्न निवाय्य चादेवाद्यो मवाच्चेत्य
 त्र स एव परिहारो न संभूत इति सूचयति। कथं चेदेव मल्पं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशे नोपमिमानया वाचा अथ माकाशसावां तेषां तदुदय आ
 काश इति॥ अतु ताते सत्यं॥ नतत्र सूर्यो जाति न वं प्रतार केने मा विद्युतो नांति जातोऽग्निः तमेव ज्ञांत मनुजानि सर्वं तस्य ज्ञात्मा सर्वमिदं विजातीति

यम

प५

४८

समाम नंति। तत्र येनांत मनुजाति सर्वे यस्य ज्ञात्मा सर्वं विजाति म किं ते जो धातुः कश्चि उत प्रा त्त आत्मेति वि वि किं मायां ते जो धातुरिति तावत्प्रा त्त
 ते जो धातुरनामैव सूर्यादीनां ज्ञान प्रतिषेधत। तेजः स्वभावकं हि वं इतार का दितेजः स्वभावके एव सूर्येना समानेऽदि निनत्ता सत इति प्रसिद्धं। तथा सूर्य
 सूर्येण सर्वमिदं वं प्रतार कादिय स्मिन्ननाम ते सोऽपि तेजः स्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुजान मपि तेजः स्वभावक एवोपपद्यते। समान स्वभाव
 किं धनु कारदरीनात् गच्छंत मनु गच्छतीति तस्मात्ते जो धातुः कश्चिदित्येवं प्रा त्त ब्रूमः। प्रा त्त एवाय मात्मान विजु मर्हति कस्मादनु ज्ञाते रनु करण मनु जतिः।
 यादे तत्र मेवनांत मनुजाति सर्वमित्यनु ज्ञाने तत्प्रा त्त परिग्रहे वकल्पते। ना रूपः सत्त्व सैकल्य इति हि प्रा त्त मात्मान मा म नंति। ननु ते जो धातुं कै विभूय
 दयो नोतीति प्रसिद्धं। समत्वात्। ते जो धातुनां सूर्यादीनां नु ते जो धातु मयं प्रत्युक्ता स्मि यं नो त मनु जातुः। नदि प्रदीपः प्रदीपांतर मनुजाती य
 दपु कं समान स्वभाव के धनु कारो दृश्यत इति। नाय मेकां तो निन्न स्वभाव के धपि धनु कारो दृश्यते सुत सो यः पिंडो न्यनु जतिरग्नौ दहंत मनु दहति
 नो मं वार जो वायु वहंत मनु वहतीति। अनु जतिरित्यनु ज्ञाने मसूख वत् तस्य वेति च उर्थे पाद मस्य लोक स्य सूर्ययति। तस्य ज्ञात्मा सर्वमिदं विजा
 तीति व। तदेव केना नं सूर्यादेरुद्यमाने प्रा त्त मात्माने गमयति। तदेवाज्योतिषां ज्योतिरायु हो त्वोपासाते मृतमिति हि प्रा त्त मात्मान मा म नंति ते जो
 तारेण सूर्यादिते जो विजातीत्य प्रसिद्धं। विमर्शं ते जो तरे ते जो तस्मै नाम रूप क्रिया कारक फल जात स्य या नि बालिः सा ब्रह्म ज्योतिः सत्ता नि मिता
 यथा सूर्य ज्योतिः सत्ता नि मिता सर्वस्य रूपजात स्या नि बालि सत्ता नतत्र सूर्या जातीति वतत्र शब्द माहर न प्रचत ग्रहणं दर्शयति। प्रकृतै च ब्रह्म यमि
 न्द्योः पृथिवी चोतस्स मोतमित्यादिना। अनंतरं वं हिरण्ये परे कोशे विज्ञां ब्रह्म निष्कले। त कुत्रै ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्म विदो विडरिति। कथं तज्जो
 ३ प्रा ती चा तातुः अथ वा न सूर्यादी ना मेव स्तो क परि पठिताना मिदं तदेव उक्तं विज्ञान मनु यतो कं त हि सर्वा नि द चित्य न वशे
 ष्चुते। सूर्यादे वा स्य

जोस्ति

यथा

४९

गतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥ ७ ॥ इदमेतदुक्तं यत्तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ सर्वगतस्यापि परमात्मनो रुदये वस्तुनमपेक्षायुष्म
 मत्र वमिदमुच्यते ॥ आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रेण नष्टो जस्योत्तिमात्रस्य परमात्मनो युष्मात्रमुपपद्यते ॥ नवान्यः परमात्मनश्च यद्वहणमस्ती
 शानशष्पादिन्यस्त्युक्तं ॥ ननु प्रतिप्राणिनेदं रुदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्युष्मात्रवैनोपपद्यत इत्यत उच्यते ॥ मनुष्याधिकारत्वादि
 ति शस्त्रैर्व्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकारोति शक्तत्वादर्थिबा ॥ २६ ॥ इत्युक्तं यत्तु नयनादिशस्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणं ॥ मनुष्याणीव
 नियतपरिमाणः कार्यवित्येन नियतपरिमाणमिव त्रैषामेव युष्मात्रे रुदयो आतो मनुष्याधिकारत्वाच्चास्त्रस्य मनुष्यरुदयावच्छानोपेक्षमप्युष्मात्रव
 मुपपन्नं परमात्मैः यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्तस्मिन्नेव त्रैषामेव वायमैव युष्मात्रप्रत्येतद्यदिति व्युत्पद्यते ॥ मन्मात्मात्ममस्मात्प्रादिव सैसा रिण एव सातो
 गुष्मात्रस्य ब्रह्मवमिदमुपदिश्यत इति ॥ द्विरूपादिवेदोतवाक्यानां प्रवृत्तिः कस्वियरमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वे
 वोपदेशपरा ॥ तद्वचिज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यतेनां युष्मात्रवैकस्य वित् ॥ एतमेवार्थं परिणामप्रवृत्तिरुच्यते ॥ अंगुष्मात्रः शुक्रघां त्र
 त्मासदाजनानो रुदये सन्निविष्टः ॥ तं स्वाच्छरीरात्प्रवृत्तं जादिवेषीकां धैर्येण तवित्याहुः क्रममृत्नमिति ॥ ७ ॥ तदुपर्यपि वादरायणमनवात् ॥ २६ ॥
 अंगुष्मात्रमुत्तिमं नुष्यरुदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्चास्त्रस्येत्युक्तं ॥ तत्त्वसंगोने दमुच्यते ॥ वाढं मनुष्यानेधिकारोति शस्त्रेन नु मनुष्यानेवेती
 रु ब्रह्मविज्ञानेनियामोस्ति ॥ तेषामनुष्याणामुपरिष्ठाद्येदेवा दयस्तानप्यधिकारोति शस्त्रमिति वादरायणश्चाचार्यो मन्यते ॥ कस्मा चीनवात्तमनव
 तिहितेषामप्यर्थिबाधिकारकारणं ॥ तत्रार्थित्वतावन्मोक्षविषयेदेवादीनामपि संज्ञवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तं ॥ तथासमर्थ

तद। कार
४ ननु कथं एतानां विद्यानां वादित्वं नान्वयिकारणं ४

नपितेषां संभवति मंत्रार्थवादेतिहासप्रमाणलोकेनोविश्ववत्त्वाद्यवगमात् ननु तेसां कश्चित्त्वतिषेधोक्तिः नवोपनयनशास्त्रेणैषा मुधिकारो निव
र्त्यते। पनयनस्य विनाशयनार्थत्वात् तेषां स्वयं प्रतिज्ञातवेदत्वात् अपि तेषां विद्याप्रणयार्थं ब्रह्मवर्षादिदर्शयत्येकशतं ५० वैवर्षाणि मघवा
नृजापतो वैवर्ष्यमुवासां नृगुर्वैवा कणिर्वकां पितरमुपससारं धीहिनां वा ब्रह्मत्यादि यदपि कर्मस्व नधिकार कारणमुक्तं न देवानां देवता त
रां नो वादित्वं न विद्यास्त्वस्ति॥ नही शदीनां विद्यास्त्वधिक्रियमाणानां मित्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्य मस्ति नवचुवादीनां चुवादिस्त्वगोत्रतया। तस्मादे
वादीनां अपि विद्यास्त्वधिकारः केन वार्यते। देवाद्यधिकारेऽप्युपमात्रमुक्तिः स्वीयुष्मापेक्षया न विरुध्यते॥ ७॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्र
तिपत्तेर्दर्शनात्॥ २७॥ स्यादेतद्यदिविद्यहवत्त्वाद्युपगमेन देवादीनां विद्यास्त्वधिकारो वस्येत विद्यहवत्त्वा दृष्टिगादिव दिंदादीनामपि स्त्वह्य
संनिक्षेपेन कर्मणिना वोत्पगम्येता तदा विरोधः कर्मणि स्यात्॥ २८॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् नही शदीनां स्त्वह्यप्यसंनिध
नेन यागे गजा वो दृश्यते न वस्ये न वति ब्रह्मयागेऽप्युपगमेन देवादीनां विद्यास्त्वधिकारो वस्येत विद्यहवत्त्वा दृष्टिगादिव दिंदादीनामपि स्त्वह्य
पत्तेरेकस्यापि देवतात्मनोऽप्युपगमेन कल्पप्रतिपत्तिः संभवति कथमेतदवगम्यते दर्शनात् तथा हि कतिदेवा इत्युपक्रम्य त्रयस्त्रयवरातात्र
यश्च त्रयस्त्रयस्त्विति विस्मयते तमेतद्वत्स्योपेक्षायां महिमान एवैतेषामेते त्रयस्त्रयश्च देवा इति निबृण्वती श्रुतिरेकैकस्या देवतात्मनो नैक
रूपतो दर्शयति तथा त्रयस्त्रयशतोपि षडाधेनो नैकमेव कृतम एको देव इति प्राण इति प्राणैक रूपतां देवता देवता नां दर्शयतीत्येवैकस्याप्राणस्य ५०
युगपदेनैक रूपतो दर्शयति तथा स्मृतिरपि आत्मनां स्मृतं प्राणिब्रह्म निरतरत्वं ना योगाज्ज्या बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्मही चोरेत् प्राप्नुयादिव या
स्त्व

अतर्धना दिशक्ति को गदिरुपपद्यते अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापराधः रव्या विद्यहवता मपि कर्मणि नावबो दवास्त्वेन

कैश्चि क्लेशि उग्रं तपश्चरेत् संक्षिपेत् प्रवृत्तानि सूर्यो रश्मिगणानि तेषां वज्रानां यिका प्राप्ताणि मातृश्रयाणां योगिनामपि युगपदेनैकश
रीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानमिदानीं देवानां अनेक रूपप्रतिपत्तिमंत्रवाचिकैका देवता ब्रह्मनिर्वर्द्धनी ह्यप्येता त्मानं प्रविभज्य ब्र
ह्मयागेऽप्युपगमेनैकत्वं गच्छति परिहृयते विदे को विग्रहवाननेकत्वं न युगपदेनैकत्वं गच्छति यथा विग्रहनिर्जयं जयं निर्जयं को वा
ब्रह्मणो युगपज्जाते कविब्रह्मो विग्रहवाननेकत्वं न युगपदेनैकत्वं गच्छति यथा ब्रह्मनिर्जयं जयं निर्जयं को वा ब्रह्मणो युगपज्जाते कविब्रह्मो विग्रहवाननेकत्वं न युगपदेनैकत्वं गच्छति यथा ब्रह्मनिर्जयं जयं निर्जयं को वा
ददि हो देशपरित्यागात् कवा घागस्य विग्रहवती मप्येकां देवतामुद्दिश्य ब्रह्मवः स्वं स्वं ब्रह्मं युगपत्परित्यज्येतीति विग्रहवत्त्वेपि देवानां न किंचि
कर्मणि विरुध्यते॥ ७॥ शस्त्रेति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् नही शदीनां स्त्वह्यप्यसंनिध
मज्जेत कथां अत्यन्तिकं हि राहस्यार्थेन सैवं धमाश्रित्यानापेक्षवा दिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितमिदानीं उविद्यहवती देवता सुपग
म्यमाना येष्वर्थयोगाद्युपगमेनैककर्मसंबंधी निहवीषि तुंजीत तथापि विद्यहयोगा दस्मादि ब्रह्म न न मरणं वती सति नित्यस्य श
दस्य नित्येनार्थेन नित्ये सैवं धे प्रतीयमाने यद्विदिके शस्त्रे प्रा माण्यं स्ति तैतस्य विरोधः स्यादिति चेत् नायमप्यस्ति विरोधः कस्मादेत
प्रवृत्ता अतएव दिवेदिका छद्मादे प्रवृत्तं सुपगम्यते वादिकं जगत्प्रवृत्तिः ननु जन्मा घस्यत इत्यत्र ब्रह्म प्रवृत्तं जगतो वत्सासि तै
कथमिह शस्त्रं प्रवृत्तं सुपगम्यते अपि वयदिनाम वैदिका छद्मादस्य प्रवृत्तिः कथमेतावता विरोधः शस्त्रे परिज्ञातो यावता वसवो न
ज्ञादित्यादि विदेवामकृतशत्योतेर्था अनित्या एवोत्पत्तिमवात् तदनित्यत्वेन तदा विना वैदिकानां वत्सादिसाक्षानामनित्यं केन वार्यते। त्वे

प्रसंशित
हेतुविशेषः

सुहृदस्तानि रदृष्ट कल्पना। वसामि मे क्रमेण शृणुमाणाः स्फोटं चंति स्फोटो र्थं वानकातिगरी यसी कल्पना स्यात्। अथापि नाम प्रत्युच्चारणम
 यान्येवमपि स्पृश्यापि प्रत्यजिज्ञातं न च विनवर्षसामान्यानामवस्थाप्युपगतं वा वाधावर्षे घट्यति पादन प्रक्रिया रवितामासा मान्येषु मी वारयि
 तव्यातनश्च नित्ये चः शो न्यो देवादि यत्कीनां प्रनवत्प विरुद्धं ॥ ७॥ अतएव नित्यं वै ॥ २॥ कर्तुं स्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यं वै देवादि यत्की प्रन
 वाभ्युपगमे न तस्य विरोधमाशङ्क्यातेः प्रनवादिति परिहृत्येदानीं तदेवावेद नित्यं वै स्थितिं दृश्यते एव नित्यं च मिति। अतएव नित्यता सते देवादेर्ज
 गतो वेदशब्द प्रनवत्वा द्वेदशब्द नित्यं च मपि प्रत्येतद्यं। तथा चर्म ववर्षः यज्ञेन वाचः पदवीयमायत्ता मन्वविदं नृषिभ्य प्रविष्टमिति स्थिना मिव वाचम
 उबिज्ञो दर्शयति। वेदवाक्साश्चैवमेव स्मरति। युगीतं तर्हि तान् देवास्तेति हासान्मर्षयः लज्जितं तपसा प्रवृत्तं ज्ञाता स्वयं उवाचति ॥ ७॥ स मानना
 मरूपवाचो वृत्तावप्य विरोधो दर्शनात् स्मृतिश्च ॥ ३०॥ अथापि स्याद्यदि पश्चादि यत्की वै देवादि यत्की योपि संततो बोध्यं घेरन निरुद्धे रंश्च तातो निक्षिना
 निधेयानि धट्टयवहारा विच्छेदा र्थं बंधनित्यत्वेन विरोधः शब्दपरिह्रियेता यदा उरुत्वमुक्तं लैवेलो कां परित्यक्तना मरूपे निर्लेपं प्रलीयाते न वति वासि
 नवमिति श्रुतिस्मृति वादा बर्हति तदा कथमविरोध इति तत्रैव मजिधीयाते समाननाम रूपवादिति। तदापि सारस्यानादि बं तावदभ्युपगतं तद्यं। प्रतिपाद
 यिष्यति वाचा र्थः सारस्यानादित्यमुपपद्याते वा फलभ्यातेवेति। अनादौ न संसारे यत्तात्त्वा प्रबोधः योः प्रलय प्रनवत्वं प्रणे पि प्रवृत्तं प्रबोधं वडन
 प्रबोधे वावहारा न कश्चिद्विरोधः एव कल्यांतर प्रलय प्रनवत्वं योरपीति दृष्टं। स्वाप प्रबोधयोश्च प्रलय प्रनवत्वं योश्च योतो यदा स्मृतः स्मृते न के वन पश्यत्य
 थास्मिन्वाण एवैक धन वति तादेन वाक्सावैर्नाम निःसहाप्येति वडुः सारैरूपैः महाप्येति यो न सारैः शब्दैः महाप्येति मनः सारैर्धातैः महाप्येति

स
 यवदर
 ५३

सयदा प्रतिबुधाते यथा ग्रेहीतः सर्वादि शो विस्फुलिं गा विप्रतिष्ठे रन्नेवामे वैतस्मा दात्मनः प्राणा यथा यतने विप्रतिष्ठे ते प्राणैस्तो दवादे वे स्यो लो
 का शति। स्यादेतत् स्वापे पुष्पांतर वावहारा विच्छेदा त्स्वयं वस्तु प्रबुद्धस्य प्रवृत्तं प्रबोध वावहारा नुसंधानं नवा दविकर्षा मरुप्रलय उ सर्व वाव
 रोच्छेदा तज्जन्मांतर वावहार वस्तु कल्यांतर वावहारा नुसंधानं मशक्य वादिषममिति। नैषा दोषः सत्यपि सर्व वावहारो छेदि निमरा प्रलय परमे
 श्वरानुग्रह दीश्वराणां हिरण्यगर्जादीनां कल्यांतर वावहारा नुसंधानोपपत्तेः। यद्विप्राज्ञताः प्राणिनो न जन्मांतर वावहार मनुसंधाना दृशेत् इति
 न प्रज्ञितवदीश्वराणां प्रवित्तं। यथा हि प्राणिवा विशेषेण मनुष्यादिषु स्वेव पर्येते ज्ञाने यथा हि प्रतिबंधः परेण प्रवृत्तं नृपान् नृदृश्यते। तथा हि वा
 नुष्यादिषु वदिरण्यगर्ज पर्येते ज्ञाने यथा हि प्रतिबंधः परेण प्रवृत्तं नृपान् नृदृश्यते। तथा हि वा
 दि उत तत्त्वातीत कल्याणं चित्तप्रवृत्तं ज्ञान कर्मणा मश्वराणां हिरण्यगर्जादीनां वर्तमान कल्याणो दृशेत् इति। वतां परमेष्ठिनो दृष्टा तां नो सुप्रतिबुद्धवत् क
 ल्यांतर वावहारा नुसंधानोपपत्तिः। यथा च श्रुतिः। यो ब्रह्मणो विदधाति सर्वं यो विवेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तदा देव मात्म बुद्धिप्रकाशं सुमुक्ता वैशरण
 मर्ह प्रपद्येति। स्मरंति यं शौनका दयो मधुच्छेदः प्रवृत्ति र्निषिद्धा शतं दृष्टा इति। प्रतिवेदे वैवामेव कांडर्पा दयः स्मर्येते। मुक्तिरप्युपि ज्ञान
 पूर्वकमेव मंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति। यो ह वाग्निं विदिता र्षय ऊरो देवत वा लणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वाष्ठापु वडति गतं वा पद्यते।
 त्र्युक्तं स्यात् तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिनि। प्राणिनां च सुख प्राप्तायेधर्मो विधीयते इः स्वपरिहारो सुष्टिर्निःपद्यमाना सर्वसृष्टि मद्रूपे वनिष्यते।
 स्मृतिश्च न वति। तेषां येयानि कर्माणि प्राकृष्ट्यां प्रतिपेदिरोता न्येव प्रतिपद्येते सृजमानाः पुनः पुनः हिंसा हिंसे मृदु क्रूरे धर्मा धर्मा दृष्टान्ता तैः तस्मा
 यवाधर्मं प्रति विध्यते इत्यनुप्रविकल सुखं स्वविषयो वरागादि ज्ञान वतो न विरुद्धा विषया विनिश्चयो धर्मो नृतो त्ररा २

मंत्रा अपि क्रत्या दिवि नियुक्ताः प्रयोग समवायिनो निधनार्थानकस्प विदर्थस्प प्रमाणमित्याहोतस्मादना वो देवादीनाम धिकारस्प ॥ ७ ॥ जाव
 उवा दरायापोस्ति हि ॥ १० ॥ उशः एतं वा वर्तयति वा दराय एतु वा वायो जावमधिकारस्प देवादीनामपि मन्यातो यद्यपि मधदिविधा देवतादिव्यामि
 श्रावसेना वो धिकारस्प तथापि स्ति हि श्रयां ब्रह्मविद्यायां मना वो धिक् सामर्थ्या प्रतिषेधा पेक्ष बा द धिकारस्प न कविदसं न वरुत्येतावता यत्र मे
 सव सत्यतावता यत्र मे सत्राप्यधिकारो पो द्योते मनुष्याणामपि सर्वेषां ब्राह्मणा दीनां सार्वभृजसूयादि धधिकार मं न वति तत्रा यो न्यायः सो
 त्रापि न विधाति ब्रह्मविद्यां व प्रकृत्य न वति दर्शनं श्रो तो देवाद्यधिकारस्प स्वके तद्यो यो देवानो प्रत्यबुध्य तम एव तद न वतु पाधीणमिति ते होतु र्ति
 तत मात्मानमचिच्छा मोय मात्मानमचिष्य सर्वं श्रलोकानां त्रोति सर्वा श्रकामान्ति त्रो ह वै देवानो मन्नि प्रव ब्राज विरोचनो सु राणा मित्यादिव स्मार्त
 पयि गंधर्वे याज्ञव क्शे वा दा हि यदप्यक्तं नोति विना वा वेत्यत्र मः ज्योतिरादिविषयाश्च यादित्या द्यो देवता वचनाः शशा श्वेत ना वैता मेथ
 यो द्यो पे तै तै देवतात्मानं समर्पयेति मंत्रार्थवादादि पुत था यव नारात् अस्ति त्वैश्वर्या गा देवतानां ज्योतिराद्यात्मनि स्थावकांड या एव तै तै वि
 ग्रहं ईडे सामर्थ्यं तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथो मेधेति मेधातिथि दृकां यन मेधो त्रवा जहारेति स्मर्यते वा आदित्यः पुरुषो नू
 वा ऊं तीष्ठ पजगामेति मृदादिष्वपि वेतना अधिष्ठाता रो युपगम्यते मृदवरी रापो बुव नित्यादि दर्शनात् ज्योतिरा दे सु रूत आतोरादित्यादिष्वपि वेतन वम
 युपगम्यते वेतना स्त्वधिष्ठाता रो देवतात्मानो मंत्रार्थवादादि बा व दारादित्युक्तं यदप्युक्तं मंत्रार्थवादयो रन्यार्थवाच्चेति विप्र काशन सामर्थ्यमित्यत्र
 मः प्रत्यया प्रत्यायो हि सजा वा सजा वायोः कारणो नान्यार्थव मनन्यार्थवैवा तथा न्यार्थमपि प्रस्थितं पाथि पतितं दण पात्वा द्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते ॥ ११ ॥

६१

देवता

५५

त्राह विषये एव न्यायः ॥ १२ ॥

त्रिहिरण्यपसादिविषयं प्रत्यक्षं त्र ह त्र मस्ति येन तदस्ति व प्रतिपद्यते अत्र अनविध्यं तदशैक वाक्य जावेन सु त्यर्थे वा देन पार्थग्येन वृत्तांत विषया
 प्रवृत्तिः शक्या थव साडं न हि महावाक्ये प्रत्यायाके वांतर वाक्यस्पष्ट यत्र प्रत्याय कच मस्ति यथा न सु रो विदिनि न चति वाक्ये पदत्रं यत्नं बंधे सुरापा
 न प्रतिषेध एवे को र्थो गम्यते न पुनः सु रो विविदिनि पद द्वयसं बंधे सुरापा न विधिरपाति अत्रोच्यते विषम उपन्यासो सु रूय सुरापा न प्रतिषेधे पदान्
 यस्पेकवादो र्वांतर वाक्यार्थस्याग्रहणं विधेदे चो र्थवादायो सु अर्थवाद स्थानि पा दानि प्रथमं च यं वृत्तांत विषयं प्रतिपद्यानेतरं कैमर्थक्यवरो न विधे
 वक र्त्वं प्रतिपद्यते यथा हि वायव्ये तमालने तनूतिका मरुत्यत्र विधेदे शवर्तिनां वायव्या दीनां पक्षनां विधिना सं बोधेने वै वा यु वैले पि छादेव
 तां वा यु मे वस्वेन नागा धै येनो पृथ्वति स्त एवेन जूतिं मम यती तेषा मर्थवाद गतानी पदानां विधिना सं बोधेने वै वा यु वैले न हि न वति वा यु र्वा
 लेनेनेति च पिष्ठा दे वता आलनेतेत्यादि वा यु स्वना वसं कीर्तनेन च वांतर मचयं प्रति पाद्यै वै विशिष्ट देवत्य मिदं कर्मेति विधिं सु वेति तद्यत्र सो वा
 नर वाक्यार्थः प्रमाणांतर गोचरो न वति तत्र तदनुवादेनार्थवा दः प्रवर्तते यत्र प्रमाणांतर विरुद्ध त्र गुण वादेन यत्र तउ नयं नास्ति तत्र किं प्रमा
 णांतरा ना वा गुण वादः स्या द्वा होश्चिन् प्रमाणांतरा विरोधतु विद्यमान वा दशति प्रतीति शरणे विद्यमान वा द आश्रयणी योन गुण वाद एतेन
 मंत्रोपाख्यातः अपि च विरोधिनिरो वे आदि देवत्या निहं विवो दया क्रिपे क्त मिश्रा दीनां स्वरूपे न हि स्वरूप परिहिता ईडा दयश्चे
 तस्योरो पयि उं शक्येते न च वे तस्य नारुण ये तस्ये देवता ये हविः प्रदा उं शक्येते आवयति वयस्यै देवता ये हवि ईही तं स्या ततां मनसा ध्या ये द
 ष क्रि प्य त्रिति न वरा ह मात्र मर्थ स्वरूपं स न वति शशार्थो ज्ञे हानु तत्र या दशं मंत्रार्थवादा योरिं डा दीनां स्वरूपमवगतं न तता दशं वा द प्रमाणे

न प्रत्याख्यातं युक्तं। इतिहास उराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संज्ञां नार्थवादमूलवात्सल्यवतिदेवतादिविषयविषयवयिषु। प्रत्यक्षा
दिमूलमपि न वति। न वति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि विरतनानां प्रत्यक्षं तथा वयां तादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं च वहरतीति स्मर्यते। यस्तु
ब्रूयादिदानीं तनानामिव शर्वेषामपि नास्ति देवादिनिर्वाहकैः सामर्थ्यमिति सज्जगद्वैविध्यमिति चेत्। इदानीमिव वनान्यदापि सार्व
ज्ञो मः त्रियोक्तीति ब्रूयात्तत्र राजश्रूयादिवोदना उपरंथात्। इदानीमिव कालांतरेण व्यवस्थित प्राया अस्मांश्च मधमन्त्रिति जानीता।
ततश्च व्यवस्था विधायाशास्त्रमनर्थकं कुर्यात्। तस्मात्कार्मिकवशाद्विरतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवज्जरिति सिध्यते। अपि च स्मरंति स्वाध्या
यादिष्टदेवतासं प्रयोग इत्यादि। योगोपपत्तिमाद्यैश्चर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न वाक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातं। श्रुतिश्च योगमाला
त्मी प्रत्यापयति। पृथ्याप्यते जौ निलखे च प्रपत्तिविरासनात्। तस्मात्मुक्तिरपि वात्मके योगयुते प्रवृत्तेन तत्पर्यगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य
योगाग्निमयं शरीरमिति। त्रयीणां मपि मंत्रास्त्राण दृष्टिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमां युक्तं। तस्मात्समूलमिति हास्य
राणां। लो कप्रसिद्धिरपि न सति संज्ञाव निरासे वनाथ वसां युक्ता। तस्मा उपपन्नो विद्वान्वादि। न्यो देवादीनां विद्युदववाद्यवगमः
ततश्चार्थिवादि संज्ञा उपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः। कममुक्तिदर्शना न्यपेवामेवोपपद्यते॥ ७॥ अगस्त्यतदनादरश्च
वणात्तदाश्रयणात्। सूच्यते॥ ३५॥ यथा मनुष्याधिकारनियममापोद्यादेवादीनामपि विधायाधिकारस्त्वैव हि जात्यधिकारनियमापवा
देन भूतस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशंकायावत्तद्विषयमिदमधिकरणमारभ्याते। तत्र भूतस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तमर्थित्वमप्यु
उक्तं

५९

तस्मात्

कार

मि

योः संज्ञावात्सल्यज्ञेन वक्तुं शक्तिवक्तुं विद्यायामनवक्तुं शक्तिवक्तुं श्रवणात्। यत्तु कर्मस्वनधिकारोऽप्यस्मान्निवेनतद्विद्यास्वधिका
स्यापवादकं। न ह्यहवनीयादिरहितेन विद्याविहितं न शक्यते। न वति वलिंगं स्रष्टाधिकारस्योपोदलकं संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिपोत्राय
लंख्यपुस्रुदशाहेन पराश्रुति। अहहारे वाश्रुतवैवसहगो निरस्ति। विदुः प्रपुनयश्च स्रष्टो नि प्रयोनवाः विज्ञेष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यते
तस्मादधिक्रियते स्रष्टो विद्यास्त्वित्वं प्राप्तममः। न स्रष्टाधिकारो वेदाध्ययनात्तावादधीत वेदोदिविदिता वेदार्थो वेदार्थेष्टधिकारो
क्रियते। न वक्ष्यस्यावेदाध्ययनमस्त्युपनयनपूर्वकत्वाद्देसाध्ययनास्योपनयनस्य च वर्मत्रयविषयत्वात्। यच्चार्थित्वेन तदपि तिसामर्थ्यधिकार
कारकारणं न वति। सामर्थ्यमपि नालौकिकं केवलमधिकारकारणं न वति। शास्त्रीयार्थशास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य च
सामर्थ्यस्याध्ययननिराकराणेन निराश्रयत्वात्। यच्च दक्षो यत्ते न वक्तुं शक्ति तत्तन्नाय पूर्वकत्वात् विद्यायामप्यनवक्तुं शक्तिवक्तुं श्रवणात्।
नयति। न्यायस्याकारणात्। यत्तु नः संवर्गविद्यायां स्रष्टाश्रवणलिंगमन्यसे न तद्विगं न्यायानावात्। न्यायो केदिलिगदर्शनोद्योत
केन वति। न वा त्रन्यायोक्तिकामैवायं स्रष्टाश्रवणलिंगमन्यसे न तद्विगं न्यायानावात्। न्यायो केदिलिगदर्शनोद्योत
उत्तकविदप्येष्टमधिकर्तुमुक्तं। शक्यते वायै स्रष्टाश्रवणलिंगमन्यसे न तद्विगं न्यायानावात्। न्यायो केदिलिगदर्शनोद्योत
रयिकमात्रे तस्मादसंवाक्यादाभाजनादरं श्रुतवातो जानश्रुतेः। पोत्रायणस्य सुष्ठुत्पादे। तामृषीरेकः स्रष्टाश्रवणलिंगमन्यसे न तद्विगं न्यायानावात्।
नः परोक्षज्ञातारख्यापनायेति गम्याते जातिश्रुत्या नधिकारात्। कथं नः स्रष्टाश्रवणलिंगमन्यसे न तद्विगं न्यायानावात्। न्यायो केदिलिगदर्शनोद्योत

स

पं ८

यो वैवेदीयप्रहिलोतितस्मैरतिवक्रतेर्पाप्रथमजम्पहिरण्यगर्जस्य बुद्धिः सर्वासां बुद्धीनां पराप्रतिष्ठाश्रीरुमहानात्मेत्युच्यते। सा वृक्ष
 त्रुद्धियुक्तेनैव वृक्षीतासतीत्यष्टाहिकेगिहोपदिश्यते। तस्यात्रस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः पराविनोपपत्तेः। एतस्मिन् पक्षे परमात्मविषयेणैव
 परेण प्रकृत्यरूपेण नरथिन आत्मनो यदुपादृश्यते। परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मानोर्ज्ञानावात्तदेव शरीरमिवैकं परिशिष्यते। तेनेतरा
 लीदियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदृशीयिषया समस्तकामन्यरिशिष्यमाणेनैव त्वेनायत्तशब्देन परिशिष्यमाणे प्रकृतेशरीरं दर्शय
 यतीति मम्यते। शरीरं दिद्यमानो बुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावातेनोक्तः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया सीसारामोक्तग
 तिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता। तथा च एषु सर्वेषु ज्ञातेषु गुणेषु त्मानप्रकाशात्। दृश्यते वेद्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सू
 क्ष्मदर्शिनिरिति विस्मयस्य परमस्य पदस्य डरवगमव्युक्ता तदवगमायोगो दर्शयति। यत्तु ज्ञानस्य प्राज्ञस्य यत्तु ज्ञान आत्मनि ज्ञानमा
 त्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेत्त आत्मनीति। एतदुक्तं न वतीति। वाचमनसि स यत्तु बाह्यमिन्द्रियं। आपारमुक्तं मनोमात्रेणावतिष्ठेत्। मनोपि
 विषयविकल्पाभिमुखैव विकल्पो घटशेनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धौ अधवसायस्वजावायी भवयेत्। तामपि बुद्धिं महति आत्मनि नोक्तय
 आयां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत्। महती तस्मात्मानं शीत आत्मनि प्रकरणावति परस्मिन्नुक्तपे परस्म्यो काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति।
 तदेव प्रवृत्तपरालोचनायां नास्ति प्रत्यक्षपरिकल्पितस्य प्रकृत्यावकाशः॥ ७॥ सूक्ष्मं उत दर्शयान् ॥ १॥ उक्तमितत् प्रकरणपारिशेष्या न्यो
 शरीरमव्यक्तशब्देन प्रकृतमिति। इदमिदानीमाशंक्यते। कथमव्यक्तशब्दोत्तरां शरीरस्य यावता स्थूलवाक्पृथक्तरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दाहमे

वा गदि

६९

रा ४

रा १

स्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति। अत उतुरमुच्यते। सूक्ष्मं हि कारणं त्माना शरीरं विवक्ष्यते। सूक्ष्मस्या व्यक्तशब्दाहंवा न्ययपि स्थूलमिदं
 शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति। तस्या त्वैतर्कं नूतनस्य व्यक्तशब्दमर्हति। प्रकृतिराहं स्वविकारे दृष्टेयथा गोत्रिः श्रीणीतमश्वरमिति
 कृतिश्च तदेवं तत्त्वात्तमासीदिति इदमेव त्वेनामरूपविनिर्जगत्प्रागवच्छायां परित्यक्तवात्तनामरूपं बीजवाक्पृथक् वस्तुमव्य
 क्तशब्दो ग्ये दर्शयति॥ ७॥ तदधीनत्वादर्थवत्॥ ३॥ ॥ ॥ यदि जगदिदमननियक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्तुमव्यक्तशब्दाहंमन्युपगम्ये
 त। तदा त्माना च शरीरस्या व्यक्तशब्दाहं वंप्रतिः ॥ १॥ स एव तर्हि प्रकृतनकारणत्वेना नुपगमे मप्रमेयत्वात् वा द एव सत्यापाद्यो तस्यैव जग
 तः प्रागवच्छायाः प्रकृतनवेना न्युपगमादिति। अतः ॥ १॥ यदि वेद्यं स्वतंत्रां कां विद्यागवच्छाजगतः कारणत्वेना न्युपगमे मप्रमेयत्वेन तदा प्रकृ
 तनकारणत्वादे। परमेश्वराधीना वियमस्याजिः प्रागवच्छाजगतो न्युपगम्यते न स्वतंत्रां सवा वश्या न्युपगमं तया। अर्थवती हि सा। हि
 दितया विना परमेश्वरस्य सृष्ट्वं सिध्यति। शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मुक्तानां च उत ननु त्विन्द्रियया तस्या बीजशक्तेर्दा
 का हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्दिष्टा परमेश्वराश्रया माया मयी महासुप्तिथयस्योत्पत्तिरिति बोधरहिताः शरीरते सीसा। एता जीवा
 देतदव्यक्तं कविदाकाशं निर्दिष्टं तस्मिन्नुत्पत्तिरगाग्या काशजतस्य प्रोतयेति श्रुतेः। कविदत्तराशोदितमक्षरात्परतः परशक्तिरु
 तेः। कविना येति सूचितं मायां प्रकृतिविद्यामायिनं उमाहेश्वरमिति मेव वसीत्। अथ का हि सा माया त्वान्यवन्निरूपणस्याशक्यत्वात् दिदमर्ह
 तः परमव्यक्तमित्युक्ते। अव्यक्तं न वचान् महतो यदाहिरण्यगर्जा बुद्धिर्महान्। यदा जीवो महोत्सदाव्यक्ताधीनवाक्जीवना वस्य महतः परम

३१

यत्कर्मितुं। अविद्यात्वं कर्मविद्यावत्त्वं न च जीवस्य सर्वः सद्यवहारः सन्तानो वर्तते। तत्राद्यं कर्म तं महतः परमं न ज्ञेयो पञ्चाशत्तद्वि
कारेशरीरपरिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवद्विद्यादीनां तद्विकारत्वाविशेषेशरीरस्यैवाज्ञेयो पञ्चाशद्वक्तृत्वात्तेन द्रव्यरूपमिद्विद्यादीनां
स्वशब्देरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ये तु वस्यंति। द्विविधं हि शरीरं सूक्ष्मं यद्विदमुपलभ्यते। सूक्ष्मं यत्तत्र तत्र वक्ष्यते न
देतरप्रतिपत्तौ रहति। सौपरिषक्तं इति। तच्च ज्ञेयमपि शरीरमविशेषान् सर्वत्र यत्वेन सौकीर्तितमिदं सूक्ष्ममवक्तृत्वात्तेन परिगृह्य
ते। सूक्ष्मस्यावक्तृशब्दात्। तदधीनत्वाच्च वैधामोक्तत्वावधारस्य जीवान्तरस्य परत्वं। यथार्थाधीनत्वादिद्विद्यापापस्य शैद्वेयः परव
मर्थनामिति। तैस्ते तद्वक्तृत्वमविशेषेण शरीरद्वयस्य सर्वत्र यत्वेन संकीर्तितत्वात् समानयोः प्रत्येकं परिशिष्टत्वात्। कथं सूक्ष्ममेव
शरीरमिदं गृह्यते। न पुनः सूक्ष्मपीति। आत्मा तस्यार्थप्रतिपत्तुं प्रनवा। मोनान्तरं पर्यनुयोक्तुं। आत्मा तैवावक्तृपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं
शक्नोति नेतरत्वात्तस्येति चेत्। नैकवाक्यताधीनत्वाच्च प्रतिपत्तेः। न हीमेश्वरौ तरे आत्मा नैकवाक्यतामनापद्य किं दृष्टं प्रतिपादयितुं
यत्प्रत्येकतद्वाना प्रत्येकप्रक्रियाप्रसंगात्। न वा कोऽपि मन्तरेण एकवाक्यतापत्तिरिति। तच्च विशिष्टायां शरीरद्वयस्य यावत्वा कोऽपि यथायाको
होऽर्थे वैधेन सुपगम्यमाने एकवाक्यत्वे वा विना न वति। अत आत्मा तस्यार्थप्रतिपत्तिः। न वैधेन तद्वैधेन शोध्यत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्यैव
एव सूक्ष्मस्यैव दृष्टव्यं न सतया स्वाशोधत्वाच्च दृष्टव्यमिति। यतो नैवैव शोध्यते नैकस्य विद्विद्यते। न च शोधनविधायिकं विद्वत्त्वात्तमस्मिन्
नेतरनिर्दिष्टत्वाच्च किं तद्विज्ञोः परमं पदमितीदमिदं विद्वत्त्वात्तथाहीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्ता उक्तत्वात्तपरं किं विद्वत्त्वात्तथा

अपि उक्तं आनुमानिकनिराकरणोपपत्तेः तथा

नामास्तु न किं विद्विद्यते। ज्ञेयत्वावचनाच्च॥४॥ ज्ञेयत्वेन च सांख्येः प्रधानं स्मर्यते। गुणधर्मांतरज्ञानाच्चैव लयमिति वदन्ति। न हि गु
णस्वरूपमज्ञात्वा गुणस्यः धर्मास्मात्तरं शक्यं ज्ञातुमिति। क्वचित् विद्वत्तिविशेषात्तस्यैव प्रधानं ज्ञेयमिति चेति। न विदमिदं वाक्यं ज्ञेयत्वेनोच्यते
। तस्मात्तद्वक्तृत्वात्तेनैव वाक्यं ज्ञातव्यमुपासीत। वेति वाक्यमस्मिन् वाच्यपदिष्टं पदार्थं ज्ञातुं धर्माव्यवस्थामिति वाक्यं प्रतिपत्ते। तस्मादपि नाव
क्तृत्वात्तेन प्रधानमभिधीयते। अस्माकं इतरूपवत्तद्वक्तृत्वाच्च शरीराद्यनुसरणेन विज्ञातव्यं परमं पदं दृष्टव्यं यत्तु मयमुपन्यास इत्यनवयवः॥५॥ वद
तातिवेदोऽपि प्रकरणात्॥५॥ अत्राह सांख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं॥ कथं श्रूयते तद्वक्तृत्वाच्च शब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वं
वनमं वा मस्य शर्मस्य मद्यं तथा रसं नित्यमगंधवच्च यत्। अनाद्यनंतं महतः परं श्रुत्वा नैवाय्यं तं श्रुत्युत्तरात्प्रसूयते इति। अत्र
द्विद्यादृशं वा दृष्टिदीने प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निवाय्यत्वेन निर्दिष्टं तस्मात्प्रधानमेवैतद्विद्वत्त्वाच्च शब्दोदितमिति। अ
त्र भूमः। नेह प्रधानं निवाय्यत्वेन निर्दिष्टं प्रज्ञोहीह परमात्मानिवाय्यत्वेन निर्दिष्टं इति गम्यते। अतः प्रकरणात्। प्राज्ञस्य हि प्रकरणं वितर्कं
ति उक्तं तपरं किं विमाकाद्या सापरागतिरित्यादि निर्दिष्टा। देवसर्वेषु च ज्ञेयं गुणैर्मान प्रकाशत इति वदन्ती न च वचनेन तास्यैव ज्ञेयत्वात्
हृणाद्येव ज्ञानस्यैव ज्ञातव्यं तज्ज्ञानायेव वागादिमं यमस्य विद्वत्त्वात्तत्तु श्रुत्वा प्रमोक्षणं पुन वाच्यं। न हि प्रधानमात्रं निवाय्यं श्रुत्युत्तरात्
त्युच्यते तद्विद्वत्त्वात्तेनैव विद्वत्त्वात्तत्तु श्रुत्वा प्रमोक्षणं पुन वाच्यं। न हि प्रधानमात्रं निवाय्यं श्रुत्युत्तरात्
त्युपगम्यते। तस्मात्प्रधानस्या ज्ञेयत्वं मवक्तृत्वाच्च निर्दिष्टं वै॥६॥ अत्राह सांख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं॥ कथं श्रूयते तद्वक्तृत्वाच्च शब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वं

५१
 चं होय चं वा। यस्माच्च यणामेव पदार्थानामभिजीवपरमात्मनो तस्मिन् यथेकं वक्षीः प्रवृत्तं न सामर्थ्यात् वक्तव्यं योपन्यासो दृश्यते
 तद्विषय एव प्रश्नो नातो न्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति। तत्र तावत्तत्त्वमभिन्वयमाधेयिष्ठत्वात् प्रवृद्धिर्न श्रद्धाभावात् मध्यमित्यभिधायः
 प्रश्नः। ये यं प्रेते विविकिन्नामनुष्येऽस्तीत्येकेनायमस्तीति विवेको एतद्विधा मनुष्येऽस्तीत्युक्त्या देवराणां मेव तस्मै तीय इति जीवविषयः अ
 न्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादन्यत्रास्माच्च तावत्तत्त्वमभिन्वयमाधेयिष्ठत्वात् प्रवृद्धिर्न श्रद्धाभावात् मध्यमित्यभिधायः
 वायतस्मेयाश्च कायावती वीथ्यावेत्यभिधायी दंततद्वदं वक्ष्यामि गुणं ब्रह्मना तनं। यथा उभरणी प्राप्ता आन्वति गौ तमा यो वि
 माने प्रपद्यते शरीरं यो देहि नः। स्थापु मन्त्रे सुसंयति यथा कर्म यथा श्रुतमिति। अनर्हिर्न जीवविषयं न जायते धियते वा विष
 श्रिदित्वा दि ब्रह्म पदं परमात्मविषयः। नैव प्रधानविषयः प्रश्नोऽप्यष्टया बाउ पदं सनीयं तस्येति अत्राह। यो यं आत्मविष
 यः प्रश्नोऽप्येयं प्रेते विविकिन्नामनुष्येऽस्तीति। किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुक्तं च ते किं वा ततो न्योयमश्वः प्र
 श्न उच्छाप्यत इति। किं वातः स एवायं प्रश्नः पुनः पुनरनुक्तं च ते किं वा ततो न्योयमश्वः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वातः स एवायं प्रश्नः पुनः पुनरनुक्तं च ते किं वा ततो न्योयमश्वः प्र
 आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्वा तोन वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति। अथो न्योयमश्वः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वा ततो न्योयमश्वः प्र
 नवतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया माहोष एव प्रश्न इति रेकेण पि प्रधानोपन्यासकल्पनाया माहोषः स्यादित्येवो न्योयमश्वः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वा ततो न्योयमश्वः प्र
 दानं चतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया माहोष एव प्रश्न इति रेकेण पि प्रधानोपन्यासकल्पनाया माहोषः स्यादित्येवो न्योयमश्वः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वा ततो न्योयमश्वः प्र

५२
 वक्षी नालं स्याते। मृत्युः किल न विकेतस्ते पित्रा प्रहिता यत्री नृवरान् ददौ। न विकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पित्रः सौ मनस्यं वत्रो द्वि
 येनाग्निविद्या। इतीयेनात्मविद्या। ये यं प्रेते वराणां मेव तस्मै तीय इति लिङ्गात्। तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यश्वविषयमन्यः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वा ततो न्योयमश्वः प्र
 वरप्रदानं चतिरेकेण पि प्रश्नकल्पनाया माहोष एव प्रश्न इति रेकेण पि प्रधानोपन्यासकल्पनाया माहोषः स्यादित्येवो न्योयमश्वः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वा ततो न्योयमश्वः प्र
 नास्तीति विविकिन्नामनुष्येऽस्तीति विवेको एतद्विधा मनुष्येऽस्तीत्युक्त्या देवराणां मेव तस्मै तीय इति जीवविषयः अ
 न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुक्तं च ते किं वा ततो न्योयमश्वः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वा ततो न्योयमश्वः प्रश्न उच्छाप्यत इति। किं वा ततो न्योयमश्वः प्र
 छायावनसमानालं स्याते पूर्वस्यास्ति वनास्ति च विषय बाउ उत्ररस्य धर्माद्यतीत वस्तु विषय बाउ तस्मात्पत्य चिज्ञाना नावात् प्रश्नो नो दो न प्र
 र्वस्येवो तत्र बाउ कथनमिति चेत्। नाजीव प्राज्ञ यो रेकवानुपगमान् न वेत्त एव ते रात्य भो दो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्पान्। न वन्य च म
 स्ति तव मसीत्यादि कृत्यं तरेन्यः। इदं वा न्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रति वचनं न जायते धियते वा वि पश्चिदिति जन्ममरण प्रतिषेधे प्रति
 पद्यमाना शरीरपरामेश्वरस्यैव यो नैदं दर्शयति। स्तिर्हि सं गे प्रतिषेधो नागी नवति। प्रसंगश्च जन्ममरणयोः शरीरस्य च वति। न पर मे
 श्वरस्य। तथा स्वप्नांतं जागरितांतं वो नो दो नानुपश्यति। महोतं विबु मात्मानं मवाधीरो न शो वतीति स्वप्न जागरित दृष्टो जीवस्येव मरुत् विबुव
 वि शेषणस्य मननेना शो कवि छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्विशोकवि छेद इति वेदांत सिद्धांतः तथात्रेय इवेदं त
 दमुत्रयदमुत्र तद्विदुः। स मृत्युमा ज्ञेति यद्विदुः नानुपश्यतीति जीव प्राज्ञचेददृष्टि मप्यवदति। तथा जीवविषयस्यास्ति वनास्ति च प्रश्नस्यान
 तरमन्यं वरेन विकेतो वृणीष्वेत्यारभ्य मृत्युना तस्मैः कामैः प्रलोलुपमानोपि न विकेतो यदानं च वाल तादेन मृत्यु रन्पुदयनिः श्रेयस विज्ञाग

द्वीनेन विद्याविनागर्भे द्वीनेनेन विधानी सिनन वि केत संमन्येन वा कामा बलवो लो नुपंते इति प्रशस्य प्रश्न मपि तदीयं प्रशी न्यनु वाच
 तं उद्देशं गुण मनु प्रविष्टं गुहा दितं ग करिष्ठं पुराणं । अथात्मयोगाधिगमिनो देव मत्वा धारोदधं शो को जहातीति । तेनापि जीव प्राप्ता यो रजे दएव
 हवि वक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्न निमित्तं प्रशंसां महती भूयोः प्रत्युपद्यत न विकाता यदि तं विहाय प्रशंसा नंतर मन्य प्रश्न सु पक्षि पे द्दखान
 एव सा स वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् । तस्माद्येयं प्रेत इत्यस्यैव प्रश्नास्यै तदनु कर्षण मन्य प्रथमादिति । यत्प्रश्न काया वैलक्षण्य मुक्तं तददृष्टं त
 दीयस्यैव विशेष स्य पुनः एव मानवा न् । पूर्व त्रिदिदेहा दियति रिक्त स्यात्मानाः । सिव एव सुतरत्र तस्यै वा सै सारि र्थं प्रकृत इति । या वद्य
 विद्या न नि वर्तते तावत्प्रमादि गो चर च जीवस्य जीव चं च । तत्रि वर्तने न तु प्रा च एव तत्र मसी ति श्रुत्या । न वा विद्या वक्षेत द पग मे व वस्तुनः प्रका
 कश्चिद्विशेषो हि । यथा कश्चि मं त मसे पति तां कां विप्रजु मदि मन्य मानो नी तो विप मानः पालायेत । तं वा परो ब्रह्मात्मानै धीर्ना यमही रजुरेव
 तिस्र च तड्य श्रुत्या हि तं न य सृजते दे पथुं पलायनं च । न वा हि बुद्धि काले तदपग म काले व वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् । तथैवेद पि दृष्ट्यै
 ततश्च न जायते प्रियति वेत्येव माद्यपि न वस्तु सिव प्रश्नस्य प्रति वचनं । सूत्रं विद्या कल्पित जीव प्राप्ते दा पे स्या योज यित द्या । मिक चे पि ध्यात्म
 विषयस्य प्रश्नस्य प्रायणा वस्थायां चति रिक्ता स्ति त्रमात्र विवि किमना त् कर्तृ वादि सै सार स्य जा वा पे स्या यो ह ना च प्र वस्य पर्या यस्य जीव विष
 य वस्तु त्वे स्य त उ त्र स्य पु धं मी च त्प य सै की र्त्तना त्प्रा ज विषयत्व मिति । तत्तु श्रु ता मि जी व पर मात्म कल्पना । प्रधान कल्पना यां उ न वर प्र दानं न प्र
 श्नान प्रति वचन मिति विषम्ये ॥ ७ ॥ मह वच ॥ ७ ॥ यथा व म दृष्ट हः सांख्येः सत्ता मात्रे पि प्रथम जे प्रथु को न तामे वा वैदिके पि प्रयोगे निधत्ते बुद्धे

प्रका
स्थ

श्रुतवो बुध भाणः ६ श्री य भाणः ६ तेव मानो वा नु शो तेना मे वा विद्य या अत्रे नो य सुखो उ ह्यो प्रदो इति त्वे विवेकितया सै सर ति श्रान्याः जन रज

समा २२
 रमा मलं नारः मलं तं विमुक्तं । विदह मितं उरुषं मलं तमित्येव मादा वा त्म श श्वयोगादि श्यो देव नु तथाऽद्य क श श्ये पि न वैदिके प्रयोगे प्रधानम
 सि निधु मरुति । अतश्च ना स्या नु मानि कश्य द्रा व वं । च म स व द विरोधा न् ॥ ८ ॥ पुनै पि प्रधान वाद्य श श्वै प्रधान स्या स्ति इ मित्या ह । कस्मान्नं व वणी
 ता अजामे कां रो हित शुक्ल सस्त्रां ब कः प्रजाः सृज मानां मरुपाः । अजो चै को ज घ मा णो नु शो ते ज हा त्ये नो उरु नो गा म जो न्य इति । अत्र हि मं वैरो हि
 त शुक्ल सस्त्रां रजः स च त मां स्प नि धी यं ते रो हितं रजो रं ज ना त्म क वा न् । शुक्लै स वं प्रका शा त्म क वा न् । सलं त म आ व र णा त्म क वा न् । तिषां सा
 म्पा व द्वा व य व ध म् । प दि श्य ते रो हित शुक्ल सस्त्राः । न जाय ते त्य जा त्म जा स्या त्मूल प्र च ति र वि च ति रि त्य नु प ग मा त्म न च जा वा श च्छा यो रु डे बा डे सा
 उरु विरि रु ना श्र यि उं श का विद्या प्र कर णा त् । सा ख द्वाः प्रजा सै उ र णो चि ता ज न य ति । तां प्र च ति मु ज र कोऽपु रु ष उ त्प न्न विवे क ता नो विर को ज हा त्ये नो
 प्र च ति नु क्ते नो गां च त नो गा प व र्णं प रि त्य ज ति मु च त इत्यर्थः । तस्मा कृति म् । ले व प्रधान का पि लो मि त्ये व प्रा से ब्र मः नानेन मं त्रे ण श्रु ति म न्नै सां ख्य वा द
 स्य वा क्य मा श्र यि तं । न च यं मंत्रः स्वातंत्र्येण कै वि द पि वा रं म म र्थं यि उ मु क्त दा ते । सर्वत्रापि या कं या सि क ल्प न यो जा चा दि सै पा द नो प प त्रेः सौ ख्य
 वा द एव हा नि प्रेत इति वि शो धा व धी र ण का र णा ता वा च म स व त । यथा च्छ वी श्वि ल श्व म म ऊ र्ध्व बु ध इत्यस्मिन्मं त्रे स्वातंत्र्येण यं नामा सौ व म सो सि
 प्रेत इति वि शो धा व धा स्य का र णा ता वा च म स व त । न च यं मंत्रः स्वातंत्र्येण कै वि द पि वा रं म म र्थं यि उ मु क्त दा ते । सर्वत्रापि या कं या सि क ल्प न यो जा चा दि सै पा द नो प प त्रेः सौ ख्य
 ५ जामे कामि त्यस्य मंत्रस्य । नास्मिन्मंत्रे प्रधानमेवाजानि प्रेति । पतेनियेवं । तत्र विदंत छिर एष च्छ वी श्वि ल श्व म म ऊ र्ध्व बु ध इति वाक्य शो धा च्छ म म वि
 शेष प्रतिपत्तिर्न वति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तयेत्युच्यते । योतिरुपक्रमोऽतथा च्छ वी श्वि ल श्व म म ऊ र्ध्व बु ध इति वाक्य शो धा च्छ म म वि
 दि कल्पना ६

रजः

लक्षणावविधस्मृत्यामस्यप्रवृत्तिरुत्तरेभजाप्रतिपन्नया। उवाचोवभरणथेवितत्रयलक्षणौ। वेयमजाविज्ञेयानगुणत्रयलक्षणा। कस्मात्तथावे
 वेसास्तिनःतेजोवन्नानापरमेश्वराऽत्यन्तिमायातेषामेवरोहितादिरूपतामामनंतियद्वेरोहितैरूपेतेजमस्यपुंयकुर्कतपांवेवर्णतदत्र
 येति। तान्येतेरुतेजोवन्नानिप्रत्यभिज्ञायतेरोहितादिशसामान्यात्। रोहिदीनां वराणानांरूपविशेषेषुसुरव्यावृत्तयणविषयवस्तुप्रसिद्धि
 नवसंदिग्धस्यनिगमनंन्याय्यमन्यते। तस्यैवापिब्रह्मवादिनोवदन्ति किंकारणं ब्रह्मेत्युपक्रमतेध्यानयोगागुगताअपश्यन्नेवात्मशक्तिंस्वयणे
 निगूढमितिपारमेश्वर्याःवाक्तेःसमस्तजगदिधायिन्यावाक्योपक्रमेवगमाकाक्यशेषिपिमायीउप्रवृत्तिविद्यात्मायिनोउमरेश्वरमितियोयो
 नियोनिमधितिष्ठत्येकइतिवतस्याएवावगमात्तत्त्वतवाकावित्प्रवृत्तिःप्रधाननामाजामंत्रेणघ्रायतइतिचाकपतेवकुंअकरणात्तुमेवादवा
 शक्तिरन्ततत्तुपानामरूपायोःप्रागवस्थानेनापिमंत्रेणघ्रायतइतिउवाच। तस्याश्विकारविषयेणैरूपासुक्तं॥ कथं पुनरुतेजोवन्नात्मना
 त्रिरूपाण॥ त्रिरूपाजाप्रतिपन्नंअवति। यावतानतावनेजोवनेषजावतिरस्ति। नवतेजोवन्नानांजातिश्रवणादजातिनिमित्तोपजा
 राष्ट्रःसंभवतीति। अतउत्तरपवति॥ ७॥ कल्पनोपादेशावमस्यादिवदविरोधः॥ १०॥ नायमजावृत्तिनिमित्तोजाशेषेनापियौगिकः। किंतु कल्पने
 पादेशोयमजारूपकज्ञसिस्तेजोवन्नलक्षणायाश्चरावरयानिरुपदिश्यते। यथाहिलोकेयद्यद्याकाविदजारोहितसुक्तसंख्यास्यावज्रवर्क
 रासहस्रपुष्कराव। तीव्रकश्चिदाजोबुधमाणेनुशयीतकश्चिद्वैतोउक्तनोगांजत्वादेवमियमपि। तेजोवन्नलक्षणात्तत्प्रवृत्तिस्त्रिवर्णवज्ररूपे
 वरावरलक्षणीविकारजातजनयत्यविडषावक्तेवज्ञानोपपन्नते। विडषावपरित्यज्यतइति। नवेदमाशक्तिं तद्यमेकं चैवज्ञानुशेतिः न्योज्यता

कवा

वे

६५

ति। अतःचेत्रज्ञेदःपारमार्थिकःपरेषामिश्रःप्राप्नोतीति। नहीयंचेत्रज्ञेदप्रतिपिपादयिषाबंधमोक्तवावस्थाप्रतिपिपादयिषावेषाप्रसि
 द्निदमनूय। वंधमोक्तवावस्थाप्रतिपाद्यते। निदसूपाधिनिमित्तोमिथ्याज्ञानकल्पितोनपारमार्थिकेः। एकोदेवःसर्वशरीरपुगुःसर्वव्याप
 सर्ववृत्तीतरात्तेत्यादिश्रुतिन्यः। नधादिवध्यादित्यस्यामधुनोमधुवैवाचश्रुधेनोर्धनुवैद्युलोकादीनीवानदीनामयित्वमित्येवजातीयकंकल्प
 ते। एवमिदमजायाअजावैकल्पतइत्यर्थः। तस्मादिविरोधःतेजोवनेषजाश्रययोगस्या॥ ७॥ नसंख्येयसंख्येयत्वादपिनातानावादितिरैकाद्व।
 ॥ ११॥ एवैरिक्तेयजामंत्रेपुनरन्यस्मान्मंत्रासंख्याःप्रत्यवतिष्ठति। यस्मिन्पेवपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः। तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्र
 ह्मावृत्तिमृतमित्यस्मिन्पेवपंचजनाइतिपेवसंख्याविषयाः। परापंचसंख्याश्रयतेपंच। शोदयदर्शनात्तेरेतेपंचपंचकाःपेवविंशतिःसंप
 द्यति। तथापंचविंशतिसंख्यायायावैतःसंख्येयाआकांक्षेतेतावदेववतवानिसंख्येःसंख्यायैतेमूलप्रवृत्तिरविज्ञतिर्महदाघाःप्रवृत्तिविज्ञतयः
 सप्त। षोडशकश्चविकारो न प्रवृत्तिर्न विज्ञतिः। उरुषइति। तथाश्रुतिप्रसिद्ध्यापंचविंशतिसंख्यातेषांस्मृतिप्रसिद्धानांपंचविंशतितवानाशुपसंश
 हात्वापेवउनःश्रुतिमत्रमेवप्रधानादीनां। तानोक्तमोनसंख्येयसंख्यादपिप्रधानादीनांश्रुतिमत्रंप्रत्याशाकर्तव्याकस्मान्नानावातुनानात्वे
 तानिपंचविंशतिसंख्यानानि। तेषांपंचशःसाधारणोधर्मोस्ति। येनपंचविंशतेरंतरालेपंचपंचसंख्याविशिरोरन। नत्वेकैनिबंधनमंतराणानाना
 तेषुद्विवादिकाःसंख्यानिविशति। अथात्रपंचविंशतिसंख्येयमवयवधारेणलक्ष्यते। यथापंचसप्तद्विसंख्यापर्यायविशेषणपत्रे
 विकारइति। उवाच। नस्यविशेषणेनानयोगात्। नवापचपंचसंख्याकामनाएवउनःपंचसंख्याविशेषणमाणाःपंचविंशतिः। इति। प्रतीयेते

न
प

६

वर्षाणि नववर्षात क्रतुरिति द्वादश वार्षिकी मना वृत्तिं कथयन्ति तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते अयमिव स्मिन् नक्षत्रो यच्च क्षणायुषाणां
 स्यात् । परश्चात्र पंचशतं जनशब्देन समस्तः पंचजना इति नाधिकेण स्मरणे कपटवनिश्चयात् । प्रयोगांतरं पंचानां वा पंचजनानामित्येकपदं
 कस्वार्थे क्वचित् क्वावगमात् । समस्तत्वाच्च न वीक्षा पंचपंचेति न पंचकदयश्चरणं पंच पंचवेति न पंचसंख्याया एकस्याः पंचसंख्याया प
 रया विशेषणं पंचपंचका इति । उपसर्जनस्य विशेषणो नास्तीति नान्वापन्नपंचसंख्या काजना एव पुनः पंचसंख्याया विशेष्यमाणाः
 पंचविंशतिः प्रत्येयान्ते यथा पंचपंचपुल्य इति पंचविंशतिः प्रताः प्रतीयेते तद्वदिति । ब्रूम्युक्तं यत्पंचवली शब्दस्य समाहारा निप्रायचा
 कतीति सत्त्वात् नैदाकांक्षायां पंचपंचपुल्य इति विशेषणमिदं पंचजना इत्यादिते एव नैदाकांक्षायां न पंचपंचजना
 इति विशेषणं न विवक्षितं । तत्रापि द्वाविंशतिः पंचसंख्याया एव नोवेत् । तत्रैव क्रोशः तस्मात्पंचजना इति तत्र निप्रायचनं अतिरेकाच्च न पंच
 विंशतिः तत्र निप्रायमतिरेको हि न वत्यात्मा काशान्तां पंचविंशति संख्यायाः आत्मा तावदिह प्रतिष्ठा प्रत्या धरन्नेन २८०० निदिष्टो यस्मि
 न्निति सप्तमी सूचितस्य तामेव मन्यमानानामित्यात्मनि नात्र कर्षणात् । आत्मा चेतनः पुरुषः स पंचविंशता वैतर्गत एवेति न तस्यैवाधस्व
 नाधेयवैचल्युत्पत्तेः । योऽत्र परित्यजेत् तत्र स संख्यातिरेकः सिद्धीति विरुद्धः प्रसज्येता तथा काशश्च प्रतिष्ठित इत्या काशस्यापि पंचविंशता वैतर्ग
 तस्य न पृथगुपादानं न्याय्यं । अर्थात् परित्यजेत् । कथं च संख्यामानस्य वणिस्तत्कृतानां पंचविंशते स्तत्त्वा नात्र पंचविंशतः प्रतीयेत
 जनशब्दस्य तत्रैव ह्रस्वत्वा दर्थो तोरेप्येव हे पिसंख्यापपत्तेः कथं तर्हि पंचपंचजना इति उच्यते । दिक् संख्येयं ज्ञायामिति विशेषस्मरणं

ना २

न पंचविंशतिः

२८६

न पंचविंशतिः

संज्ञायामेष पंचशब्दस्य जनशब्देन समासस्तत्सूच्य निप्रायोणेव केचित्पंचजनानामविवक्ष्यते । न संख्यतत्र निप्रायेण । ते कती
 त्यस्यामांकीक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते । पंचजनानामा केचित्पंचवेति तर्थाः । अत्रेति यथा । किं पुनः पंचजनानामिति । तदुच्यते ।
 प्राणादयो वाक्यशेषात् । १२ यस्मिन् पंचजनानां तत्र उक्तस्मिन् त्रैवल्लभ्येन निरूपणं । पंचनिर्दिष्टाः प्राणस्य प्राणमुत सुषुम्णं
 ओत्रस्या ओत्रमन्त्रेन सोऽयमनो विडरिति । तत्र वाक्यशेषगताः सन्निधौ नात्यंजनाना इति विवक्ष्यते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दत्रयो
 ऽप्युक्तः । तत्रैव कथं जनशब्दत्रयः । समानेति प्रसिद्धाति कमेवाक्यशेषवशात् प्राणादय एव यद्वहतीत्यानवति । जनसंबंधी प्राणादयोज
 नशब्दनाजो न वेति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तस्ते वा एते पंचत्रस्य पुरुषा इत्यत्र । प्राणादपि नाप्राणो मातेत्यादिव बाल
 णा समासबलाच्च समुदायस्य सृष्टिमविरुद्धं । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे हृदिः शक्वाश्च यिजुं शक्वादिहा दिवदित्याहा प्रसिद्धार्थे स
 निक्षनेन प्रसिद्धार्थशब्दः प्रयुज्यमानः समन्विता रात्रिद्वयो नियम्यते यथोद्दिष्टयजेत सृष्टिं नतिवेदिं करोतीति । तथायमपि प
 चजनशब्दः समासाद्वारणानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकांक्षी वाक्यशेष समन्विता रात्रिद्वयो नियम्यते यथोद्दिष्टयजेत सृष्टिं नतिवेदिं करोतीति । तथायमपि प
 तासं धर्वाश्च रात्रिस्तं सितं पंचनाद्याख्यानाः । अन्येश्च वारो वर्षा निषादपैव माः परिगृहीताः क्वचिच्च यत्तु पंचजनानां विवेचितीति प्रजा
 पतः प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिग्रहे न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु पंचविंशति स्तत्त्वानामिह प्रतीतिरेकात्येव परतया प्राणादयो
 वाक्यशेषादिति जगद । तत्रैव सुक्ताव्याणादयः पंचजनानामर्थं दिनीयेन प्राणादिष्वामनंति कात्यानां उक्तं प्राणादयः पंचजनानां वेद्युर्थेन

ज २

ना २

प्राणादिषु नामनंतीत्यत उतरं पठति ॥७॥ ज्योतिषो केषां मस्य त्वे ॥१५॥ अस्यपि काण्डानामत्रे ज्योतिषातेषां पंचसंख्या दृश्यते तेपि
 हियस्मिन् पंचपंचजना इत्यतः प्रवृत्तिर्मात्रे ब्रह्मस्वरूपनिर्णयायैव ज्योतिरधीयते न हि वा ज्योतिषां ज्योतिरिति कथं पुनरुक्तं येषां मपि
 उक्तं ब्रह्मदे ज्योतिः पञ्चमानं समानं मंत्रगतयाप्ययं स्वयं केषां विदुषां केषां विद्वेति अपि चानेदादित्याह माध्यं दिना नो हिम
 मानं मंत्रपठितं प्राणादिपंचजनलानां तस्मिन्मंत्रांतरपठिते ज्योतिषापि चानवति तदला नात्र काण्डानां नवत्यः अपि चानेदावस
 मानेपि मंत्रे ज्योतिषो यच्छण्डयच्छण्डयथा समानेप्यतिरात्रे वृत्तं न जेदात् षोडशोऽत्रिंशो यच्छण्ड यच्छण्डो नवत्यः तदेवं न तावत्कतिप्रसि
 द्विः कावित्पक्षेन विषयास्ति स्मृतिर्माय प्रसिद्धी उपरिहृते ॥७॥ कारुण्येन वा काशादिषु यथावत्पदिष्टोक्तेः ॥१४॥ प्रतिपादितं
 ब्रह्म विषयं गति सामान्यं वेदांत वा क्पानां प्रतिपादितं च प्रधानस्यावश्वमं तत्रेदमपरमाशं क्यते न जन्मादिकारणं च ब्रह्मणो ब्र
 ह्मविषयं वा गति सामान्यं वेदांत वा क्पानां प्रतिपादितं च कस्मादिगान दर्शनात् तद्विषयं तवा क्पानां प्रतिपादितं च विमलित
 प्रतिवेदांतं लयन्या न्यामृष्टिरूपलभ्यते कमादितै विद्यात् कविदात्मन आकाशः सत्तत्त्वा का शादि कांश्चिदस्मृतिरा म्नायते कविने
 ज आदि का तत्रे जो सृजतेति कवित्याणादि कास्तप्राणमसृजत प्राणा ब्रह्ममिति कविद क्रमैव लोका नामुत्पत्तिराम्नायते स इमां लोका
 न सृजतां नो मरीची मरमाप इति तथा कविद सत्त्विकांश्चिदस्मृतिः पठते अस्य इदमय आसीत् ततो वै स द जायतेति असादे वै स इमय आसीत्
 ससा सीत् समनवति च कविद स द्वाद निष्कारणे न सत्त्विका प्रक्रिया प्रतिजायते तदैक आ ऊर सदेवे द नय आसीदित्युपक्रम्य जतमुत्प

५२

ब्रह्मणो ब्रह्म

६७

लुप्तो मयैव स्यादिति हो वा च कथं मसतः स ज्ञायेतेति सत्त्वैव सो म्येद मय आसीदिति कविस्वयं कर्तृ कैवद्या क्रिया जग तो निगद्यते तदे
 दं तत्त्व व्याचलत मासीत् तत्रामहपा न्यामिव व्याक्रियातेति एवमने कधवि प्रतिपत्तेर्वसुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदांत वा क्पानां जग का
 रणधारण परतान्याया स्मृतिन्याय प्रसिद्धि न्यां उपकारणांतरपरिचो न्याय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः सत्यपि प्रतिवेदांतं सृज्यमाने वा काशादि
 उ क्रमादि धारके विगानेन सृष्टि रिकिं विदिगान मस्ति कालो यथावत्पदिष्टोक्तेः यथा नूतो लोके स्मिन्वेदांते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वाभिर्को हि
 तीयः कारणवेन यथावत्पदिष्टया नूत एवावेदांतांतरेष्वपि यथावत्पदिष्टया सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मैव तत्तावत् जनिशब्देन परेण य न द्विष
 येण तत्र यथावत्पदिष्टया का मयि च च वयनेन वेतनं ब्रह्म वै तत्त्वमसि तस्य स्वरूपं यदपरिग्रहो ज्योतिश्चरम ब्रवीन्न द्विषोऽपि व परेणा
 त्मशब्देन शरीरादिको वा परं परया वांतरुप्रवेशनेन सर्वधामंतः प्रत्यगात्माने निरक्षरं ब्रह्म स्यां प्रजापियेति चात्मविषयेण ब्रह्मैव
 नाशा सनेन सृज्यमानां विकाराणां स्रष्टुरनेदमज्ञातं तथैवं सर्वमसृजत यदि किं वेति स मसृजत गच्छति निदिशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं
 अक्षरमावहे तदत्रय चरणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तच्च चरणमेवान्यत्रापि विज्ञायते सादेव सो म्येद मय आसीदिक मे वा द्वितीयं तदे
 सत ब्रह्म स्यां प्रजापियेति तत्त्वो ज्ञातेति तथात्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्य किं च न मिषत् स एव तलो का नुसृजा इति चैव जा
 तीयकस्य कारणस्वरूप निरूपण परस्य वा क्पजातस्य प्रतिवेदांतं म विगीतार्थं वात् कार्यविषयं उ विगानं दृश्यते कवि वा काशादि स्मृति
 कविने ज आदिको मयैव जा तीयको नवकार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदांतेष्व विगीतमवगम्यमानमविवक्षितं तद्विउमर्हतीति

४६
 शक्यते वक्तुं। मतिप्रसंगात्। समासस्य चार्थः कार्यविषयमपि विगानं न विवदश्चेति त्वारण्यनवेदपि कार्यस्य विगीतव्यमप्रतिपा
 द्यतात्। ननु यत्तु स्यादिति प्रवेवः प्रतिपिपादयिषितो न हितव्यतिवृत्तः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते स्यात्तेवा। नवकल्पयितुं शक्यते। उपक्रम
 परस्परान्यातत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यतायागम्यमानवान्दर्शयति वस्तुस्थितिप्रवेवस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतामन्वेन सो
 म्यसंगेनापोमूलमन्विच्छिः सोम्यसंगेन तेजोमूलमन्विच्छतेजसा सोम्यसंगेन सन्मूलमन्विच्छेति। मृदादिदृशी त्वेव कार्यस्य कारणे नोते
 दं वदितुं स्यादिति प्रवेवः शक्यत इति गम्यते। तथा च संप्रदायविदो वदन्ति। मृत्त्वैव विस्मृतिगोचरस्य सूर्यो नोदितो न्यथा उपायः सो विनारा
 यनास्ति नेदः कथं वनेति। ब्रह्मप्रतिपत्तिबद्धं फलं श्रूयते। ब्रह्मविदा प्रोतिपत्त्युत्तरति शोकमात्मवित्तमिव विदितातिष्ठत्यु। मेतीति वा प्रत्यक्षा
 वाग्यो विदं फलं तच्च मसीत्यसंमार्ग्यमप्रतिपत्तौ सत्त्वं संमार्ग्यमव्यावृत्तिः। यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितमसदा इदमय आसीदित्यादितत्पक्षि
 र्त्तयमव्यावृत्ते। ७॥ समाकर्षात् ॥ १५ ॥ असदा इदमय आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणं चेन्न आवाते। यतोऽसद्वत्तेति वेदेदेत्यस्ति ब्रह्मेति वेदेदे
 सदा इति वादेनास्ति बलत्तणं ब्रह्मात्रमयादिकोशपरं परया प्रत्यगात्मानं निर्दिष्टं सोका मया तेति तमेव प्रवृत्तं समाकर्षणं प्रवेव सूर्यं तस्मात्तदा
 वयि च तस्मिन्मिया वल्लत इति बोधोऽस्य तदप्येषो को न वतीति तस्मिन्नेव प्रवृत्तौ योऽसो कमिमुदाहरति असदा इदमय आसीदिति यद
 त्वसन्निरात्मकमस्मिन् सो केति प्रयेततो न्यसमाकर्षणे न्यस्योदाहरणात्। असं वदं वाक्यमापद्यते। तस्मान्नमरूपं चातवस्तुविषयः प्रायेण स चक्षुः
 शक्तिश्चेति तद्याकरणात्तावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्म। सदिवासीदित्युपवर्त्यते। एवेवासदेवेदमय आसीदिति वः प्राप्यममशब्दः प्रमिद्विदि

६८

निर्दिष्टं चोना

दित्यत्रापियोजनात् सदासीदिति समाकर्षणं दत्तं तावापेक्षया प्रमेहितमदासीदिति समाचोतद्वैकत्रा इत्यसौ वेदमय आसीदित्यत्रापि न शुभ्यं तत्ता
 निप्रयेणायमि कीयं मातो पन्यासः क्रियायामिव वस्तुविकल्पस्यासंनवात्। तस्मात्प्रकृतिपरिग्रहात् सत्यत्तं सदायि वायं मंदमतिपरिकल्पितस्यास
 त्यक्षस्योपन्यासनिरास इति दृष्टव्यं तद्वदं तर्ह्येवात्र तमासीदित्यत्रापि न र्थस्तस्य जगताद्याकरणं कथ्यते। अथ इह प्रविष्ट आनखायेत्यइ
 त्यध्यक्षस्य वाततकार्यानुप्रावेशिवेन समाकर्षणं निरधारुथाकरणं सुपगमेहि अनंतरं रेण प्रवृत्तावले विना स इत्यानेन सर्वनाम्ना कः कार्यो वि
 प्रवेशिवेन समाचक्षेत्। वेतनस्य शायमात्मनः आसीरेनु प्रवेशः श्रूयतेनु प्रविष्टस्य वेतनवशवणात् ॥ २६ ॥ पश्येच्छब्दः शृण्वन्मोत्रै मन्वानो म
 न इति अपि वयादशमिदमद्यवेना मरुपास्यां वा क्रियमाणं जगमाथ्यं च बाक्रियत एवमादिस्तेर्गीति गम्यते दृष्टविपरीत कल्पनानुपपत्तेः। श्रूयते
 तरमप्यनेना जीवेनात्मनानु प्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणीतिमाध्यक्षा मेव व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरिलकारः सत्येव परमे
 श्वरे वा कर्तारि मो कर्म मापेक्ष्य इष्ट बोधमात्र्यते केदारः स्वयमेवेति सत्यपि शर्मि केल वितरि। यदा कर्मण्येवैष लकारो योऽस्ति ई कर्तार मापेक्ष्य इष्ट
 बोधयागम्यते अम इति ॥ ७ ॥ जगवा विस्तृत ॥ १६ ॥ कोषीतु किं बालो बाला कर्जातशं सुसंवादे श्रूयते। यो वै बाला कर्जातेषां उरुषाणां कर्त्ता यस्मि
 त्वैत कर्म स वेदितव्य इति। तत्र किं जीवो वेदितव्यो नोपदिश्यत उत मुरगः प्राण उत परमात्मेति वि शयः। किं तावत्प्राणी प्राण इति। कुतः यस्मिन् वितकु
 तिश्च वणात्परिमुदलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्च वात्वाकाशेषे वा याम्नि न प्राण एवैक धनवतीति प्राणशब्ददर्शनात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे
 वसिष्ठवात्। ये विज्ञेयस्तदा बाला किं नादित्ये पुरुष ईशम सिद्धुष इत्येवमादयः पुरुषानिर्दिष्टास्तेषामपि न वति प्राणः कर्त्ता प्राणा पञ्चा विशेषता

४६
 अथातेव कुं। मतिप्रसंगात्। समाप्तमिति वाच्यं। कार्यविषयमपि विगानं न विवदं शक्तेरित्यारभ्य न वेदपि कार्यस्य विगीतव्यमिति पा
 द्यवात्। ननु यं सृष्ट्यादिप्रपंचः प्रतिपिपादयिषितो न हितमिति ब्रह्मः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते सृष्ट्यादिप्रपंचे वा। न व कल्पयितुं शक्यते। उपक्रमो
 पसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यतायागम्यमानवान्दर्शयति वस्तुष्ट्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतामन्वेन सो
 न्यसृष्टेनापोमूलमन्त्रिचक्रैः सोम्यसृष्टेनातेजोमूलमन्त्रिचक्रैः जसोम्यसृष्टेनासन्मूलमन्त्रिचक्रैः। मृदादिदृशी त्वेव कार्यस्य कारणो नोते
 दं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपंचः शक्यत इति गम्यते। तथा च संप्रसादविदो वदन्ति। मृत्त्वोहविस्मृतिगोचरमृत्त्विर्यामोदितो न्यथा उपायः सो वितारा
 यनास्मिन्नेदः कथं वनेति। ब्रह्मप्रतिपत्तिबद्धं उक्तं श्रूयते। ब्रह्मविदा प्रोतिपरमृतरतिशोकमात्मवित्तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेतीति वा प्रत्यक्षा
 वगम्यो वेदं फलं तच्च मसीत्यसंमार्ग्यमिति पत्तो सत्यां संमार्ग्यमन्वयावृत्तिः। यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितमस्तदा इदमय आसीदित्यादितत्परि
 त्तं यमन्वेत्याते॥ ७॥ समाकर्षणं॥ १५॥ असदा इदमय आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन आवाते। यतोऽसत्त्वेति वेदेदेत्यस्ति ब्रह्मेति विदितं
 सदादापवादेनास्मिन् ब्रह्मत्वेन ज्ञातमयादिको रापरं परया प्रत्यगात्मानं निर्दिष्टं सो काम्यातेति तमेव प्रवृत्तं समाकर्षणं प्रपंचासृष्टितस्मात्
 वयि च तस्मिन्मिन्वावृत्त इति दोषोऽसृष्ट्यनप्येषो को न वतीति तस्मिन्नेव प्रवृत्ततेर्यस्यो कमिममुदाहरति असदा इदमय आसीदिति यद
 त्वसन्निरात्मकमस्मिन् सो केति प्रयेततो न्यसमाकर्षणे न्यस्योदाहरणात्। असं बद्धं वाक्यमापद्यते। तस्मान्नमरूपवाच्यतवमुविषयः प्रायेण सत्तुष्टः
 प्रसिद्ध इति तद्वाकरणात्तावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्म। सदिवासीदित्युपपद्यते। एवेवासदेवेदमय आसीदिति वाच्यं। प्रापणमप्यसदा प्रसिद्ध इति

६८

निरति चेत्

दित्यत्रापियोजनान्मदासीदिति समाकर्षणं इत्थं ताजा कस्युपगमेहितमदासीदिति समाकर्षणं तदेक आह सदेवेदमय आसीदित्यत्रापि ननु यं तत्ता
 निप्रायेणायमितीयमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुविकल्पस्यासंभवात्। तस्मात्कृतिपरिहृतसत्त्वत्तया धीवायं मंदमतिपरिकल्पितस्यास
 त्वत्तस्योपन्यासो निरास इति दृष्ट्यागतं तदेतत्तथा ज्ञातमासीदित्यत्रापि नैरर्थस्तस्य जगता वाकरणं कथ्यते। स एष इह प्रविष्ट आनखायेत्यइ
 त्यधस्तथा ज्ञातकार्यानुप्रावेशिचेन समाकर्षणं निरधारुवाकरणात्पुनर्गमेहिन्नं तरेण प्रवृत्तावलंबिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्येति
 प्रवेशिचेन समाकर्षणं चेत्तनस्य वायमात्मनः प्रसीदन्नुपवेशः श्रूयते उप्रविष्टस्य चेतनवशवणात्॥ २६॥ पश्येच्चः शृण्वन्मोहमन्वानो म
 न इति अपि वयादशमिदमद्यवेनामरुपाभ्यां वाक्रियमाणं जगसाध्यं च वाक्रियत एवमादिस्तर्गपीति गम्यते दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्येत्
 तरमप्यनेनाजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपे वाकरणवाणीति साध्यत्वात्। मेव वाक्रियां दर्शयति। वाक्रियत इत्यपि कर्मकर्तारिलकारः सत्येव परमे
 श्वरे वा कर्तारिभौ कार्यमापेक्ष्य दृष्टव्यं भाष्यते केदारः स्वयमेवेति सत्यपि प्रसिद्धं वितरि। यदा कर्मण्येवैष लकारो योक्तिर्ही कर्तारमापेक्ष्य दृष्ट
 व्यो यथागम्यते याम इति॥ ७॥ जगद्वाक्यम्॥ १६॥ कोपीतुकिं बालो बाला कं जातवान् संवादे श्रूयते। यो वै बाला क एतेषां उरुषाणां कर्ता यस्मि
 त्वैतकर्मस्य वेदितव्य इति। तत्र किं जीवो वेदितव्य चेन्नोपदिश्यत उत मुरगः प्राण उत परमात्मा इति विचारः। किं तावत्प्राण इति। कृतः यस्य वेतकर्म
 ति श्रवणात्परिभ्योदलक्षणात्पचकर्मणः प्राणाश्च वात्वाकाशेषे वा यस्मिन् प्राण एवैक धनवतीति प्राणा इह दर्शनात् प्राणशब्दस्य वपुरयो प्राणा
 प्रसिद्धत्वात्। ये वेति पुरस्ताद्वालाकि नादित्ये पुरुषश्च मसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषानिर्दिष्टास्तेषामपि न वति प्राणः कर्ता प्राणा पश्चात् विरोधवा

यदयमात्मेति सर्वस्ववस्तुजातस्यात्मायतिरेकमवतारयति उडु स्यादिदृष्टीते श्रुतमेवावतिरेकं ऋयति अस्य महतो नूतस्य निश्चिना
 मेतद्वेदइत्यादिना वप्रस्ततस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपक्वकारणतो व्यावृत्ताणः परमात्मानमेतैगमयति तथाविकायं प्रक्रिययापि वस्तुवि
 षयस्य सिद्धियुक्तस्योक्तः करणस्य प्रपक्वस्वकायनमनंतरमवाप्तेस्तत्र प्रज्ञानघनं व्यावृत्ताणः परमात्मानामेवैतैगमयति तस्मात्तस्मा
 त्मन एवायं दर्शनाद्यपदेश इति गम्यते यत्पुनरुक्तं प्रियसं सूत्रानोपक्रमार्थिनो एवायं दर्शनाद्यपदेश इत्यत्र मः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञा सि
 द्धेर्लिङ्गमात्मरूपः ॥ १२ ॥ अस्मिन्नप्रतिज्ञा आत्मनि ॥ ३०० ॥ विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानं न वती दे सर्वे यदयमात्मेति वतस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धे
 वयति एतत्त्रिंशत्प्रियसं सूत्रितस्यात्मानादृष्टं व्यावृत्तिर्दीर्घात्तत्र नयदि हि विज्ञानात्मा परमात्मा नोन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेपि विज्ञा
 नात्मा नविज्ञातव्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन सति ज्ञातं तदीयेता तस्मात्प्रतिज्ञा सिद्धी विज्ञानात्मा परमात्मनो निरीक्षणेनोपक्रमणमित्याश्रय
 यथावाच्यो मन्यते ॥ ७ ॥ उक्तमिष्यत एव नावादिनो डुलोमिः ॥ १२ ॥ विज्ञानात्मन एव देहि द्वियमनो बुद्धिर्माता पाधिसंपका कर्तुं धी नूतस्य जा
 नध्यानादि साधनाध्यानासं प्रसन्नस्यादेहादि संघाता उक्तमिष्यतः परमात्मानेकोपपत्तेरिदमने देनोपक्रमणमित्यो डुलोमि वाच्यो मन्यते
 प्रतिज्ञैव भवति एषोऽपि सादृश्या उराश्रयस्य चोत्पत्तिरूपसंप्रपञ्चेन रूपेणाभिनिधयत इति क्वचिज्जीवाश्रयमपि नामरूपेन दीर्घात्तत्र
 न ज्ञापयति तथा विज्ञानात्मरूपादिभिरुक्तः परात्परं प्रपञ्चोपैति दिव्यमिति यथा लोकेन घटस्वप्नयनामरूपे विहाय समुद्रस्य पर्यति एव जा वोपि स्वाश्रय
 मिव नामरूपे विहाय परं प्रपञ्चोपैतीति हितव्यार्थः प्रतीयाते दृष्टान्तदाहंति कयोस्तुल्यताये ॥ ७ ॥ अवच्छितेरिति काश ज्ञस्त्रः ॥ १३ ॥ अस्मैव परमात्म

व २

प २

७१

७१

नोऽनेनापि विज्ञानात्मजावेनावस्थाना उपपन्नमिदमने देनोपक्रमणमितिकाशजस्तमिति वाच्यो मन्यते तथावृत्ता लणमने
 न जीवेनात्मनो प्रविश्य नामरूपे वा करवाणाति एवं जातीयकं परास्यैवात्मनो जीवजावेनावस्थानं दर्शयति मंत्रवर्षे श्रुतं वीणि रूपा
 लितिविचिंत्यधीतो नामानि कृतानि वदन्यदास्त इत्येवं जातीयको न वतेजः प्रवृत्तीनां सृष्टौ जीवस्पृष्टा कृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्म
 नोन्यस्य हि कारो जीवः स्यात्काशजस्तस्याचार्यस्याविज्ञतः पर एवेशारो जीवो नान्य इति मते अस्मरथ्यस्य उच्यते जीवस्प परस्मादा
 न्यत्र मनि प्रेतं थापि प्रतिज्ञा सिद्धे रिति सापेक्षत्वा निधनात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते औ डुलोमि पक्षे पुनः स्पष्टमे
 वा वच्छांतरापेक्षो नेदा नेदो गम्यते तत्र काशजं स्वीयं मते श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्था सुसारावब मसीत्यादि श्रुतिन्य
 एवैव सति तत्तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्यते विकारात्मकत्वे हि जीवस्यानुपगम्यमाने विकारस्य प्रवृत्ति सं बाधे प्रलय प्रसंगात् न तं ज्ञानादं
 मवकल्येन तं स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंन वा उपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपवर्त्यते अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्नि विस्फुल्लिङ्गो दाह
 रणे नश्चाद्यमाणो पाधाभ्यायैवावेदितव्या यदप्युक्तं प्रवृत्तस्यैव महतो नूतस्य इष्टव्यस्य नूतेनः समुच्छाने विज्ञाने विज्ञानात्मजावेन
 दर्शयन् विज्ञानात्मन एव देहं देहं दर्शयति तत्रापि यं विस्मयी योजयितव्या प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमात्मरूपः ॥ १३ ॥ इदमत्र प्रतिज्ञा तमा
 त्मनि विदिते सर्वं विदितं न वती दे सर्वं यदयमात्मेति वा उपपादितं च सर्वस्वनामरूपकर्मप्रपक्वस्वकायनमनंतरमवाप्तेस्तत्र प्रज्ञानघनं व्यावृत्ताणः परमात्मानामेवैतैगमयति तस्मात्तस्मा

तच्च

सूत्र १

उवाच ब्रह्मजिज्ञासुमिच्छंति। ब्रह्मवचनाद्यस्य यतश्चिंतितं। तच्च लक्षणं घटकृचकादीनां मृदुवर्ष्पादिवत्। तत्रैकलालवर्ष्पाका
 रादिवन्निमित्तवैयर्थ्यात्। नानमित्यतो नवतिविमर्शः। किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणं स्यादिति। तत्र निमित्तकारणमेव तावदेकैव स्यादिति प्र
 तिजाति। कस्मादीच्छा सर्वक कर्तव्यवणात्। ईच्छा सर्व कर्तव्यवणात्। कर्तव्यमवगम्यते स ईच्छा च केन साण मभ्युज्जतेत्यादि शक्तिभ्यः। ईच्छा
 र्थकं च कर्तव्यं निमित्तकारणे चैव कलालादिषु दृष्टं। अनेककारकपूर्विका चक्रियाफलप्रसिद्धिर्लोके दृष्टा। सवन्त्या य आदिकर्तव्यपि युक्त
 : स कामयिष्ये। ईश्वरप्रसिद्धे। ईश्वरोद्दिशजवैयर्थ्यादीनां निमित्तकारणवामेव केवलं प्रतीयाते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारण
 वामेव युक्तं प्रतिपत्तुं। कार्यं वेदं जगत्सो वयव मवेत न मश्रुश्च दृश्यते। कारणं न पितस्य तादृशेन नवितव्यं। कार्य कारणयोः सादृ
 ष्यदर्शनात्। ब्रह्मवानेव लक्षणमवगम्यते। निःकलं निःक्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनमित्यादि श्रुतिभ्यः। परिशिष्टा ब्रह्मणो न्युपादा
 न कारणमभ्युज्जते। दिशुण कं स्युति प्रसिद्धमभ्युपगंतव्यं। ब्रह्मकृते निमित्तमात्रेपर्यवसानादित्येव प्राप्ते ब्रह्मः प्रवृत्तिश्चोपादानकारण
 ब्रह्माभ्युपगंतव्यं। निमित्तकारणं च। न केवलं निमित्तकारणमेव। कस्मात्प्रतिज्ञादृष्टा तां परोक्षतः। एवं प्रतिज्ञादृष्टौ तौ श्रोतौ नो एकद्वे
 ते। प्रतिज्ञातावदुत तमादेशमप्राप्तौ येनाश्रतं श्रुतं नवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। तौ तत्रैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि
 विज्ञातं नवतीति प्रतीयाते॥३१०॥ तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानेन नवत्यपादानकारणाद्यतिरेका कार्यस्य। निमित्तकारण
 यतिरेकस्य कार्यस्य नास्मि लोके तत्तप्राप्तादयतिरेकदर्शनात्। दृष्टा तौ पियथासौ। म्येके न पृथिगिडेन सर्वमृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचरं नो

०३

सर्वलोहमयं विज्ञातं स्यात्

प्रति २ अथा ३

विकारो नाम धैर्यं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपादानकारणमोचर एवाभ्यायते तथैकेन लोहमणिना देकेन न खनिजं तनेन सर्वकालं संविज्ञातं य १
 स्यादिति व। तथा अन्यत्रापि कस्मिन्नुभयवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं नवतीति ज्ञायथापृथिव्यामोषधयः संभवतीति दृष्टं तः। आत्मनि स्वल्पा
 रे दृष्टे कृते माते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञास्यथा डडने इदं मानस्य न बाधो। शाश्वतकृत्या त्रयहणाय डडने सुग्रहेन डडन्याया
 तस्य वा शाश्वतीति दृष्टं तः। एवमथा संभवति वेदां तं प्रतिज्ञा दृष्टौ तौ प्रवृत्तिव प्रसाधनौ प्राप्ये तद्वो यतश्चतीयमपि वैवमीयातो वा
 इमानि तानि जायंत इत्यत्र अनिकर्तुः प्रवृत्तिरिति विशेषस्मरणं प्रवृत्तिलक्षण एवापादाने दृष्टं। निमित्तत्वे वैधिश्रात्रं तराजावाधिमंतव्यं
 यथा लोके मृदुवर्ष्पादिकमुपादानकारणं कलालमुवर्ष्पाकादीनां विद्यात्वेनोपेक्ष्य प्रवृत्तौ तैर्नैव ब्रह्मण उपपादानकारणस्य सतो माधिश्रात्रा
 पत्न्योस्ति। प्राशुत्यत्रैरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्। अधिष्ठात्रं तराजावोपि प्रतिज्ञा दृष्टौ ता उपरोक्षोदेवोदितो वेदितव्यः। अधिष्ठात्ररिक्त
 पादानादन्यस्मिन्नुपगम्यमाने पुनरापेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासौ नवाप्रतिज्ञा दृष्टौ तौ परोक्ष एव स्यात्। तस्मादधिष्ठात्रं तराजावादात्मनः
 कर्तव्यमुपादानांतराजावाचप्रवृत्तिव। कृतश्चात्मनः कर्तव्यप्रवृत्तिव॥३॥ अग्निहोपादेशात्मा नः कर्तव्यप्रवृत्तिवैगमयति
 सौकामयत बज्रः स्यात्प्रजायोयेति न देवत बज्रः स्यात्प्रजायेयेति व। तत्राग्निध्यान श्रविकायाः स्वातंत्र्यप्रवृत्तैः कर्तव्यगम्यते बज्रः स्यामिति प्र
 त्यगात्मविषयवा बज्रसवनानि ध्यानस्य प्रवृत्तिरित्यपि गम्यते॥३॥ साक्षाच्चो नया घ्नानात्॥२॥ प्रवृत्तिव स्याय मनुष्यवयश्च तस्य प्रवृत्ति ब्रह्माय
 कारणं स्यात्ता ब्रह्मैव निध्यानस्य प्रवृत्तिरित्यपि गम्यते। कारणमुपादायो नो प्रवृत्तप्रलयार्थमाये। अग्निहोवा इमानि भूतान्याकाशादेव

समुत्पद्यत आकाशं प्रत्यक्षं यतीति । यद्विद्यमानं न वति यस्मिन् प्रतीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धं । यथा जीह्वया वादीनां दृष्टि वीसा च्छादिति
 बोधादां तत्रा उपादानं दर्शयत्यो काशादिवेति प्रत्यक्षं यश्च नोपादानादयत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ ७॥ आत्मजनेः परिणामात् ॥ २५॥ इतश्च प्रचलति ब्र
 ह्म । यकारणं ब्रह्म प्रक्रियायां तदात्मानं स्वयमुक्तेरुतेत्यात्मनः कर्म चैकैवेन दर्शयति । आत्मानमिति कर्मवत् स्वयमुक्तेरुते । तिकर्तृत्वं कथं पुनः
 इव सिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणं शक्यं संपादयिष्ये । परिणामादिति ब्रूमः । पूर्वसिद्धोपि हि यज्ञात्मा विशेषेण विकारात्मना
 परिणमयामासात्मानमिति विकारात्मना च परिणामो घटाद्यास्तु प्रचलति इत्येव न ब्रह्म स्वयमिति च विशेषणं निमित्तं तत्रापि च ब्रह्मपि
 प्रतीयते परिणामादिति वा इत्थं कृत्वा त्रैलोक्यं इतश्च प्रचलति ब्रह्म यकारणं ब्रह्म एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनात्र
 न यते । स ब्रह्मज्ञानवन्निरुक्तं वा निरुक्तं वेत्यादिनेति ॥ ७॥ योनिश्च हि गीयते ॥ २७॥ इतश्च प्रचलति ब्रह्म यकारणं योनिरित्यपि पद्यते वेदांतेषु
 कर्त्तारमीशं उरुषं ब्रह्म योनिमिति यद्वा योनिं परिपश्यंति धीरा इति च । योनिश्च इत्येव प्रचलति वयनः समधिगतौ लोके दृष्टि वी योनिरोषधिवनस्य
 तीनामिति स्त्री योनेरप्यस्त्री वा वयं वद्वारेण गर्भे प्रत्युपादन कारणत्वे । कर्त्तृत्वेन वचनोप्योनिश्च इति दृष्टे निषाद अकाराति वाक्य
 शेषाच्च प्रचलति वचनतापे रिष्टत्वात् यथोर्षे नान्तिः सृजते गुह्ये तेनैव ज्ञातीयका देवं प्रचलितं ब्रह्म लक्षणः प्रसिद्धं । यत्पुनरिदमुक्तमीच्छा पूर्वकं
 कर्तृत्वेन निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टेनोपादाने स्त्रियादि । तत्र लोकावद्विह न वित्तं न ह्ययमनुमानगाम्योर्थः । राष्ट्रगमत्वात् तस्या
 र्थस्य यथा राष्ट्रमिह न वित्तं । राष्ट्रश्चेत्ति शब्दस्य प्रचलितं प्रतिपादयतीत्यतो नाम उच्यते तस्मै वै विस्तारेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ ७॥ एतेन सर्वे व्याख्याता

स ६
३२
३४

राष्ट्रवान् ५

व्याख्याता ॥ २८॥ इति तेनां राष्ट्रमित्याख्या प्रथमकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशंक्य निराकृतः तस्य हि पक्षस्योपोषलकानि कानि विस्मिं गा
 नासा निवेदांतिष्ठापातेन प्रतिज्ञांतीति । सवकार्यकारणान्यत्रास्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदांत वादस्य देवलप्रवृत्तिभिः क्रिषिधर्मसूत्रकारैः प्रयत्ने
 द्याश्रितत्वेन तस्यतिषिधेयवत्त्वोतीव ज्ञानोना एवादिकारणवादप्रतिषेधोत्पेड ब्रह्मकारण पक्षस्य प्रतिपक्षवात्यतिषेध द्याष्टेष्टास्युपोषल
 कं वेदि कं किं विस्मिं गा मापातेन मंदमती नुप्रतिज्ञाया दित्यतः प्रथममल्लनिर्बहणन्यायेनातिदिशति एतेन प्रथमकारणवादप्रतिषेधन्यायकला
 पेन सर्वे एवादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्या । कोष्ठा मपि प्रथमवदं राष्ट्रविरोधिवाचेति । व्याख्याता इति पक्षान्मासो ध्यायप
 दिस्मासि द्योतयति ॥ ७॥ इति शरीरकमीमांसा नाप्ये शंकरनर्गत्पादजो प्रथमस्याध्यायस्य उर्थः पादः समाप्तः ॥ ७॥ समाप्तः प्रथमो ध्यायः ॥ १॥
 उच्यते वत् ॥ ७॥ नामो विस्मिं गा ॥ स्मृत्यनवकारा दोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकारा दोषप्रसंगता ॥ १॥ प्रथमध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्ति
 कारणं मुमुक्षुर्वर्ष इव दृष्टादिस्वकारादीनां प्रसंगः प्रसंगतो नित्यं दृष्टे न स्थितिकारमायावीवमायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मनो बोधोपसंहारकार
 णमवनिरिव चतुर्विधस्य त्रयामस्य स्वरूपसर्वविधानात्मेत्येन देहांत वाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं । प्रथमादिवादाश्च राष्ट्रवेन निराकृता
 इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रथमादिवादानां वन्या योनासो पदेति चेत्प्रतिवेदांतं वद्विद्वत्क्रिया विगीतवमित्यस्यार्थजातस्य प्रति
 पादनाय हि तीयो ध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमे ताव स्मृतिविरोध उपन्यस्य परिहरति यत्कृतं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तं । कृतः स्मृत्यनवकारो
 दोषप्रसंगता स्मृतिस्वरूपा परमर्षिप्रणीता विष्णुपेरिगृहीता च्छातदनुसारिणः स्मृतय एवैव तानुवकाराः प्रसज्येरन्ता सुख्यैतनं प्रथमं स्वतेन जगतः

व्याख्याता ३

७५५

या ३

कारणमुपनिबध्यते। मन्त्रादिस्मृतयस्मावबोदनालक्षणेनाश्रित्वादिनाधर्मजातेनापि क्षितमर्थं समर्पयंत्यः सावकाशात्तद्वैतस्य वर्णस्यास्मिन्कालेनविधाननोपनयनमीदृशआचारइत्थं विदधयनमिदं समावर्तनमिदं सद्धर्मचरिणीसंयोगइति तथापुरुषार्थंश्च वर्णाश्रमधर्माज्ञानाविधाद्विदुः
 तिनैव कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेयेविषयेव कारणोऽस्मिन्मोक्षसाधनामेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्यताः प्रणीताः। यदितत्राप्यनवकाशाः स्यान्तु आनर्थक्य
 मिवासां प्रसज्येतस्मात्तदविरोधेन वेदांताचारव्यानवाः॥ कथं पुनरीक्षेत्पादिन्योहेउज्यो ब्रह्मेव सर्वज्ञजगतः कारणमित्यवधारितः कारणमुत्पत्तिः
 न स्मृत्यनवकाशादोषप्रसंगेन पुंराक्षिप्यते। न वेदयमनाक्षेपः स्वतंत्रप्रज्ञानां परतंत्रप्रज्ञासु प्रायेण जनास्वातंत्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्यं कु
 देतः प्रख्यातप्रणेदकासु स्मृतिष्वलंबेरं। स्वक्षलेन वस्तुत्यर्थं प्रतिपिमेरनेस्मृतेव व्याख्यानेन विश्वस्युर्बहुमानास्मृतीनां पुणेष्टु। कपिलप्रवृत्त
 नीचोर्षंज्ञानमप्रतिहते स्मर्यते। अतिश्च न वन्युषिप्रसूते कपिलं यस्ममयेज्ञाने विनिर्ज्ञायमानं उपप्रेयदिति। तस्मात्त्रेधां मतमयमर्थं राकोक्षुना
 वयिडेन कावचं नैनवातेर्यं प्रतिष्ठापयति। तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदांताचारव्याया इति पुनराक्षेपः। तस्मात्समाधिर्नाप्यस्मृत्यनवकाशादो प्रसंगा
 तइति स्मृत्यनवकाशो दोषप्रसंगेनेश्वरकारणादव्याप्तिरिति वमप्यन्या ईश्वरकारणादिन्यः स्मृतयो नवकाशाः प्रसज्येरन्नाउदाहरिष्यामीत्य
 त्स्मृत्तमविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रज्ञत्यसत्त्वं तस्मात्प्रज्ञानां हेतुत्वेति कथ्यत इति चेत्क्रांतस्मादद्युक्तमुत्पन्ने त्रिगुणीद्विजसत्तामेत्याह। तथा न्यत्रापि
 अद्यत्वेष्टुकाषे ब्रह्मनिर्गुणे संप्रतीयत इत्याह। तश्च सौक्ष्म्यमिदं त्रिगुणधेनारायणः सर्वमिदं पुराणं। समर्गकालेवकारोतिसर्वं संहारकाले च
 तदतिनूय इति वपुराणे। नगवज्रातासुवा अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति। परमात्मानामेव प्रज्ञत्यापसंबः पवति। तस्मात्क्रियाः प्रज्ञवैतिस्

७५

वै समुल्लंशाद्यतिस्तनित्य इत्येव मानकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणवैतोपादनचेन वप्रका। यत्ते स्मृतिबलेन प्रतियवतिष्ठमानस्य स्मृति
 बलेनेवोत्तरं वक्ष्यामीत्यातोयमन्यस्मृत्यनवकाशोपन्नासोदर्शितं उभुतीनामीश्वरकारणावादेप्रतितात्पर्यं। विप्रतिपत्तौ वस्मृतीनामवश्य
 कर्तव्येन्यतरपरित्यागिव श्रुत्युत्सारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनापेक्ष्या इतराः। तउक्तं प्रमाणलक्षणे विराधेवनपेक्ष्यस्यादसति ह्यनुमा
 नमिति। नचातीद्वियानर्थान् स्मृतिर्मंतराण कश्चि उपलनत इति शकोऽमीनावयिडे। निमित्तानावाता। वाको कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञा
 नवादितिवत्। नमि। श्वरपिमापेक्षज्ञात। धर्माउष्टानापचादिसिद्धिः। सवधर्मोदनालक्षणे ततश्च सर्वमिदया श्रोदनाया अयो न पश्चि
 मसिद्धुरुषववनवत्तानातिरी किडे शक्यते। सिद्धया प्रयकल्पनायामपि ब्रह्मास्मिन्नां धर्मादर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां
 न स्मृतिव्याप्यया दन्यनिर्णयकारणमस्ति। परतंत्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मा स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातायुक्तः। कस्यचि क्वचित् पक्षपातमिति
 उरुषमतिविहूपेण तद्याद्यवच्छान प्रसंगात् तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्तौ पक्षपातेन श्रुत्यनुसारा ननु सारविवेचनेन वसन्माये प्रज्ञाये
 प्रवृत्तीया। याउक्तः कपिलस्य ज्ञानातिशये दर्शयंती प्रदर्शिता। नतया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं प्रकाशयंती। कपिलमिति श्रुतिसामा
 न्यमात्रवाता। अन्यस्य च कपिलस्य सगुरपुणो प्रतस्त्वस्मिन् देवनाम्नः स्मरणात्। अन्यार्थदर्शनस्य च श्रुतिरहितस्यासाधकत्वात्। नवतिवाच्या
 मनोमालिन्त्यं प्रख्यापयंती श्रुतिः। यद्विकंचमचुरवदन्न प्रेषजमिति। मनुना वसवं ज्ञातुं वात्मानं सर्वज्ञानं वात्मानं। समपश्य ज्ञातव्या जीवा
 राज्यमधिगच्छतीति सवीत्त च दर्शने प्रसीयताकां चिन्तते निघ्न इति गम्यते कपिलो हि न सर्वोत्तम च दर्शनमनुमन्यत। आत्मनेदासुपगमात्। महाभारतेपि च।

प्रति

१३३

[illegible][illegible]

युध्यत न वदरीना देवगंतं म सुदृढं जगत् सुख दुःखमाहात्मकतया प्रीतिपरिनापविषादिहेतुवातुर्गनरकाद्युद्यावचप्रपंच
 ज्ञाति तनेवदं जगात्तने प्रतिकार्य करण नाविनोपकरण नाविनोपगमात् न हि साम्ये मत्फकार्या पकारकनावानवति
 नहि प्रदीपो परस्परस्योपकुरुतः । ननु तनमपि कार्यकरणं म्यामि नृत्यन्यायन नोक्तु रूप करिष्यति न म्यामि नृत्ययोरप्यवतनो
 शास्येव तनं प्रत्यपकारकचातुयोक्तकम्पवेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरवतननागः स एवान्यस्यावतनस्योपकाराति । ननु म्यमे
 व वेतनः वेतनोतरस्योपकारात्पकारातिवा । निरतिशयाह्ये कर्तारश्चेतना इति स्वीख्यामन्याता । तस्मादवेतनं कार्यकरणं । नवका
 लोष्टादीनां तनस्ये किंचिदमात्रमस्ति प्रमिदशायं वेतनावतनप्रविनागो लोके । तस्मात्तु ब्रह्मविलक्षणया । त्रहं जगत्तत्र
 यतिक । यो कश्चिदवच्छीतश्च जगत्तश्चेतनप्रसूतिकतां तद्वलेनैव गमिष्यामि प्रसूतिरूपस्य विकारश्च यदर्शनात् । अवि
 नावनं तवेतनस्य परिणामविशेषा विषयति । यथा म्यप्रवेतन्या नामप्यात्मानां म्यापमूर्च्छा यवस्था सुवेतन्येन विना व्यतएव
 काष्ठलोष्टादीनामपि वेतनं न विनावयिष्यते । एतस्मादवव विना विता विजावित च तदिशेषा इपादि नावा नावा म्येव कार्य
 करणानामात्मनां वेतनत्राविशेषा पि गुणप्रक्षननावानविरोध्याता । यथा वपार्थि वचा विशाषि मी ससुपो दना दीनां प्रत्या
 त्मवर्तिनो विशाषात् परस्य रोपकारि च न तत्वे वमिहापि न विषयति । प्रविनागप्रसिद्धिरप्यतएव न विरोधो म्यते इति । तेनापि कथं वि
 त् । तवतना वेतनवलक्षणं विलक्षणं परिश्रियातो मुद्य सुशिलक्षणं विलक्षणं निवपरिश्रियातं न वेतरदपि विलक्षणं परिह

अवतनं वेतनम ६

जीवितानं ३

हर्तुं शक्यत इत्याह तथा च वराहा दिति अनवगम्यमानं मेव हीं लोके समस्य बसुना तनवं तनप्रसूति कवश्च वणात्
 शहराणतया केवलया । तत्र चेत । तत्र शहे निव विरुधाता यतः शहादपि तथा च मवगमात् । तथा च मिति प्रसूति विलक्षणं
 कथयति । शहा एव विज्ञानो वतिकस्य विज्ञागस्या । तनतां आवयन् तनना तु ब्रह्माणो विलक्षणं भवेन नं जगद्वावयति । ननु वा
 तनमपि क्वचिदवतनचानिमतानो नूतं द्रियाणां म्यते । यथा मृद ब्रवीदापा क्रवन्निति तात्तज ए सतता आप ऐक्षीतति वित्मा
 द्या । तत्र विषया तनवश्च कतिरिंद्रियविषयापिता हेम शाणा अहं म्यमे विवद मनो ब्रह्म जगु रिति । तदुवाच मुमुक्षु न उजायति
 विवमाद्यं द्रियविषयेति अत उन्नरं पवति ॥ ७॥ अग्निमानि यपादशसु विराघानु गति न्यां ॥ ५॥ उशहा आशीकाने पनुदति । नखु
 मृदव वीक्षित्य वजा तीयिकया म्यते द्रियाणां तनवमाव शै कनीयं । याता निमानि यपादश एष मृदा द्य निमानि न्यो वागाय
 निमानि न्यवेतानां दवता वदनसं वाददि उ च वलार सुवताना चित्तं यपादि श्योतन नूतं द्रियमात्रं । कस्मादि वाषा लुगति
 न्यां । विषोहि नो क्तां नूतं द्रियाणां वावत नावतन प्रविनागलक्षणः प्रागनिहितः सर्ववतन तायां बासो नोपपद्येतापि च कोषीतकि
 न प्राणसंवादे करणमात्रां का विनिवृत्ताय । धिष्टा तनपरिग्रहायादवता शहे नवि शिषीति एता एवे देवता अहं म्यमे विवदमाना
 इति । तावा एताः सर्वा देवताः प्राणानिः श्रेयसं विदिवेति वा अनुगं ताश्च सर्वत्रा निमानि न्याश्चेतना दवता मंत्रार्थवा दितिका सपुराणादि
 न्यो वगम्यता अग्निर्वी शूचा सुखं प्राविश दिते वमादिका च सुतिकरणे म्यते यादिकां दवता मनुगतां दर्शयति । प्राणसं वादवा क्यो षवते

प्राणाप्रजापति पितरामन्योऽनुरितिविषयनिर्हरणाय प्रजापतिवचनं तद्वचना त्रिकोकोक्रमेणान्वयचतितरकाश्यां प्राणाश्वेषु
 तिपत्तिः तस्मै बलिहरणमिति विवञ्जातीयाकोऽस्मदादिधिवद्यवकारा उगममानानिमानि च पादशं द्रव्यति। तान्त्रजा ऐतद्वत्पि
 रस्या एव देवताया अधिष्ठायाः स्वविकारधनुगताया इयमीक्षाद्यपदिश्यत इति दृष्टव्यं। तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्माणोजगदि लक्षण
 वाचन ब्रह्मप्रचलिकमिताक्षिप्रतिविधात् ॥ ६ ॥ दृश्यात् ॥ ६ ॥ उवाचः पक्षं व्यावर्तयति। यदुक्तं विलक्षणया तत्रैव जगद्वलप्रचलति
 कमिति नायमेकांता दृश्यते हि नो केन न च प्रसिद्धेऽप्युपपादित्यो विलक्षणानां कश्चनखादीनामुत्पत्तिरावत न च प्रसिद्धे नो
 गोमयादिनो वृश्चिकादीनां न च त्वतनां न च वपुषादिशरीराणि अवेतनानां कश्चनखादीनां कारणान्येवेतनानो ववृश्चिकादिशरी
 राणां वतनानां गोमयादीनां कार्याणि। उवाच। एवमपि किंचिदवतनं स्वतनस्याप्यतननावधुपगच्छति किंचित्तन्यस्येव विलक्षणं। म
 हाश्वर्यपारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः उरुषादीनां कश्चनखादीनां वस्त्ररूपादिभूदान् तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च। अत्यंतमा
 दृष्टेव प्रचलति विकारनाव रवं प्रलीयतां यो यो ताक्षिकश्चित्पार्थिवचादिस्वभावः उरुषादीनां कश्चनखादि धनुवर्तमानो गोमयादीनां
 व वृश्चिकादिश्चिति ब्रह्मणे पितृर्मन्त्रालक्षणः स्वभावश्चाकाशादि धनुवर्तमानो दृश्यते विलक्षणचेन च कारणेन ब्रह्मप्रचलति वैजग
 ता इष्यता किमाशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तने विलक्षणत्वमिति प्रयते उत यस्या विद्युवितन्यस्येति वक्तव्यं प्रथमे विकल्पे सप्तम
 प्रचलतिविकाराच्छ्रप्रसंगः। न च सत्यतिशायप्रचलतिविकार इति न वति द्वितीये वा यिद्वै दृश्यते हि सत्त्व लक्षणो ब्रह्मस्वभावश्चाकाशादि धनुव

कस्य

७८

प्रमाणानामिति

४

तीमानश्चक्रे। उतीये उदृष्टताभावः। किंचिद्वैतयेना न चित्तं न दब्रह्मप्रचलिकं दृष्टमिति। ब्रह्मवादिनं प्रकटा विद्येता। समस्तस्य वस्तुजातस्य
 ब्रह्मप्रचलिकवानुपगमादौ गमविरोधस्य प्रसिद्धेव वेतनं ब्रह्मजगतः कारणं प्रचलित्वेत्यागमनात्यर्थस्य प्रमाधितुवा त्वयूक्तं परिनिष्पन्नवात्
 ब्रह्मणि संजातयुरितितदपि मनोरथमात्रं रूपं धनावादिनायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरालिगाद्यभावानुमानादीनामगममात्रमधिगम्य एवैवैय
 मर्थे धर्मवत्तथा च कतिनेषा तार्कणमतिरापनेया प्रोक्तान्ये निवस्तु ज्ञानाथ प्रोक्तं। कोऽद्वावदकरहप्रवोचदियं विस्तृष्टिर्न ब्रावति चित्तस्यैव
 सिद्धानामपीश्वराणां उाब्धितां जगत्कारणस्य दर्शयः। स्मृतिरपि न वत्तचित्पान्त्वलुप्यभावान्तोऽस्तार्कणयोजयदिति। अथ कोयमचित्पयमवि का
 र्याय सुद्यत इति। नाम विडः सुरगणाः प्रभवन् महस्यः। अहमादि हि दवानां महर्षीणां वसवश्च इति विवञ्जातीयाकार्यदपि श्रवणचतितरकेण मनने
 विदधुश्च एव तर्कमादर्शयतीत्युक्तं। नानेनुमिषणशुक्तकस्यात्मानमनं न वति श्रुत्युत्तृहीत एव ह्यत्र तर्को न वांगवेनाश्री
 यते स्वप्नांत बुद्धांतया रितारतरय निवासादात्मनाने योगतत्त्वं प्रमादयुपपत्तिपरित्यागेन सदात्मना संपत्ते निः प्रपंचसदात्मत्वं प्रपंचस्य ब्रह्म
 प्रभववात् कार्यकारणान्यव्यायन ब्रह्माद्यतिरेकस्येवैजातीयकं तर्कप्रतिष्ठानादिति वाक्यलस्य तर्कस्य विप्रलंभकत्वं प्रदर्शयिष्यति। यो
 पिवेतन कारणश्रवण बले निवस्तु स्य जगतश्चेतनता सुखे चेतनस्य पिवित्तानं वा वित्तानं च तिवेतना स्वतनविभागश्रवणं विना नानासां वित
 न्यस्य शक्त एव योजयिष्ये। परम्येव द्विदमपि नागश्रवणं न युज्यते। कथं परमो कारणस्य त्रयमस्य जगदात्मना समवस्थानं आद्यते वित्तानं वा
 वित्तानं वा न वति। तत्र यथा चेतनस्यात्तनं भावाना पपद्यात विलक्षणवा दवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते। प्रत्युक्तवानु विलक्षणवस्य

तः। स्मृतिरपि न वत्तचित्पान्त्वलुप्यभावान्तोऽस्तार्कणयोजयदिति। अथ कोयमचित्पयमवि कार्योपपत्तिरिति। तमे विडः सुरगणाः प्रभवन् महस्यः।

७९

तदिति तत्र यदुक्तमपीति कारणस्यापि कार्यस्यैव ल्यादिदाय प्रसंग इत्येतदयुक्तं यत्पुनरुक्तं समस्तस्य विनागस्याविनाग
 प्राप्तेः पुनर्विनागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदाषोदृष्टं तत्रावादे वा यथा हि सुषुप्तसमये सत्यामपि स्यात्ता
 वित्यामविनागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानापादितत्वात् पूर्ववत्पुनः प्रबोधविनागेन वात्यवमिरापि न विष्यति। श्रुतिश्चात्र नवति।
 श्रुतिश्चात्र नवति इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्यन् विडः सति संपद्यामह इति तद्वद्व्याजो वासिंदा वा हाका वा वराहो वा कीटो वाप तैमो
 वा दंशो वा मशको वा यद्युर्वन्ति नदा च वंतीति॥ यथा हि अविनागेऽपि परमात्मामिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विनागद्यवहारः स्रष्टवद्यद्वय
 छित्तौ दृश्यते एवमपीतवपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विनागशक्तिरनुमास्यात एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगः प्रत्युक्तः। सम्यक्ज्ञाने
 न मिथ्याज्ञानस्याप्यादितत्वात् पुनरयमांतविकल्प उत्पत्तिनाप्येदं जगदपीतावपि विनक्तमेव पारेण ब्रह्मणा वतिष्ठेति सोऽप्यनु
 पगमादवप्रतिषिद्धस्य सात्मजमिदं मोपनिषदं दर्शनात्॥ ७॥ अथ पक्षदोषाश्च॥ १०॥ अपक्षचित्प्रतिवादिनः साधीरणा दोषाः प्रा
 ड्पक्षः। कथमित्युच्यते। यत्रा वदन्निहितं विलक्षणत्वात्तदं जगद्ब्रह्मप्रवृत्तिकमिति कताया मपि श्रमानामत छद्वादिहीनात्प्रधीना छद्वा
 द्दिनातो जगत उताद्य न्यपगमादतः एव विलक्षणकार्योत्पत्त्यनुपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरस्य कार्यवादप्रसंगः स्यात्पातोका
 र्यस्य कारणाविनाग न्यपगमान्तं च त्रसंगोऽपि समानः। तथा मुदितमर्वविशेषेषु विकारेषु पीतावविनागात्तां गतिष्विदमप्युक्त
 षस्योपादानमिदमस्येति शक्यं लयात् प्रतिष्ठुर्भवेनियतात्तत्ताततत्पुनरुत्पत्तिनिर्युडं शक्यं तो कारणानावादिनिववा कारणेन नि
 प्रधानप्रकृतिः

यमेत्युपगमात्तत्कारणानावसांभ्यात्मुक्तानामपि पुनर्वैध्वसंगः। अथ केचिद्वेदादप्यपीतावपि विनागमायद्यंताकस्मिन्निति तत्॥
 त्वनापद्यंति तेषां प्रधानकार्यवैनात्रोत्पत्तौ दोषाः साधीरणा वातनाशतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्यं तथा नवतीत्ये दोषतामविषोऽप्युच्यते। व
 ययितव्यं तत्रात्॥ ७॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्युच्यते। मेयमिति त्वादवमप्यविमाह प्रसंगः॥ ११॥ इतश्च नागमगम्योर्थके वलेन तर्केण प्र
 प्रत्यवस्थातव्यं। यस्मान्निरागमाः पुरुषाः त्रैलोक्यामात्रनिर्बंधना स्रक्ता अप्रतिष्ठितानवन्ति त्रैलोक्यानि रंजरावा। तथा हि कैश्चिदनिष्ठ
 कैश्चिन्नोत्पत्तितास्रक्ता अनियुक्ततरेरन्ये गनास्यमानादृश्याता तैरफात्प्रतिताः सांता निरतोस्येति तत्प्रतिष्ठितं तत्कर्तृणां शक्ये
 त्प्रतिष्ठितं पुरुषमतिविहृष्यता अथ कस्मचित्सिद्धमाहात्म्यस्य वा अन्यस्य वासंमतस्रक्ताः प्रतिष्ठित इत्याश्रियेते वमप्यप्रतिष्ठितत्वे
 मवप्रसिद्धमाहात्म्यानि मतानामपि तीर्थगणां कपिलकणकुप्रवृत्तीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथोच्येताद्यथावयमनुमानस्या
 माह यथानाप्रतिष्ठादापानविष्यति। नहि प्रतिष्ठितस्रक्ता एव नास्तीति शक्यते वक्तुमेतदपि हि तर्काणां प्रतिष्ठायां वलो कथयताये
 द्वेदप्रसंगो अतीतवर्तमानाधसामान्येन च मागतेष्वधनिशुखडः स्वप्राप्तिपरिहाराय वर्तमानो लोको दृश्यते। अथार्थविप्रतिपत्तौ वार्थाना
 न्निराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्काणववाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते। मुखरपि विवामवमन्यते। प्रत्यक्षमनुमानं वशास्त्रं वविधि
 धमगुमी। त्रयं सुविदितं कार्यधर्मश्च द्विमती स्यात्तति। आर्षधर्मापादत्रां चावदशास्त्रविराधिना। यस्मात्कर्तृणां त्रयं धर्मैस्त्वधर्मैर्वदनेतदइति व बु
 वत्रयामववतर्कस्यालंकारादप्रतिष्ठितं त्वं नाविविहिसावद्यतर्कपरित्यागेन निरवधतर्कः प्रतिपत्तौ नवति। नहि पूर्वजा मूढास्तीदि
 मप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठप्यते। केवांश्चिन्नकर्तृणामप्रतिष्ठितत्वं दर्शनेनाप्येषामपितृजातीयानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं कल्पनात्तत्प्रतिष्ठितं

प्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मितस्तर्कस्य। न हीदमतिगंभीरभावयाथाकम्पमुक्तिनिर्बंधनमागममंतरेणेति हि तुमपि भावः। रूपाद्यभावाः

वि५

त्वात्मनापि माणननवितयमिति किंविदस्ति। तस्मात्तनतर्कात्यतिष्ठानंदोषइति चे। देवमप्यविमोक्षप्रसंगोयद्यपि कविदिषयेन
 कस्य प्रतिष्ठितवमुपलक्ष्यततथापि प्रकृततावद्विषये प्रमज्ज्यतएवादिनायमर्थः। अतस्तस्य गोवरोलिं गाघनावाचनानुमा
 ना मिति वावाचमत्रापि वसम्पकज्ञानान्मोक्षइति श्रवणं मोक्षवादिनामनुपगमः। तत्र सम्यक्ज्ञानमकुरुपेवसुतत्रवादे
 कुरुपेणवस्थितायाः। न परमार्थलोके तद्विषयं ज्ञाने अम्यक्ज्ञानमित्युच्यते यथाश्रितुल्लइति। तत्रैवं सति सम्यक्ज्ञा
 ने प्रकृत्या विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना। तर्कज्ञानानां उच्यन्ते न्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिर्येकेन विज्ञात्किंकणे दामे वसम्पकज्ञानमि
 ति प्रतिष्ठापितं तदपरेण बुद्ध्याप्यतो। तनविप्रतिष्ठापितं ताता पारण्युक्ताप्यत इति प्रसिद्धं लोके कथमेकरूपानवस्थितविषयतर्क
 प्रसवं सम्यक्ज्ञानं तावतुनवप्रधानवादी तर्कविदा मुत्रमइति सार्वज्ञिकेः परिशुलीतायेन तदीयं मतं सम्यक्ज्ञानमिति प्रतिपद्ये
 हि न वशकोत्तंतीतानागतवर्तमाना शार्किका एकस्मिन्नादाशकाले वसमाह्वयेन तन्मतिरकुरुपे कार्यविषया सम्यक्मतिरिति
 स्यात्तावदस्य पुनित्यत्रे विज्ञानात्पत्तिरेव वसमतिव्यवस्थितार्थविषययेपपत्तेः तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्मतीतानागतवर्तमानेः
 सार्वरपिता किंकिरेपकोडमशकां। अतः सिद्धमास्येति पणिसदस्य ज्ञानस्य सम्यक्ज्ञानवमातान्यत्र सम्यक्ज्ञानवानुपपत्तेः सार्वरावि
 माहो वत्रमाघताः। तत्रागमवशेन आगमात्समरितर्कवाशनयेन तन्ब्रह्मजगतः कारणप्रवृत्तिश्चेति स्थितिः॥७॥ एतन्नशिषापसि
 हात्रपिव्याख्याताः॥१२॥ विदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नवातुपुनरतर्कबलोपेतत्वात्वावचनुसारिनिश्चयेऽस्ति छिष्टेः। कनविदेशेन परिशु

२२

२९

हीतवातुप्रधानकारणवादं तावतुषपाश्रित्ययसर्कनिमित्तआक्षेपावरोतवाकोष्ठजावितः मपरिरुतइदानीमवादिवादयपाश्रयेणा
 पिकश्चिन्मंदमतिर्वदंतवाकोष्ठुनसर्कनिमित्तमाक्षेपोवेदांतवाकोष्ठजावितः प्रधानमत्वनिबद्धणयायेनातिदिशतिपरिशुत
 इतिपरिशुतनपरिशुतअपरिशुतशीष्टानामपरिशुतः शिष्टपरिशुतः एतन्नप्रवृत्तिप्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टे
 र्मनुष्यामप्रवृत्तिः केनविदप्योशनापरिशुताये अवादि करेण वादास्तेपि प्रतिष्ठितया व्याख्याताः निराक्षताइष्ट्या। मुल्यवात
 निराकरणकारणस्यानावपुनराशैकितयं किंविदस्ति। उच्यते त्रपि परमर्गजीरस्य जगकारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं। तर्कस्यावा प्रतिष्ठित
 वमन्यथाऽनुमानेप्यविमाह आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम्॥७॥ नोक्तापत्तेरविनागस्येवमालोकवत्॥१३॥ अन्यथा
 न ब्रह्मकारणवादस्तर्कबालनिवाक्षिप्यतयद्यपि श्रुतिः प्रमाणं च विषयेन वति तथापि प्रमाणान्तरविषयापहारचपरात्रविमुहृतिय
 थार्मत्रार्थवादो तार्कापिस्वविषयादस्यत्रा प्रतिष्ठस्यातुयथाधर्माधर्मयोः किमतोयधेवमनइदमपुर्कयत्प्रमाणीतरप्रसिद्धार्थवा
 धनेऽस्तिः। कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यतइत्युच्यते प्रसिद्धोऽर्थो नो ह्यन्योपविनागो लोके नोक्तावेतनः शारीरो नोप्याः रा
 हादायाविषयाइति। यथा नोक्तादवदन्नो ज्योत्स्नइदमइति तस्य विनागस्याभावः प्रमज्ज्येतयदि नोक्ता नोप्याभावमापद्येत नोप्या नो ज्य
 नावमापद्येत। तयोश्चेतरेतरनावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोन्यथा तस्मात्तेनवा स्यप्रसिद्धस्य किं नागस्य बाधनं युक्तं। यथा
 द्याविनोत्ते नोप्याविनागादस्तथातीतानागतपारपिकयितया तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य नो ह्यन्योपविनागस्याभावप्रसंगादयुक्तमि

दं ब्रह्मकारणतावधरणमिति। कश्चिद्वादाय तं प्रति श्रूयास्याधो कवदिति उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभाग एव लोकेद
 एवा तथा हि समुदाहृतात्मनो न्यायवित्तविकाराणां फलं वीचीतरं मवहुदादीनां मित्रेतरं विभाग इतरतरं सौख्येवादिन चरण
 व्यवहार उपलभ्यते। नवमसुप्तात्मानान्ये चोफेनतरं गादीनां मित्रेतरं नावापत्तिर्नवति। नवातत्तामित्रेतरं नावानापत्तावपि
 असुप्तात्मानाऽन्यथैव नवत्येवमिहापि। नवजोक्तो गोप्यारितरतरं नावापत्तिर्नवपरस्मात् ब्रह्मणो न्यचमिति न विषयतियद्यपि नोक्त
 न ब्रह्मणो विकारस्तत्तदा तदवा नुप्राविशदिति श्रुतरेव विज्ञतस्य कार्यानुप्रावेशे न जोक्तव्यवणात्तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्या
 सुपाधिनिमित्ताविभाग आकाशस्य वधयाद्युपाधिनिमित्त इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते नोक्तो गोप्यलक्षणो विभागः
 असुप्ततरंगादिन्यायेन न्युक्तम् ॥ ७॥ तदनन्यवभारं जगत्तदादिन्याः ॥ १४॥ असुप्तगम्यत्वमैवावहारिकजोक्तो गोप्यलक्षणो विभागः
 लोकावदिति परिहारा निहितानवयविभागः परमार्थानां स्थाय्यत्वात्तथाऽकार्यकारणयोरेनन्यवमवगम्यात् कार्यमाकाशादिकं ब्रह्म
 प्रपञ्चजगत्कारणपरं ब्रह्मात्मकारणत्वरमार्थताऽनन्यत्वेऽतिराकणत्वावः कार्यस्यावगम्यते। कुत आरंभशब्दादिन्याः। आरंभ
 शब्दज्ञावादेकविज्ञान न सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायदृष्टी तापत्ताया मुच्यते यथा नोम्येकन मुत्पिंडन सर्वं मुच्यते विज्ञाने स्यात्तद्वत्तरी
 विज्ञाना नामाधयं मृत्तिकात्यवस्यमिति। एत उक्तं न वति। एकेन मुत्पिंडन परमार्थमृत्तमना विज्ञानेन सर्वं मुच्यते यदशरावादेवनापि
 की नृत्तम कथाविज्ञादिज्ञानं नवत्। यानावाचारं जगत्तद्विकारा नामाधयो वाचके वनमस्तीत्याख्याते विकारा घटः शराव उदवर्नवेति

२
 २२

न

नउवसुदात्तन विकारो नाम कश्चिदस्ति। नामाधयमात्रं त्वे तद्वत्तं मृत्तिकात्यवस्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टांतश्चा
 रेत्त एव शब्दात् दृष्टी तिकपि ब्रह्मण्यतिराकण कार्यजातस्या नावदति। गम्यात्। पुनश्चातजोबन्तानां ब्रह्म कार्यता
 णोतजोबन्तव्यतिराकणत्वावं बरीत्यपागादग्नेरग्निवैवाचारं जगत्तद्विकारो नामाधयं त्रिणि रूपाणीत्यवस्यमिति।
 इत्यादिशब्दादि तदात्म्यमिदं सर्वं तस्यैव आत्मा तच्च मस्ति इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मेव इदं सर्वं मात्मेवेदं। ननु
 यामैकवप्रतिपादनपरं वनजातमुदाहर्तव्यम् ॥ नवान्यप्येकविज्ञाननमर्वा विज्ञानेनैव पद्याता तस्माद्यथा घटकरका
 दाननन्यत्वेपथावा मृगश्लिकादकादीनामसृष्टादिन्याऽनन्यत्वे दृष्टनष्टरूपत्वात् नष्टरूपेणा उपाख्यात्वा। दवमस्य नोक्तो गोप्यदिप्रपञ्च
 स्य ब्रह्मण्यतिराकणत्वावदिति दृष्टं। नवनेकात्मकं ब्रह्म यथा दृष्टो नेकशाखेतमनेकशक्तिप्रवर्तियुक्तं ब्रह्मात एकवैना ना वैवो जयमापि
 सत्यामवा यथा दृष्ट इति एकवैशाखा शतिवना नाच। यथा वसुधात्मनो कश्चिद्वै घटशरावा
 द्यात्मनानानाचै। तत्रैकवां ज्ञानमोक्षव्यवहारः स्तेऽस्म्यति। नानावां ज्ञानमु कर्मकांशश्च यो लौकिको विदिकश्च व्यवहारः स्तेऽस्म्यति। एवैवमृदादि
 दृष्टांतश्च उरूपा न विष्यतीति। निरेस्या नैतिकत्येव सत्यमिति प्रवृत्तिमात्रमप्यदृष्टी ते सत्यवाधरणं। द्वाचारं जगत्तद्विकारजातस्या मृत्
 वाजिधनादृष्टी तिक। तदात्म्यमिदं सर्वं तस्यमिति परमकारणस्यैव कस्य सत्यवाधरणं तस्य आत्मा तच्च मस्ति श्वेत केता इति यशाही
 रस्य ब्रह्म जावोपदेशात् सत्यं प्रसिद्धं तत्तच्छरीरस्य ब्रह्मात्मवसुपदिश्यातनयनांतरं प्रमाथ्य मतश्चेदशास्त्रीयं ब्रह्मात्मवमवगम्यमानं स्या नाविक

ये २

मृ २

२

स्य शरीरात्मा च स्य बाधकं संप्रदातरहादि बुद्धयश्च संपादिबुद्धिनां। बाधितवशरीरात्मावेतदाश्रयः समस्तज्ञानाविको व्यवहारो बाधितो
 वति। यत्तु सिद्धयेनाना चोशाः पारा ब्रह्मणः कल्पत। दर्शयति वयं वस्य सर्वमात्मिवा नूत केन कं पश्यति त्यादिना ब्रह्मात्मवदर्शने प्रति समस्त
 स्य कियत्कारकफललक्षणस्य व्यवहारस्तान्निवे। नवायं व्यवहारानावोऽवस्थाविशेषनिबद्धो निधीयत इति युक्तं वक्तुं। तन्मम श्रीति ब्रह्मात्मा
 जावस्यानवस्थाविशेषनिबद्धात्। तत्करदशीतनव अन्तानि संक्षेपवंधे सत्यानि संक्षेपवामा चंदरयिने कव मेवै कर्तव्य पारमार्थिकं दर्श
 यति मिथ्या ज्ञानविह्वलितं वनानात्वे। उक्तयस्य तायां हि कथामक वज्ञाननना वज्ञानमप्युद्यत इत्युच्येत। नचे कचि कांता सुपगमेनाना चानावा
 त्प्रत्यक्षादीनि लौकिका निप्रमाणानि व्याहृत्परनिविष्टयत्वात्। क्वाणवादिष्विव वृक्षादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशस्त्रमपि तदाप्युच्यते
 द्वावद्याहृत्वे तमोक्षशास्त्रस्यापिशिष्यामित्रादिनेदाप्युच्यते। तदनावेया घातस्यात्कथं वा नृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मिक
 वस्य सत्यवष्टप्यते। अत्रोच्यते निषादाषः। सर्वव्यवहाराणामेव प्राक् ब्रह्मात्मता विज्ञानात् सत्यवोपपत्तेः। स प्रव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधन। यावदिन
 सत्यात्मैकव्यतिपत्तिस्तत्वावत्प्रमाणमयफललक्षणेषु विकारेषु तत्तु दिर्नकस्य विवृतत्वात्। विकारानवर्तमानं सत्यविद्ययात्मात्मीयनावेन
 सर्वाजितुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकी ब्रह्मात्मता हिवा। तस्य प्राक् ब्रह्मात्मता प्रति बोधोपपन्नः। सर्वा लौकिको विदिकश्च व्यवहारो यथावस्तु तस्य प्राक्तनस्य २

क्रि ३

सुप्रउवा वचनानावा न्ययाता निश्चिताम वप्रत्यक्षा निमतं ज्ञानं नवति प्राक्प्रबोधनं वप्रत्यक्षा नामा निशयस्त कालेन वतित इत्। कथं
 वै सथेन वेदांत वाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मवस्य प्रतिपत्तिरूपपद्यते। नहिरकु सार्पण दाष्टाप्रियतनापि मृगटुल्लां ससापाना वगाहनादिप्र
 योजनं क्रियत इति। निषादाषः। शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः सुप्रदर्शना वस्तुस्य सर्वदर्शना दकस्नानादिकार्यदर्शनात्। त
 कार्यमप्युद्यतमेव तिवत्तुयात्। तत्र ब्रह्मोद्यद्यपि सुप्रदर्शना वस्तुस्य सर्वदर्शना दकस्नानादिकार्यमनुते तथापि तदवगतिः सत्याप्रवफले
 प्रतिबुद्धस्याप्य बाध्यमानवाना नहि स्वप्ना उच्यते। सुप्रदर्शने सर्वदर्शना दकस्नाना दिकार्यमिथ्येति मयमानस्तदवगतिमपि मिथ्यातिमन्य
 तत्कश्चिदतनस्वप्नदर्शो वगत्य बाधेननादकमात्रात्मवादा इषितो। वदितव्यः। तथा च श्रुतिः। यत्तु कर्मसु काम्ये शुचिर्यं स्वप्नेषु पश्यति। समुद्धितव
 जिज्ञानी या तस्मिन् स्वप्ने निदर्शने इत्यस्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यफलस्य समुद्धिः प्रतिपत्तिं दर्शयति। तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु। कषु चिदरिषु पुजातपुन
 विरमिव जीविष्यतीति विद्यादिक्रान्त्यस्वप्नाः। उरुषं क्लृप्तं क्लृप्तं तं पश्यति स एनं दंतीत्यादिना तननेना सत्येन वस्तु प्रदर्शनेन सत्यं मणं सत्यत इति
 दर्शयति। प्रसिद्धं स्वदं लोक चयद्यतिर ककुशलानामी दर्शनेन स्वप्नदर्शनेमाधगमः स्वप्नदर्शनेनामाधगम इति। तथा काणदिमया चरप्रतिपत्ति
 दृष्टावे खानु तात्तरप्रतिपत्तेः। अपि वांतिमिदं प्रमाणमात्मिकवस्य प्रतिपादकं नातः परं किंचिदाकांक्षमसि। यथा हिया जात तु के किंकन कथमित्या
 कांक्षते निवै ब्रह्मात्मीय के किं विदयदा कांक्षमसि। सर्वात्मिकव विषयवा दवगातेः। सति च न्यस्मिन्नवशिष्यमाणे आकांक्षयात्। नवात्मै
 कवद्यतिराकणं वशिष्यमाणो न्योर्थे। यथा कांक्षतानावयमवगतिर्नीत्यत इति शक्यं वक्तुं। तदा स्य विजज्ञाविति आदि कृतियो वगति साधनानां

तच्च मसी
अं

चश्रवणादीनां वदानुवचनादीनां च विधानानां वयमवगतिरनर्था कांतिर्वेतिशक्यं वक्तुं मविद्यानिवृत्तिफलदर्शनाद्यधकज्ञानांतरानावाच्यं ।
 प्राक् क्त्वा तै कत्वा वगतिरथा कृतः सर्वः सत्यावृत्त व्यवहारालोकि काविद्विष्टेत्यावाचामा तस्मा दंत्ये न प्रमाणेन प्रतिपादित आत्मे कवे स मस्तस्य
 परावी न स्थान दद्यवहारस्य बाधित वातनानि कात्मक ब्रह्म कल्पना वकाशास्त्रि ननु घटादिदृष्टांत प्रणयना न परिणामवत् ब्रह्म वा स्वस्या निमतमि
 ति गम्येत । परिणामिनो हि मृदादयः र्था लोके समधिगत इति । ते तु द्याते । सवा एष महान ज आत्मा जारो मारो मृतो न यो ब्रह्म एषानति नेत्यात्मा
 स्तूल मन एवित्याद्या न्यः सर्व विक्रिया प्रतिपक्ष्यति न्योत्र लणः कूटस्थ वा वगमात् । नत्ये कस्य ब्रह्मणः परिणाम धर्म वंत इति न वै ववा कं प्रतिपद्युं ॥
 स्थिति गति वम्पादिति वत् । न कूटस्थ येति विरोधेनान् । न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थिति गति वदान कथं मयि य वै न वति । कूटस्थं विन्यं च
 ब्रह्म सर्व विक्रिया प्रतिपक्ष्यति न्योत्र लणः । न वयथा ब्रह्मणः आत्मवदर्शनामा च साधना मेव जगदा कार परिणामि वदर्शन मपि स्तैत्रा मवका स्मै विज
 या निप्रये त प्रमाणं त रा नावात् । कूटस्थ ब्रह्मात्म विज्ञानादवहि फलं दर्शयति शास्त्रे । अ एषानति नेत्यात्मे त्प कम्पा नयं विजन कशा सी सीत्ये वं जानी
 यकं । तावै तमि ई न वति । ब्रह्म प्रकरण सर्व धर्म विज्ञा परहित ब्रह्म दर्शनादव फल मि । दो मत्या यत् त्रा फले न्ययते ब्रह्मणो जगत्कार परिणामि वादि
 वादित ब्रह्म दर्शना पाय चेने व विनियुज्यते फल वमं निधव फलं त दे गमिति च न उच्यते त्रं फलाय कल्प्यत इति । न हि परिणामवत् विज्ञाना परिणामवत्तमा
 तनः फले म्यादित्युक्तं वक्तुं कूटस्थ नित्यत्वा तामा रुम्य कूटस्थ ब्रह्मात्म दादि न एका वै कां ता दी शि त द्या नाव ईश्वर कारण प्रतिज्ञा विरोध इति वं ना विद्यात्मकना
 मरूप बीज वा करणा पेक्ष वा तस्मा दार तस्मा दात्मन आकाशः सैतृ त इत्यादिवाक्ये न्यो नित्यमुद्रुमुद्रुमुद्रुमुद्रुपा सर्वज्ञा त्म सर्वशक्तिरीश्वरा न्जगज्ज निश्चितिलया

च
 ५
 ४

भा ४ तृ

नावेतनात्मना दन्त्यस्मादित्येवार्थः प्रतिज्ञा ताजन्माद्यस्य न्ये इति । प्रतिज्ञा तद वस्त्वे व न तद्वि रुच्ये र्थः पुनरिहोच्यता । कथं नोच्यते त्वं तमात्मन एकव महितीय
 वंचक वता । मृणु यथानोच्यता सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मनूते र्वा विधा कल्पितेनामरूपतत्त्वा न्यवा न्यामनिर्वचनीये सैमार प्र एव बीज नूते सर्वज्ञेश्वरस्य मायाश
 क्रिः प्रांतिरिति वक्ष्यति म्पा रनिलपोते । ता न्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वर आकाशो विनामरूपया निर्वहिता यदं तरात इलेति श्रुते नीमरूपे वा करवाणि विवि
 त्पक्षारानामानि च वा निवदे न्यस्ये एकं बीजं वज्र बीजः करोतीत्यादि श्रुति न्यशा एवमविद्या जत नामरूपोपाध्यनुगाधीश्वरो न वति चो मेव घटकरकाद्युपा
 धातुरो धिस्वस्मात्त ताने वधरा काशच्छानीयानं विद्या प्रत्युपस्थापितनामरूपजत कार्यकरण मी र्थ ता नूरा धिनो जी वाख्यानात्मनः प्रतिष्ठेय वलार विषये
 तदेवमविद्यात्मकोपाधि परिछेदाप का मेवेश्वरस्येश्वर वै सर्वशक्ति वंच । न च परमार्था ता विद्यापास्य सर्वा पाधि स्वरूप आत्मनी शित्री शित द्य सर्वज्ञा दिव्य
 वलार उपपद्यते तथा । वाक्ये यत्र नान्य त्पश्यति नान्य कृणोति नान्य द्विजानाति मन्त्रा मति । यत्र वस्य सर्वमात्मे वा नूत केन कथं पश्ये दित्यादि व एव परमाथो व
 स्थायां सर्वव्यवहारा नावे वदंति व हांता । तथेश्वरगीता स्वपि । न क ई वं न कर्माणि लो कस्य सृजति प्रभुः । न कर्म फल म्यो गैश्च ना वस्तु प्रवर्त्तता ना
 दत्ते कस्य वित्यापे न वि वस्तु जतं विभुः । अ ज्ञानेना वृत्तं ज्ञानं तन मुक्तं तिजैत वरति परमा धा वच्छाया मि शित्री शित द्या दिव्य वलार प्रद र्शिता वा
 वलारा वच्छायां त्रकः कृता बीश्वरादि द्यवहार एष सार्वेश्वर एष नूताधिपति । एष नूतपाल एष मे उर्विधरण एवी लोका नाम म्ये ते दायेति तैथ्येश्वरगीता
 चपि । ईश्वरः सर्वज्ञ तानां रुदे शोर्जुन तिष्ठति । आ मय न् सर्वज्ञ तानियं ब्राह्मणि मा यायति । सूत्रकारोपि परमार्थो निप्रायण तदन न्यत्त्व मित्या च द्यव
 हारा निप्रायेण उम्पाद्यो कवदिति । मल ससुद्रादि स्थानीयतां ब्रह्मणः कथय त्प प्रत्याख्यायेव कार्य प्रपंचं परिणाम प्रक्रियो चाप्रयति न्युणे प्रपास

५४
 विवेक

सवा १९
 रूपाणि
 भावः

३११ आत्मनः कार्यं मपि च कार्यकारणयोर्द्वयगुणादीनां वाच्यं म हि व डेद बुधना वात्तादात्म्यमनुपगतं यौ समवाय कल्पनायामपि सम
 ता यि म्निः सौ बंधसुपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः सौ बंधः कल्पयितव्य इत्युक्तं न वच्छा प्रसंगो अननुपगम्यमाने च विच्छेद प्रसंगो न सम
 वायः स्वयं सौ बंधरूपत्वादेनाप्येव परं सौ बंधं सौ बंधे तस्या गोपित हि स्वयं सौ बंधरूपत्वादेनाप्येव समवायं सौ बंधे तत्तादात्म्य
 प्रतीतिश्च यद्युणादीनां समवाय कल्पनार्थकं । कथं च कार्यमवयविद्वयै कारणेण वयवश्च येषु वर्तमानं वर्तमानं किं सम सौ वय
 वेषु वर्तते तोत प्रत्यवयवौ यदि तावत्सम सौ वयवौ वर्तते ताता वयवोपलब्धिः प्रमत्ते तसम सौ वयवसौ त्रिकर्षस्यात्राका वाता न हि वज्र वै सम सौ व
 अथेषु वर्तमानं यस्या अथ ग्रहणे गृह्यते । आ वयव शः सम सौ वयवौ वर्तते तदाप्यारंभका वयव वयवतिरकेणावयविना वयवाः कलोरन । योरारंभ
 केषु वयवैश्च वयवशो वयवी वर्तते ता कोशा वयववयवतिरिक्तैर्वयवविरसिः कोशो योति अनवच्छा वेव प्रमत्ते त । तेषु ते वयववयववयवतिरिक्त
 मन्वेष्टामन्वेष्टामवयवानां कल्पनीयत्वाद्वा प्रत्यवयवौ वर्तते तदेकत्रयापारं अन्यत्राद्यापारः स्यात् । न हि दवदत्रः सुत्रे संनिधीयमानः तद
 हारे वपाटनि पुत्रे पि संनिधीये ता युगपदनेकत्र दत्ता वनेकव प्रसंगः स्यात् । देवदत्रय दत्तापारिव कृष्णपा ह्नि पुत्र निवासिनो गोविंदि
 वत् प्रत्येकं परि समाप्तेरदा पशति वे । न तथा प्रतीत्यनावाद्यदि गोवादि वत् प्रत्येकं परि समाप्तो वयवी स्यात्तु यथा गो वं प्रति यत्किं प्रत्य
 होतुं ते एवमेव यद्यपि प्रत्यवयवप्रत्यक्षं गृह्यते प्रत्यकं परि समाप्तिश्चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्यावेकैवाश्रुतेणापि सन्न कार्यं
 कृयाडिरसावष्टकार्यं न विवक्ष्यते । प्रागुक्तं च कार्यस्यास्य उच्यते तिरकटका निरात्मिका च स्यात् । इत्यतिशयनामक्रियासास क ई कि

८६

वनविउमदीति गत्यादिवत् क्रियावनामस्यादक ईकावतिविप्रतिषिध्योतव्यस्य चोत्पत्तिरुच्यमानवत्क ईका किंतु हि अन्य क ईकति कल्पा स्या
 त । तथा कपालादीनामपि उत्पत्तिरुच्यमाना न्यविवक्ष्येता । तथा वसति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलाजा दीनिकारणानि उत्पद्यते इत्युक्तं स्यात् । न व
 लोके घटोत्पत्तिरुक्तो कुलालादीनामुत्पद्यमानता प्रतीयते । उत्पन्नता प्रतीति । अथ स्वकारण अत्रासौ बंध एवोत्पत्तिरात्मलानश्च कार्यं स्येति चे
 त्कथमलक्ष्मीर्त्तक ईर्त्तव्या तति वक्तव्यो स्यात्तर्हि द्यायाः सौ बंधः सौ वतिन सदसातार सतोर्वा । अत्रावस्य वनिरुपा रव्य वात्ता उच्यते रिति मर्यादा करण
 मनुपपन्नं सता हि लोके तत्र गृहानां मर्यादा दृष्टानां जावस्य । न हि वंध्या पुत्रो राजा बन्व प्रा कृर्ष्वर्माणा निषकादि ते वैजातीयेन मर्यादा करणे
 नेनिरुपाख्यो वंध्या पुत्रो बन्व वनवति न विषातीति वा विषायाता । यदि वंध्या पुत्रः कारका यापारा इह मन्विष्यत त उपा पश्यत कार्यजा
 वोपिकारक द्यापारा इह मन्विष्यतीति । न च तिका र्त्तया पा र्त्तया पश्यतामा वंध्या पुत्रस्य कार्यजा वस्य वा जा ववा विषा घा घथा वंध्या पुत्रः का
 रक द्यापारा इह न न विष्यते वं कार्यजा वापि कारक द्यापारा इह न न विष्यतीति न चैवं सति कारक द्यापारो नर्थकः प्रमत्ते त । यत्पि व हि प्रा कृ सिद्धवा
 कारणस्वरूप प्रसिद्धयेन कश्चिद्या प्रियत एव प्रा कृ सिद्धवा तदनन्य वा च कार्य स्वरूप सिद्धये पि न कश्चिद्या प्रियत । या प्रिया तदा तः कारक द्यापारा र्थ
 वचात् मन्यामहि प्रागुत्पत्तेरजावः कार्य स्यति । निषा घा घेतः कार्य कारण कारणं द्यवच्छा पयतः कारक द्यापार स्यार्थ वच्च धुप पघतो कार्याकारोपिका
 रण स्यात्तन्मूत एवानात्म भूतस्या नारम्य चादित्य जाणि न विविशेष दर्शनां मात्रेण वक्ष्य वं प्रवति । न हि दवदत्रः सौ को विते दत्त पादः प्रसारित दत्त पादश्च वि
 शेषेण दृश्यमानो वक्ष्य न्यव गति स्य वेति प्रत्यजिज्ञान । तथा प्रतिदिन मने क ईक्षाना नो पिवादीनां न वक्ष्य न्यव न वति । न मपि ता मम भूता मम भुव इति

३११

कृतसुखानि

55

विविधे वस्तुयत्तस्वजाविकी ज्ञान बलक्रियाचेति। तस्मादकस्यापि ब्रह्माणो विविधशक्तियागात् क्षीरादिव त विविधः परिणाम उपपद्यते
 ॥७॥ इवादिवादिपिकी ॥२५॥ स्यादत उपपद्यते क्षीरादीनामवितनानामनाप ह्यापि बाधे साधनं दध्यादिना वा दृष्टत्वात् तनाः पुनः ऊ
 जालादयः साधनमाप्तीमापेक्षेव तस्मै तास्मे कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते। कथं ब्रह्मवितनं सदस्यत्वाय प्रवर्तितति। इवादिवादिति ब्रूमः यथा को
 केदवाः पितरस्तस्य यश्चैव मादायामला प्रजा वाश्चेतना अपि संतापोपेक्ष्य किं विद्वात् साधनमेव यं विशेषयोगादतिथ्यानमात्रणस्य
 त एव बलनिना नान्येष्ठानानि शरीरमणि प्रासादादीनि रथादीनि विनिर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मंत्रार्थवादतिहास्य पुराणप्रामाण्यात् तै उना न
 श्च स्वत एव तत्तनु सृजति। बाधकावांतराण्येव शुक्रं गर्भं धात्वा पश्चिनी वानापेक्ष्य किं विन्यस्तान साधनं सारो तरा सारो तरं प्रतिष्ठता एव तनमपि
 ब्रह्मानपि च बाधं साधनं स्वत एव जगत्सृजति। स यदि ब्रूयाद्य एतादवाद्यो ब्रह्मणो दृष्टी ता उपात्ता स्ते दार्ष्टीति कन ब्रह्मणा समानान न वे
 तिशरीरमेव चेतनं इवादीनां शरीरांतरादिविस्तृत्यादन उपादानं न उावत न आत्मा तं उना नस्य वस्तु इतरजं तु न ह्यणा तूला लाकठिन
 तमापाद्यमाना तं उर्जवति। बलाका बलनयितु स्वप्रवणा गर्भं धत्ते। पश्चिनी च चेतन प्रयुक्ता सत्यत्वे तने निवशरीराण्यभारो न्नरुपमर्थति। वक्ष्य
 व दृष्टं न उस्वयाम वा चेतनः सारो तारो पमर्पणे चाप्रियात् तस्माच्चिति ब्रह्मणो दृष्टी ता इति। तं प्रति ब्रूयात् नायो दाघः ऊजालादि दृष्टं त विल
 क्षणमात्रस्य विवक्षितवादिति। यथा हि कुलो धनमापक्षिप्यत इत्येता वक्ष्यो इवाद्युदाहरणेन विवक्षामस्माद्याथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा स
 र्वेषामवज विडमर्हतीति नास्म्येको ॥ + ३१ लादीनां इवादीनां स्ममाने चेतनं च ऊजालादयः कार्या रानवा च्ये साधनमपेक्षेतादेवा दय' इत्या ब्रह्मवतनमपिन बाधे ॥ ३१

त इत्यभिप्रायः ॥७॥ तस्मात्प्रशक्तिनिरवयवशक्तीकोणावा ॥२६॥ वतनाम कमद्वितीयं ब्रह्मक्षीरादिवा इवादि वदानपेक्षितवाद्यसाधनं स्वयं परिणममा
 नं जगतः कारणमिच्छितं। शास्त्रार्थपरिमुखाय पुनराक्षिपति। तस्मात्प्रशक्तिः तस्मात्प्रलणः कार्यरूपण परिणामः प्राप्तातिनिरवयववाद्यद्विबल एधि
 यादिवसावेम न विध्यतातोस्मेकादशः पर्यणं स्यत एकदेशश्चावाच्छास्यते। निरवयवतं उ ब्रह्मस्यो वगम्यते। निष्कलेनिः क्रियं शांते निरवयवनिरेज
 नो दिद्योत्तमूर्तः उरुषः सवाच्या न्ये ताराहजः। इदं मरुतमनतमपारं विज्ञान घन एव स एषानतिन त्यात्मा इत्युल मनपित्या द्या न्यः सर्वविशेष
 प्रतिषेधिना न्येग ततश्चैकादशपरिणामा सै नवा तस्मात्परिणाम प्रशक्तिस्य तां मूलो छेदः प्रसज्येता इष्टया ता पदेशानर्थ को वायन्न दृष्टया त
 कार्यस्य' तद्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो नावा दज वादिश श्कोभ्येता दोषपरिजि हीर्षसावयवामव ब्रह्माभ्युपगम्यता तथापि यनिरवयवव ब्रह्मस्य
 तिपादकाः वा एता उदाहरता स्तेऽ प्रकृप्ययुः सावयववत्त्वा नित्यव प्रसंग इति सर्वथा यं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥७॥ शुतेस्तु श
 द्मूलवान् ॥२७॥ उशक्षे नाक्षेपे परिहरति ॥ नखल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दा षोक्षि। नता तल्लक्ष प्रमाक्षिरस्मि। कृतः शुतेर्याथेव हि ब्रह्मणो जगदुत्प
 त्तिः श्रूयत एव विकारद्यतिरेकेणापि ब्रह्मणो ब्रह्म नं श्रूयति। प्रवृत्तिविकाराया र्नादनद्यापदशात् स्येयं दवाते चेतदं ता र्क्षिमाक्षि। आदवता अनेन ज
 तनात्मना उप्रविश्यना महापद्या करणवाणीति। तावानस्यमहिताज्यायां श्वररुषः। पादोस्य सर्वा तूतानि विपादस्या मूर्तं दि वीति त्वेजातीय
 कात्। तथा रुदयायतन व वचना त्प्रसंगं प्रतिवचनाद्यदि ब्रह्म ब्रह्म कार्यो वाना पयुक्ते स्यात् सता साम्यत दस्ये पात्रा नवती तिसु शुसगते वि
 वाषेण मनुपपन्नं स्यादिति न ब्रह्मणानित्यसौ पन्नवादविजतस्य व ब्रह्मणा नावा त्थां प्रियगो वरस्व प्रतिषेधी ब्रह्मणो विकारस्य विप्रियगो वर

तस्माच्चक्षुरस्यैव त्रीदिव्यार्थधात्रात्म्याधिगमो ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धार्थं प्रतीयमानं निरवयवैव चक्षुरपरिणामेन चक्षुरिति मिति

वापत्तेः तस्मादविज्ञतं ब्रह्म न च निरवयववत् शब्दकोपेक्षितः श्रूयमाणवादेव निरवयववत्स्यान्नुपगम्यमानवाच्छब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं न
 द्रियादिप्रमाणकं तद्यथा शब्दमनुपगमंत्यं शब्दाश्चानयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति चक्षुरप्रत्यक्षं निरवयववती च। लोकि कानामपि मणिर्मन्त्रो
 वधिषु नृतीनां दशकालनिमित्तविविचयवशाच्छब्दा यो विरुद्धानकार्यविषया दृश्यंते। ता अपि ता वात्रापदेशमंतरिणा कवलेन तर्कणाव
 गेयं शक्यं तेषु वस्तुन एतावत् एतच्चक्षुराया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाच्च शक्य इति किमु तावित्यप्रभावस्य ब्रह्माणोरूपविना शब्देन नि
 रूप्यता तथा वाङ्मयः पोराणि का। अविद्याः स्वलुप्यता वानतां शार्कण योजयेत् प्रत्यक्षतः पर्यवतदवित्यस्य लक्षणमिति यदित्यनिरवय
 वं ब्रह्मस्यात्रैव परिणामतश्चक्षुरमववापरिणामतश्चक्षुरेन विरूपेण परिणामेन केन विभावतिष्ठे तरूपान्न कल्पना तस्मावयवमवप्रसज्ये
 तक्रियाविषयेत्यतिरात्रापोडनिनं शुक्लतिनातिरात्रापोडनिनं शुक्लतीत्येव जातीयिकानां विशेषदपि विकल्पाश्रयणं विराधपरिहारकर
 णीभवति। पुरुषतंत्रवादनुष्ठानस्येह उविकल्पाश्रयणं नापि निरोधपरिहारः नैव नवत्यपुरुषतंत्रवादस्युनस्तस्मादुर्ध्वममदिति निषेधाच्चः।
 अविद्याकल्पितरूपजदनुपगमना ननु विद्याकल्पितेन रूपान्नान्मावयवैवस्तु नैव पद्यता नदिति मिरापहतनयनेनानेकवचैवमादृश्यमानो
 नकएव नरत्यविद्याकल्पितेन नामरूपलक्षणं न रूपान्नदेन यास्ततायास्ततात्मकेन तच्चान्यत्रास्यामनिर्वचनीयनब्रह्मपरिणामादिसर्वव्यवहार
 रास्यद्वैतप्रतिपद्यते पारमार्थिकनवरूपण सर्वव्यवहारसंतीतमपरिणतमवतिष्ठते। वाचारंणमात्रवाचाविद्याकल्पितस्य रूपनेदस्य निरव
 यववै ब्रह्मणः कृप्यति। नैवेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनाथैतत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् सर्वव्यवहारहानब्रह्मात्मनावप्रतिपादनापि

५३

विषा तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। अएषानतिनित्यामेत्येकस्यानयैवेजनकशक्तोसीति। तस्मादस्मात्प्रत्यक्षेन कश्चिदपि दोषप्रसंगोऽस्ति॥७॥ आत्मनि
 त्वेव विविच्यहि॥२॥ अपिच निवोत्रविवदितं कथामकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमार्दना नेकाकारास्तुष्टिः स्यादिति। यत आत्मन्याप्य कस्मिन्स्वप्न
 शिस्वरूपानुपमार्दनेवानेकाकारास्तुष्टिः पद्यतनतत्रुथानुरथायागान्पेथानो न वंत्थयस्यानुथयोगान्मृथः मृतत इत्यादिना। लोकापि
 दवादिषु मायायादिषु च रूपानुपमार्दनेव विविच्यहि॥३॥ अष्टादश्यादिसृष्ट्या दृश्योता। तायेकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमार्दनेवानेकाकारास्तुष्टिर्न
 विद्यति इति॥७॥ रूपान्तादोषाच्च॥२॥ पारषामपेक्षमानरूपान्तादोषः प्रथमवादिनोपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिनिर्वाचने सावयवस्य
 परिच्छिन्नस्य शब्दादिषु कल्पकार्यस्य कारणमिति स्वपक्षे। अपिच चक्षुरप्रत्यक्षं निरवयववत्त्वात् क्षीनस्य प्राप्नोति निरवयववत्त्वात् नुपगमकोप्यावा
 ननु निर्वर्ते निरवयववत्क्षीनमनुपगम्यतस्मिन् रजस्तमां सिद्धिवायागुणाः साम्यावस्थाः प्रथमं ते एव सावयवविस्मयावयवमिति निर्वर्जातीयकेन साव
 यवचेन प्रचता। दाषः परिहर्तुं पर्येता यतः सच रजस्तमसामाप्य केकस्य समानं निरवयववत्त्वं केकामवावतरदयाच्छरीरं सजातीयस्य प्रपेव
 स्योपादनमिति समानं वात्। रूपेणादाषप्रसंगस्य। तर्काप्रतिपत्तौ नानैवयवचामावति। यादवमप्यनित्यवादिदाषप्रसंगो यशक्त्यएव कार्य
 विविच्यमृचिता अवयवास्त्यनिप्रायस्मा ब्रह्मवादिनोप्यविशिष्टास्तयापु वादिनोप्यपु एवतरेण संयुज्यमाना निरवयववत्त्वादि कार्त्तनसं
 युज्येतततः प्रथिमानुपपन्ने आणुमात्रप्रसंगोपि कार्त्तनसंयुज्येतततानिरवयववत्त्वात् नुपगमकोपशक्तिस्य पक्षेपि समान एवादाषः। तस्मान्नान्यतर
 नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे नयो नवति। परिहृतस्य ब्रह्मवादिना स्वपक्षादोषः॥७॥ सर्वापतावत दर्शनात्॥७॥२॥ एकस्यापि ब्रह्मणो विविच्य शक्तियो

४ न्या

५४

५५

गात्रपपघातविविचोविकारप्रपंचदृक्कैतनुनः कथमवगम्यातविवित्रशक्तियुक्तपरं ब्रह्मेति तद्व्याप्तसर्वोपतावतदर्शनात् सर्वशक्तियुक्तावपरा
 दवतेत्यवगंतयं कृतस्त्वदर्शनात् तथा च दर्शयति शक्तिः सर्वशक्तियोगं परम्पादवतायाः सर्वकर्मात्मिका मः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमन्यात्रो
 वाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसौ कल्पोयः सर्वज्ञः सर्वविदित्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशान्तगार्गि सूर्यावर्तमसौ विधत्ते तिष्ठत इत्येवंजातीयका
 ॥७॥ विकरणचान्निविद्यतु तदुक्तं ॥ ३० ॥ स्यादितद्विकरणं परादेवताशास्त्रं स्यात्तदवकेवललीलारूपा प्रवृत्तिर्न विषयति न ही श्वरस्य प्रयोजनोत्तरं नि
 हूय मानीन्यायतः श्रुतितावासीनवति न वस्त्वनावः पर्यनुया केशव्यति यद्यप्यस्माकमियं जगद्विबविरचनायुक्तं रसैरेव नानातितयापि परम
 श्वरस्य लीले वा केवालेयमपरिमितशक्तिवात् यदिनामलोके लीलास्त्वपि किं विमृत्स्ये प्रायान्नमुत्पेक्षेत् तथापि निवात्र किं वित्ययोजनमुत्पेक्षेत्
 शक्त्यत आप्तकाममुते नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा स्त्वृष्टिः शक्तिः सर्वज्ञश्रुतेः न वेयं परमार्थविषया श्रुतिरविद्या कल्पितमिदं रूपं व
 हारगो वरवा ब्रह्मात्मना वप्रतिपादनपरवावत्येतदपि न प्रमत्तं ॥ ७॥ विषम्यनेष्टेन स्यात्तत्तत्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ उन्नम्य जग
 त्कृत्वा दिष्टे उन्नम्य श्वरस्य सिध्यते कृत्वा निरवन न न्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य घटीकाराया ने श्वरो जगतः कारणमुपपद्यते जगता विषम्यनेष्टे
 ण प्रमत्तं न कोऽपि दत्तं तस्मिन् वजाजः कारोति दवादीनां शिदयंत उन्नम्य ताजः पश्चादीनां कांश्चिन्मध्यमजो मनुष्यादीनां त्वं विष
 मी स्त्वृष्टिं निर्मिमाणस्य श्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तिः शक्तिस्मृत्यवधारितसुखवादी श्वरस्वभावविपरिलोपः प्रमत्तयेतत्तथा रवजज
 निरपि जुगुप्सितं निर्घणत्वं मतिक्लृप्तं उन्नम्य योगविधना सर्वप्रजासंहरावप्रमत्तयेतत्तस्मा वैषम्यनेष्टेण प्रमत्तगात्रेश्वरः कारणमित्येवैवा

४ नास्त्वा

स्त्रिशब्दं अवच्छिन्नमात्रमवागमन इत्येवंजातीयकं कथं स्यात्सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्ययप्रजवेदवादयो हित्वतनाः सर्वशक्ति
 युक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककरणस्येव एवतास्मैतेस्मे कार्ययप्रजवंता विज्ञायते कथं वानतिनेतीति प्रविषिष्य सर्वविवाधायादवतायाः
 सर्वशक्तियोगः संजावदिति वेदादवक्तव्यं तत्पुक्तादवोक्तं श्रुत्यवगास्यामवेदमतिर्गंतीरे ब्रह्म नतर्कावगाह्यं न वयथैकस्य स्यामर्थं
 दृष्टं तथापि स्यामर्थं न न वितयमिति नियमोऽस्ति प्रतिषिद्धः सर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संजावतीति एतदप्यविद्या क
 ल्पितरूपनेहो पन्यासो नोक्तमेव तथा च शास्त्रमपणि पाहाज वनोऽहोता पश्यत्यवच्छिन्नोत्पत्तिरिति च करणस्यपि ब्रह्मणः सर्वमा
 मर्थ्यायागं दर्शयति ॥ ७॥ न प्रायान्नवत्तात् ॥ ३१ ॥ अन्यथा उन्नम्य तन कर्तृ कर्तृ जगत आक्षिपति न खलु वेतनः परश्चात्मे दजग द्विविरवयि
 उमहति कतः प्रयोजनवत्तात् प्रवृत्तीनां वतनो हिलोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न स्यादापक्रमा मपि नावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजना
 तुपायागिनी मारनमाणो दृष्टः किमुत गुरु रसैरेन न वतिवाला कप्रसिधनुवादिनी श्रुतिर्न वा आरसर्वस्य का मायसर्वं प्रियं न वत्यात्म
 नस्तु कामये सर्वं प्रियं न वतीति युक्तं रसैरेन न वेयं प्रवृत्तिर्यदज्ञावप्रपंच जगद्विबविरवयितव्यं यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन
 आत्मप्रयोजनापयोगिनी परित्यज्य परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्यत प्रयोजना नाववा प्रवृत्त्ये नावापि स्यादप्यवेतनोपि सन्नु न्नो बुद्ध्या
 पराधी दंतरेणैवात्म प्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टः तथा परमात्मापि प्रवृत्तिव्यतस्तु येत सर्वज्ञ च परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्यत तस्मा
 दस्मिन्नावतनात् कृष्टिरिति ॥ ७॥ लोक्वत्तु लीला किवत् ॥ ३२ ॥ वशदेनात्तेपे परिहरति यथा लोके कस्य विरासि श्वरस्य राज्ञो राजा

२९

मातृस्य वाद्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनन्तिर्न ध्याकवललीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु न वेति यथा वो ह्याया दयो न
 निश्चयवाच्यं किंचित्प्रयोजनं स्वनावादेव न वेति वमीश्वरस्याप्यनवत्त्यकिंचित्प्रयोजनं ॥ वमीश्वरस्यो द्वितीयो ह्येव रूपः ॥
 तदस्वनावादेव केवललीलारूपा प्रवृत्तिर्न विद्यति ॥ नहीश्वरस्य प्रयोजनं तदंतिरूपं माणं न्यायतः कृतिर्न वा संभवति ॥ नव
 स्वभावः पर्यनु योक्तुं शक्यते ॥ यद्यप्यस्माकमियं जगद्विषय विरचना गुरुतर संतं जेता नानि तथापि परमेश्वरस्य जीवैव
 केवलेयमपरिमितशक्तित्वात् ॥ अहिनाम लोके जीता स्वपि किंचित्प्रयोजनं प्रयोजनमुत्पेक्षेत् तथापि नेवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्पे
 क्षितुं शक्यत आप्तकामकृते ॥ नाम प्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा स्तृष्टिः श्रुतेः सर्वज्ञकृतेषु ॥ नवेयं परमार्थविषया स्तृष्टिः कृतिरविद्या
 कल्पितनामरूपव्यवहारगौरवत्वात् ॥ अस्मात्स्वभावप्रतिपादन परत्वाच्च तदपि न प्रस्मर्तव्यं ॥ ७॥ वेषम्य नैर्धृणो न सा पृ
 त्वात्तथा हि दृश्येति ॥ १॥ पुनश्च जगत्कृत्मा हि हेतुत्वमीश्वरस्यास्ति यत्ते स्थूणानि खननस्यायेन प्रतिज्ञातस्याप्यदृढीकाराय ॥
 नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते ॥ कृतो वेषम्य नैर्धृणो प्रसंगात् ॥ कांश्चिदत्यंतसु खनाजः करोति देवादीन् कांश्चिदत्यंतदुःखनाजः
 पश्चादीन् कांश्चिन्मध्यमनाजो मनुष्यादीनि त्वेवं विषमां स्तृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य एव कृत्तनस्येव रागद्वेषापपत्तेः कृतिस्तस्य
 वक्ष्यं रितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविपरिलोपः प्रसज्येत तथा खलजने रपि जुगुप्सितं निर्धृणत्वमतिक्रूरत्वं
 दुःखयोगविधनात्सर्वप्रज्ञासंहाराच्च प्रसज्येत तस्माद्वेषम्य नैर्धृणो प्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्रो

रूपः ७४

५१

॥ ७॥ वेषम्य नैर्धृणो न सा पृत्वात्तथा हि दृश्येति ॥ १॥ पुनश्च जगत्कृत्मा हि हेतुत्वमीश्वरस्यास्ति यत्ते स्थूणानि खननस्यायेन प्रतिज्ञातस्याप्यदृढीकाराय ॥
 नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते ॥ कृतो वेषम्य नैर्धृणो प्रसंगात् ॥ कांश्चिदत्यंतसु खनाजः करोति देवादीन् कांश्चिदत्यंतदुःखनाजः
 पश्चादीन् कांश्चिन्मध्यमनाजो मनुष्यादीनि त्वेवं विषमां स्तृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य एव कृत्तनस्येव रागद्वेषापपत्तेः कृतिस्तस्य
 वक्ष्यं रितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविपरिलोपः प्रसज्येत तथा खलजने रपि जुगुप्सितं निर्धृणत्वमतिक्रूरत्वं
 दुःखयोगविधनात्सर्वप्रज्ञासंहाराच्च प्रसज्येत तस्माद्वेषम्य नैर्धृणो प्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्रो
 ॥ ७॥ वेषम्य नैर्धृणो न सा पृत्वात्तथा हि दृश्येति ॥ १॥ पुनश्च जगत्कृत्मा हि हेतुत्वमीश्वरस्यास्ति यत्ते स्थूणानि खननस्यायेन प्रतिज्ञातस्याप्यदृढीकाराय ॥
 नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते ॥ कृतो वेषम्य नैर्धृणो प्रसंगात् ॥ कांश्चिदत्यंतसु खनाजः करोति देवादीन् कांश्चिदत्यंतदुःखनाजः
 पश्चादीन् कांश्चिन्मध्यमनाजो मनुष्यादीनि त्वेवं विषमां स्तृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य एव कृत्तनस्येव रागद्वेषापपत्तेः कृतिस्तस्य
 वक्ष्यं रितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविपरिलोपः प्रसज्येत तथा खलजने रपि जुगुप्सितं निर्धृणत्वमतिक्रूरत्वं
 दुःखयोगविधनात्सर्वप्रज्ञासंहाराच्च प्रसज्येत तस्माद्वेषम्य नैर्धृणो प्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्रो

५२

ना

सारस्या। दनादिउसंसारबीजां ऊरुवदेउ मजावनकर्मणः सर्गाविषम्यस्य वरत्रिनीविरुध्य ताकथं पुनरुगम्यातेनादिरेषं
 सारइति अतउतरं पचति॥७॥ उपपद्यतवापुपलप्यतव॥३॥ उपपद्यते वसं सारस्यानादि वभादिमवेहि संसारस्याकस्मादुद्भाते मुक्ता
 नामपि पुनः संसाराद्भूतिप्रमं गोलतात्यागमप्रसंगश्च सुखदः रवा दिविषम्यनिर्मितवा। नावश्वारा विषम्यदुउरि युक्तानवा विद्याक
 वलाविषम्य कारणमि क रूपचात्रागादि क शवासनादि प्रकर्मोपज्ञा विद्याविषम्य करीत्या। नव कर्मो तारणशरीरे न वति। नवशरी
 प्रंतरण कर्म सैनवति इतरतराशयवपसंगोऽनादिवेउ बीजां ऊरुन्यायनो पपत्तेर्न कश्चिदाप्यातवत्फपलप्यतवसं सारस्याना
 दिवं श्रुतिस्मृत्याः श्रुतितावदननजीवनात्मानति सार्थप्रमुखवा रीरमात्मानं जीवन्ना (एन प्राणधारण निमित्ते नानिलपत्रे नादिः मे
 सारइति दर्शयति। आदिमवेउ प्रागधारित प्राणः सकथं प्राणधारण निमित्तेन जीवन्ना हेनसर्गप्रमुखे निलप्ये तनवधारयिष्यती त्याता अनि
 लप्ये तगतादिसं बंधाद तातः संबंधो बलवानुभवति। अनित्यप्राणात् सूर्यादेवमसौ धनायथा पूर्वमकल्पयदिति व मैत्रवर्षः पूर्वकल्प
 सजा वे दर्शयति। स्मृता वप्यनादि ई सारस्यापलप्यत। न रूपमस्ये दतथोपलप्यतनांतोनयादि न वस्ये प्रतिष्ठति। पुराणे वातीता नाम
 नागतानां व कल्पानां परिमाणमत्रास्तीति स्थापितं॥७॥ सर्वधर्मापपत्तेश्च॥३॥ वेतनं वसुजमतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारितवे
 दार्थपरैरुपक्षितानि लक्षणयादीनां धारण्यं हाषी वीवीर्य इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्राधानं प्रकरणमारिभमानैस्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकर
 णमुपसंहरति। यस्मादस्मिन् वल्लणिकारणपरिगृह्यमाणं प्रदर्शितं प्रकाशं कारणमार्थकारणधर्मा उपपद्यते सर्वज्ञं सर्वशक्तिमन्मायैव
 वतश्चास्ति तस्मादनति शीकनीयमिदमोपनिषदं दर्शनमिति॥७॥ इति शाश्वतकृपासीमाणाद्यैः श्रीकृष्णवत्पादशतेऽद्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥७॥ इति शिवधु॥

७३

५०॥ स्वनानुपपत्तेश्च नानुमानं॥ यद्यपीदं वदंत वाक्यानामिदं पर्यं निरूपयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न तर्कशास्त्रवत् केवलानि र्युक्तिनिः कंचिमिदं
 तस्मादयिउं इषयिउं वा प्रवृत्तं तथापि वदंत वाक्यानि द्यावच्छालेः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षज्ञानाभिर्भावादि दर्शना नि निराकरणीया यानि
 तदर्थः परपादः प्रवर्तीता वदंतार्थ निर्णयस्य वस्य गृह्णीतार्थे वा तन्निर्मायनस्वपक्षस्थापने प्रथमं वती। तच्च न्याहृतं परपक्षप्रत्यख्यानादिति
 ननु मुमुक्षुणां मात्तमाधनचेन सम्यग्दर्शन निरूपणाय स्वपक्षस्थापनं निवर्तकं वलंकुर्तुं युक्तं किं परपक्ष निराकरणेन परविषयकत्वात्। बाढमेव तथापि म
 हाजनपरिगृह्यतां निमहांति सारस्यादि तत्राणि सम्यग्दर्शिनो पादत्रान प्रवृत्तान्फल न्यनवेके प्राविशं द मतीनाम तान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादयानीत्य
 पचा तयायुक्तिगाढवसंजा वनामवर्तनापितव्यमस्तीति चित्त तस्मदमायतो पपादनाय प्रयत्यते। नवी चातेनाशर्ष कामाच्च नानुमानापचा एतेन स
 र्वध्याख्याता इति व प्रवृत्तापि सारस्यादि पक्षप्रतिषेधः कर्तव्यं किं पुनः जतकरणेनेति। तदुच्यते। सारस्यादयः स्वपक्षस्थापनायावे दंत वाक्या न्यपुनरुक्त्यस्य
 पक्षानुगुणे निवयो जयंती द्यावच्छाते तपीय द्याख्या नंत द्याख्याना ज्ञानं न सम्यग्ध्याख्यानमित्येतावत्सर्वत्र जत। मिरुउवाक्य निरापेक्षः स्वतेजस्य युक्ति
 प्रतिषेधः क्रियत इत्येष विराषस्तत्र सारस्या मन्योत। घरशरावादीयानां मृदात्मकत्वात् नवीयमाना मृदात्मक सामान्य पूर्वकानो कष्टा। स्यात्सर्व एव
 बाधाध्यात्मिका लदाः सुखदः स्वमोह कतया नवीयमानाः सुखदः स्वमाहात्मक सामान्य पूर्वकानो न विमुक्तमर्हति। यत्तसुखदः स्वमोहात्म के सामान्यो
 तत्रियुगे प्रधानं मृददेव तनो वतनस्य पुरुषस्यार्थे साधयितुं सनावनैव विविधविकारात्मना विवर्तत इति। तथापरिमाणादि निरपि लिङ्गे स देव प्रक्षीनं मृ
 दृदवेतनं येन नस्य पुरुषस्यार्थे साधयितुं सनावनैव विविधविकारात्मना विवर्तत इति तथापरिमाणादि निरपि लिङ्गे स देव प्रक्षीनं मृदमिमते। तत्र वदाम। यति

गान्धुपगमा। **यथा**पिबहवः परमाणवो बहूनि वाद्येषु कानि वाद्येषु कस्मिन्चित् वापरमाणुः कार्यमारुततत्वापि समानेषा योजना। तदेव
 यथा परमाणुः परिमंडलात्मा ताण्डुलस्यैव वाद्येषु के जायते महदीर्घं वाद्येषु का दिनपरिमंडलं यथा वाद्येषु कादणो र्कस्वाद्यस्य तो महदीर्घं
 विवद्येषु कादि जायत नाणाना तद्वत् **मि**वं चित्तनां बलानोऽचित्तनं जगज्जित्यत इत्युक्तं गच्छामि। **न**नु **यथा** मृत्पासविरोधिना परिमा
 णंतारणा कोतं कार्य इवैद्येषु का दीर्घतो नारं न काणि कारणगतानि पारिमंडल्या दीर्घस्युपगच्छामि ननु चेतना विरोधि गुणी तारणा जग
 तश्चाकोतं च मस्ति। यत्र कारणगता चेतना कार्यवित्तनांतरे नारं जेत। न च चेतना नामा चेतना विरोधी कश्चिदुल्लेखि चेतना प्रतिषेधमात्रं वा
 तस्मात्पारिमंडल्यादिविषम्यात्प्राप्तेति चेतनायाश्चैतनकचमिति। **मि**वं मृच्छा। यथा कारणे विद्यमानानां मपि मंडल्यादीनां मनारं न कवाम। **परि**
 वै चेतन्यस्पापीत्यस्यो शस्य समवा। **न**नु परिमाणं तरा कोतं च पारिमंडल्या दीनां मनारं न कवे कारणं प्राक् परिमाणं तरारं न तात्परिमा
 डल्या मारं न कावापपातं **र**स्वमपि कार्यं प्रारुणारं न चणमात्रं मयुलं तिष्ठतीत्युपगमा। ननु परिमाणं तरारं ने यथापि पारिमंडल्या
 दीनीत्यतः स्वमानजातीयं परिमाणं नारं नत। परिमाणं तरस्या न्याहे उवाच्युपगमात् कारणमहवातु कारणवज्जवा। **य**था **म**स्ति ननु
मंडल्या प्रवयविशेषाश्च महत्तदि। **न**तमणु। एतेन दीर्घस्ववेद्याख्यात इति हि काण्डुजनिस्त्राणि न च संनिधौ न विशेषा कृतश्चि कारणवज्ज
 वा दीनो वारं नत न पारिमंडल्या दीनी शुक्लं चित्तं इयां तराणो तारे वारं न माणेमावधामवकाराण्युणानी स्वाभ्युय समवाया विशेषात्तस्मात् स्वना
 वौदवपारिमंडल्या दीनां मनारं न कवं तथा चेतनाया अपि दृष्ट्यं। **य**था गात्रं द्यादीनां विलक्षणानां तु त्विदानीं तस्मान्जातीयोत्पत्तिश्च निवारः ७७

इष्टप्रकृतगुणादाहरणमयुक्तमिति तत्र दृष्टान्तनविलक्षणं रंतमात्रस्य विवक्षितवान्न वद्व्यस्य इव मेवो दाहर्तृद्यं गुणस्य वा गुणएव तिक
 श्रित्वियमहेउरश्चि। **न**नु कारापि न वतो इवस्य गुणमुदाहरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षाणां मप्रत्यक्षवा संयोगस्य पंचात्मकं न विद्यते इति यथाप्रत्यक्षा
 प्रत्यक्षायो र्मुमाकाशयोः समवयनस्यैत्यागो प्रत्यक्ष एव प्रत्यक्षा प्रत्यक्षेणैव च तूते सुखमवयनशरीरमप्रत्यक्षं स्यात्प्रत्यक्षं उवाच रंतं तस्मात्प्रयो
 वनौतिकमित्येतदुक्तं नवति। गुणश्च संयोगो इव शरीरं। **द**ृष्ट्यते विति वाचापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपंचिता। न चैवं सति तत्वेति न कृतं। नेति ब्रूमः तस्मात्प्रयो
 प्रत्यक्षमननुवे शक्तिप्रति। **न**नु तदिदं शोपि समान न्यायतया जत एत न शिष्टा परियदा अपि द्याख्याता इति। **न**नु त्यामत न स्यैव वयं विवाचिकपरीक्षारं
 नेतत्प्रक्रिया सुगत न निदर्शन न प्रपंचः कृतः॥ **न**नु नयथापि न कर्मा तस्मदभावः॥ **१२** इदानीं परमाणु कारण वाद निराकाराति सयवा दइच्छेत्समुत्तिष्ठ
 तिपदा इति हि नो केमावयवानि दवाणि स्वातुगतेः संयोगमविवेक्षे वादिभिर्द्वैतारं न्यमाणानि दृष्टानि तस्मात्तन्मया वकिं विभावयवे सर्वतस्मात्तुग
 तिरे व संयोगमविवेक्षे ईद्वैतारं न्यमिति गम्यात सवायमवयवावयवि विनागो यतानि वतीतसो पकर्ष पर्यंतगतः परमाणुः सर्वो वदं गिरि
 मुद्रादिकं जगत्सावयवंमावयववादाद्यंतवन्नवा कारणेन कार्येण न वितव्यमित्यतः परमाणुवोजगतः कारणमिति कण्डुग निप्रयायता नामानि वा
 वारिचानि नृसुदकातेजः पवनारव्यानिमावयवाच्युपलभ्यवउर्विधः परमाणवः परिकल्प्यतातवी वापकर्ष पर्यंतगतवेन परातो विनागात् नवादि
 नश्यतां दृष्टिद्यादीनां परमाणुपर्यंता विनागो न वति सप्रलय कालः। ततः मार्गकाले वायवीयेषु धृष्टपेक्षैर्कर्मत्पद्याता। तत्कर्मस्वाभ्युय मणु मण्वे तरे
 ण संयुनक्ति। ताता द्येषु कादि क्रमेण बाधुरुप्यद्यते। **ए**वमग्निरेव माप एव दृष्टिद्येवाम वशरीरं तं मंडियामत्येव सर्वमिदं जगदणुयः संनवत्यणुगातस्य च

का

मनुजयस्वभाववेत्तुनिमित्तवशात्तुहतिनिवृत्त्योरनुपगम्यमानयोरदृष्टादनित्यमित्यसंनिधानादित्यप्रवृत्तिप्रयोगोऽतंत्रावेप्यदृष्टादनित्याप्रवृत्तिप्र
 योगसमादप्यनुपपन्नः परमाणुत्वेण वादः॥७॥ **रूपादिमत्त्वाविपर्ययादर्शनात्॥१५॥** आवयवानां दृष्टाणामवयवशो विजयमानानां यतः परो विनागो
 न सैनवतितत्त्वविभक्त्यादिमंतः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमाता नूतानोतिकम्पारनका नित्याश्चेति यदेतदपि का अनुपगच्छति अतएव मनुपगमोनि
 रालंबन एव यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामप्युत्पत्तिरित्यविपर्ययः प्रत्ययेत परमकारणपेक्षया स्खलवमनित्यत्वे वातवामनिघेतविपरीतमापाद्यतेत्यर्थः।
 अतएव लोके दृष्टत्वाद्यदिलोकरूपादिमत्त्वमुत्पत्त्यकारणपेक्षया स्खलमनित्यत्वं दृष्टं। तद्यथा पटसंज्ञनापक्षस्खलो नित्यश्च न वति। तत वस्त्रां स्त्रनापक्षस्खला अ
 नित्याश्च न वति। तथा चामी परमाणो बोरूपादिमंतस्ते रनुपगम्यतां। तस्मात्तपि कारणवत सदापक्षया स्खला अनित्याश्च प्राप्नुवैति। यच्च नित्यत्वे कारण
 तिरुक्तैरदकारणवन्नित्यमिति तदप्यवस्यत्यप्युत्पन्नसैनवत्युक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वापत्तेर्यदपि नित्याद्वितीयकारणमुक्तमनित्यमिति च विवक्षितः
 प्रतिषेधभावश्चेति तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साध्यतमिति हि यस्मिन् कस्मिंश्चित्तिरेव शुनि नित्यं शब्देन नमः अमास्यो नोपपद्यते न पुनः परमा
 णुनित्यत्वमवाप सत तद्वाच्ये वनित्यं परमकारणं ब्रह्म। न वशस्यार्थवद्वा रमात्रेण कस्य विदर्यस्य प्रसिद्धिर्न वति प्रमाणोतरप्रसिद्धयोः शब्दार्थाया
 र्थवद्वा रवताराद्यदपि नित्यत्वे तीयकारणमुक्तमविद्यावति। तथा च वैवित्रियेतस्य तां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेण ग्रहण मविद्येति ततो
 द्यप्युक्तं नित्यतायापत्तेना। थाद्वयज्ञेयनीतिविशिष्टे तत्तथाप्यकारणवत्त्वमव नित्यतानि मित्तमापद्येता तस्य च प्रागेवोक्तवद्दविद्यावेति पुनरुक्तं स्यादथापि का
 रणविनागा कारणविनाशा न्यस्य दृतीयस्य विनाशादौ तोरमं नवा विद्यामा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यानयेन नावश्यं विनश्यद्बुद्ध्या न्यामेव हे

विद्या

१५५

धुमानमो २

क

उभ्यां विनं शुभमर्हति इति नियमोऽस्ति। संयोगस्य चित्तवृत्तानकस्मिंश्च यद्येव द्यां तरस्या रंजके न्युपगम्यमाने एतादेव स्याद्यदा वपाश्च विवक्ष्यमा न्यात्मकं कार
 णं विवक्ष्य वदवच्छांतरमा ममैरंजकमप्युपगम्यते तदा हत काठिन्य विलयन वसूरी वच्छा विलयने नापि विनाश उपपद्यता तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्या दनिघे
 तविपर्ययः परमाणूनां तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु कारण वादः॥७॥ उभयथा वादावात्॥१५॥ गंधरसरूपस्य र्शुणा स्खला दृष्टिरीरस रूपस्य र्शुणाः स्खला
 आपः रूपस्य र्शुणा स्खलतरं तजः स्य र्शुणाः स्खला तमो वा धुरितेवाम नानि व वारि नूतान्युपविता पवि त गुणानि स्खलप्रसृतारता म्पापतानि व लोके ल
 क्षीते तद्वत्परमाणवो पुपविता पवित गुणा वा। लपरन्नावा न यथापि वादा वाच्ये गो परिहार्य एव स्या कल्पमानेता व उपविता पवित गुण चे उपवि त गुणो नां
 मूर्त्युपवयाद नपुत्रप्रसंगो। न वीतरणापि मूर्त्युपवयै गुणोपवयो न वतीत्युक्ते कार्यधुत्तेषु गुणोपवये मूर्त्युपवयदर्शना। **इकल्पमाने तैपविता पवित गु**
णचे परमाणु वसा मप्रसिद्धये यदि तावत्सर्व एकेकगुणा एव कल्प्येयं। स तस्ते जसि म्पशस्यो पलब्धिर्न स्या दभ्युपस्य र्शुयोः दृष्टिद्यां तरस रूपस्य र्शुनो का
 रणगुणो नो ब्रव कवा कार्यगुणानां। **अथ सार्ववर्त्यगुणा एव कल्पेयं।** ताता सपि गंधस्यो पलब्धिः स्यात्तेजसि च र्गंधरसत्या र्वायो व र्गंधर स रूपाणां न विदे
 दृष्टात। तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु कारण वादः॥७॥ अपरिग्रहात् तत्त्वमनापत्ता॥१७॥ प्रसन्न कारण वा दो वद विजिरपिके चिन्मादि निः स कार्य वा
 दं शो पजीवना निप्रायेणोपनि बाधो येन परमाणु कारण वादाने किंचिदपि सिद्धेः किं न विदप्यं त्रे न परिगृहीत इत्यनें ताम वा ना द रणीयो वद वादिनिः॥७॥ अ
 पि विवाश पि कास्त्री नार्थतान्मद्यथान् इद्यगुण कर्म सामान्य विवक्ष्यमम वायाख्यानेत्ये तनिज्ञातु निजलक्षण नप्युपगच्छति यथामनुष्यो म्मशशरति। त
 वमनुपगम्यतद्विरुद्धं द्याधीन चं शेषाणामनुपगच्छति धर्मनूतज्ञोपपद्यता कथं यथा हि लोके शश ऊ रापलाश प्रभृतीनां मत्पंत निज्ञा नो म्म तां न तरेतरा

नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पः समवाय इति वा नो तारतराश्रयश्च कार्यकारणयोर्नैदं मिदं वाश्रित्य श्रयः नावमिदिराश्रित्य श्रयः नावमिदौ च तयोर्नै
दमिदं किं उच्यते इति तारतराश्रयतास्याः नहि कार्यकारणयोर्नैदं वाश्रित्य श्रयः नावोवावदो तवादि निरनुपपत्तौ कारणस्यैव स्वरूपे
मात्रं कार्यमित्यनुपपत्तौ किं नान्यत्परमाणुनोपरिष्ठितत्वाद्योक्त्यादिशः घटोदरावातावज्जिरवयवैः स्वरूपे वा स्वरूपेः स्वरूपे वा
हिनित्याश्रय इति नित्यचनिरवयवत्वात्परमाणुना बाधेत्योक्त्यादिशो वयवाकल्पयमित एवमपरमाणुवदिति वा नः कूलसूक्ष्मतरत
सूक्ष्मतरतान्य कामणापरम कारणविनाशोपपत्तेः यथाष्टयित्री घणुकाद्यपेक्षया कूलतमावस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मतरतवदपि
यो कजातिकं विनश्यति ततो घणुका तथा परमाणुवापि दृष्टिये कजातिकवादिनाशपुर्विनश्यतो वयवविनाशे विनश्यतीति वा
नायं दाघो याता घृतका विनश्यतिलय नवदपि विनाशोपपत्तिमवोचामा यथा हि घृतस्तुवसां दीनामविनश्यमानो वयवानामप्यग्नि
संयोगात्तु श्वजावापपत्त्याकाविनश्यति विनाशो नवत्येवं परमाणुनामपि परमकारणना वापत्यसूत्र्यादिविनाशो न विधत्तितया कार्यरितोपि न
वयवसोपयोगिनो केवलं नवति ॥ श्रीरजलादीनामंतराणां वयवसंयोगांतरं दधितिमादिकार्यो रनदनीतिना नदवमसारतके श्री
श्रुत्वा दीश्वर कारणश्रुति विरुद्धत्वात् श्रुतिप्रमाणे श्रुतिप्रमाणे दिनिरपरिच्छेदतया दत्तं तामवानप्यज्ञास्मिन् परमाणु कारणवादकाय
श्रुत्योर्ध्वनिरिति वाक्यं नास्ति ॥ ७ ॥ समुदाय उच्यते उच्यते उच्यते ॥ ८ ॥ विशेषिकराश्रुतिः पुंस्त्रियोगाद्देवविशेषाच्छिष्टपरिच्छेद
ज्ञानापत्तिस्तथा इत्युक्तं ॥ श्रीवेनाशिक इति विनाशिकश्च सामान्याश्च वेनाशिकराश्रुतिना तारमापत्तिस्तथा इतीदमिदानीमुपपादयामः ॥

तो २

स्वरूपप्रकारः प्रतिपत्तिरेवा विनयनेदाद्वा तत्रैतवयो वादिनो न वंति ॥ १ ॥ केविमर्वास्ति च धादिनाः कविदिज्ञानमात्राश्चिवादि
नो नो पुनः सर्वं श्रुत्य वादिन इति ॥ तत्र ये सर्वं श्रुत्य वादिनो बाल्यमांतरं वस्त्वनुपपत्तिभूतं नैतिकं विवेचनं वा तां स्तावत्प्रतिभूमः ॥ तत्र
तंष्टयित्री धावाद्ये नैतिकं रूपादयश्च जरादयश्च वृद्धायेव दृष्टिद्यादिपरमाणवः स्वरूपे हो मातेरणस्य नावास्ते दृष्टिद्यादिना विन
सिद्धं न इति मन्यते तथारूपविज्ञानावदनासंज्ञासंज्ञाकारणं ज्ञाकाः पंचस्कं ॥ स्तेष्वध्यात्मं सर्वं वदं रास्यपदनावनस्यैह यत्त इति मन्य
ते ॥ तत्रेदिमन्निधीयाता यो यमुनयदे उच्यते उच्यते प्रकारः समुदायः पारवा ॥ निप्रातोपुदे उच्यते नैतिकस्यैह रूपाः ॥ १ ॥ उच्यते ॥ समु
पंचस्कंधीरूपः तस्मिन्नुच्यते उच्यते कपिसमुदाये निप्रेयमाणेन दशाक्षिः स दायया प्राप्तिः समुदायनावा उच्यते पत्तिरित्यर्थः ॥ उच्यते ॥ समु
दायिनामावतनवादिना निहलनस्य वसमुदायसिद्धौ नवा ॥ दयस्य वकस्य विवेतनस्य नोक्तुः प्रशामि उच्यते स्मिरस्य सैह उच्यते न
नुपपत्तौ निगपेत्त प्रवृत्त्यनुपपत्तौ परमप्रसंगा ॥ दायस्य स्याप्यवानयवास्यामनिरूप्यं कृणिकया नुपपत्तौ वनिर्वापार
चात्यवत्तनुपपत्तेस्मात्समुदाया उच्यते पत्तिः समुदाया उच्यते पत्तिः वत दायया लोकया नालुप्यते ॥ ७ ॥ इतरतरप्रत्ययवादिता वनोत्तानि मात्र
निमित्तत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि नोक्ता प्रशामिता वा कश्चिदेतनः संहंतास्ति रोनासुपगमात्तप्यविद्यादीनामिदरेतरकारणत्वा उच्यते लोकयत्र
तस्यां योपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितं यमस्ति तवाविद्यादयः अविद्यादयः अविद्या संस्काराविज्ञानं नामरूपं वडा यतनं स्यात्ता
वदनाहलोपादानं नवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदवना दुःखं उर्मनः सत्येवंजातीयका इतरतरादे उच्यते ॥ ९ ॥ अतस्तमाये कविमहिता निदि

श्री

स्पुलनचातुल्लपीबलम्येत्तकर्मणप्रयतमानस्यापि सस्य निष्पत्तिः स्यात्। ऊलालस्य यमृ संस्कृत्य यामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः स्रुवायस्यापि
 लेहनेतत्तानस्यापितत्तानस्येवत्तलानः। चर्मापवर्ग्याश्चनकश्चिकथंविस्मीहेतु। नखिनकृज्यातशुपगम्यतेवाकेनवि तस्मादप्यनुपपन्नोयम
 जावाजावोत्पत्त्यप्यपगमः॥७॥नाजावउपलब्धः॥१८॥एवंबाह्यार्थवादमाश्रित्यसमुदायाप्राप्त्यादिउद्घाणश्रुतिविज्ञानवादीबोद्धवानीप्र
 त्यवतिष्ठताकषीविकिलविनेयानां बाह्यवस्तुन्यनिनिवशमालक्ष्यतदनुरोधनबाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरविना नासौ शुभगता निधाय सस्यपु
 विज्ञानिकसंक्षेपवादएतानिप्रतः। तस्मिंश्च विज्ञानवादादुद्घातूनेनूपेणांतस्त्वैवप्रमाणप्रमेयफलद्यवहारः सर्वउपपद्यतेत्यपि बाह्यार्थबुद्ध्या
 रोहमंतरणप्रमाणादिद्यवहारानवताराकथं पुनरवगम्यातं मेस्त्वैवायं सार्वाद्यवहारानविज्ञानद्युतिरिक्तोवाह्योर्थेऽस्तीति। तदसंनवादिप्रा
 हंसहिवाह्योर्थेऽस्त्वपगम्यमानः परमाणावस्तु सस्यमूलावस्थेनादयः। तत्रनतावत्परमाणवः सौनादिप्रत्ययपरिच्छेद्य नविउमर्हतिपरमाणव
 तास्तत्तानाहुत्यत्रेनीपितसमूहः सौनादयस्तेषां परमाणुस्यो न्यचान्त्वाभ्यां निरूपयिउमशकाचा देवंजात्या दीनपि प्रत्यावचीतापिवाउत्त
 वमात्रेण साध्यागात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योथप्रतिविषयं पक्षपातसैनज्ञानं ऊच्यतानं पटज्ञानमिति नासौ ज्ञानगतं विषयमंतरणोपप
 द्यत इत्यवश्यं विषयस्वरूपं ज्ञानस्यांगकर्तृत्वमंगीकृतवतस्मिन्विषयीकारस्य ज्ञानानेना वरुद्धवादपार्थिवबाह्यार्थस्य प्रावकल्पनापि वस्यहोप
 लेन नियमादनेदोविषय विज्ञानयोरापत्तिः। नचनयोरकस्यानुपलंनेन्यस्योपलंनोस्ति नवितस्वज्ञावविवेकेथु कप्रतिबंधकारणात्तावातस्मादप्य
 र्थाभावः स्वप्नादिक्वेदंष्ट्रयै। स्यादित्स्वप्रमाया मरीचकदकगंधर्वनगरादिप्रत्यया विनिववाह्यनार्थनयाह्यार्थका कारान्नवैवेजागरितगोचरा

१०५

अपिस्त्वादिप्रत्ययानविउमर्हति इत्यवगम्यते। प्रत्ययवाविशेषा। कथं पुनरमतिबह्येथेप्रत्ययवेचित्र्यमुपधेतवाभनावेचित्र्यादियाहाना
 दिहिर्ममारबीजां ऊरवज्ञानानां वासनानां वा न्यायनिमित्तानेमित्तिकज्ञावनवेचित्र्येन विप्रतिषिध्यात्पिवा न्ययद्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमे
 वज्ञानं सिद्धिर्मासरेबीजां ऊरवज्ञानेवैचित्र्यामित्यवगम्यातेस्वप्नादिर्घनारणाप्यर्थवासनानिमित्तस्य ज्ञानवेचित्र्यस्यो जात्या स्यात्वा मस्य
 पगम्यमानवाहंतरेण उवासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवेचित्र्यस्य मयान स्त्वपगम्यमानवाहत्तस्मादप्यनावाबाह्यार्थस्येत्पेव प्राप्ते ब्रूमोना नावउ
 पलब्धेरिति नखल्यनावाबाह्यस्यार्थस्यार्थवसाउं शका ते कस्मा उपलब्धेरुपलब्ध्याते हिप्रतिपत्यर्थं बाह्यार्थः स्तेनः ऊर्ध्वघटः पट इति नवोपल
 न्यमानस्येवा तावोत्तविउमर्हति। यथाहिकश्चिज्जानो जुजिमाध्यायी उसौ स्वयमनुब्रूयमाना योमवंब्रूयानाहं तुजेन वदंम्यमीति। तद्वदिदं इय
 म्नेनिकर्षेण स्वयमुपलजमान एव बाह्यमर्थनाह्युपलनेन समोस्तीति क्वचन कथमुपादयवचनः स्यात्। ननु नाहमेवंब्रवीमिन केचिदर्थमुपलंन
 इति किं त्वपलब्धिविचिंतिकेनोपलन इति श्रवीमि। बाह्यमेवंब्रवीषिनिरं ऊरावाहं तुं डम्यन उद्युक्तपेते ब्रवीषि। यत उपलब्धिव्यतिरेकोपिबलादर्थ
 स्यात्पुपगंतव्यः। उपलब्धेरेव नहिकश्चिउपलब्धिमवस्तंनः ऊर्ध्वचत्पलजनात उपलब्धिविषयचे मेवउसंजक्यादी न सर्वलोकि का उपल
 न्नाता तस्मैवमेव सार्वलौकिका उपलनंन यत्प्रत्यावत्ताणा अपि बाह्यमर्थामवमावत्तात यदंतर्जय रूपं उबहिर्वदवना सतरति। तपिहि नवलो
 कप्रसिद्धी बहिरवनामोस्तेविदं प्रति लजमानाः प्रत्याख्याउ कामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिनिवकारोक्ते वंति इतरथाहिकस्मा बहिर्वदिति ब्रूयु
 नहिविस्तुमित्रा वैधा उववदवनाम त इति कश्चिदावत्तातः। तस्मा घथानु नवं तत्त्व मवगच्छन्निर्वहिरवात्र नासत इति युक्तमपुपगंतव नठव

वदवनाभतइति। ननु बाह्यस्पर्शस्पर्शजवाहिवदवनाभतइत्यध्यवसितै नार्थसाधुरध्यवसाया। यतः प्रमाणप्रवृत्तप्रवृत्तिपूर्वकोर्नवाय
 नवावदधार्थाननुनः नवाभनवप्रविकप्रमाणप्रवृत्तप्रवृत्ती। यदिप्रत्यक्षादीनामन्यतामनापिप्रमाणनोपलभ्यततर्नवतियनुनकेन
 विद्विप्रमाणेनोपलभ्यततर्नवती। इत्यथास्वैसावैरवप्रमाणेर्बाह्योर्धउपलभ्यमानः कथंयतिरकादिविकल्पेर्नवतीनुच
 ते उपलब्धारवा नवज्ञानस्य विषयारवसाध्यादिवयनाशोनवत्यामिति विषयेविषयसाध्यानुपपत्तेर्वहिरुपलब्धेविषयस्यातिवस्ये
 होयलेननियमोपिप्रत्ययविषयायारुपायोपयनावहिकोनानावहिकु कइत्यवगत्यमपिबध्दज्ञानेपटज्ञानमिति विशेषणयोरेवध्द
 पटायानेदोनविशेषास्यज्ञानस्ययथाशुक्लोगाः सल्लोगोरिति शोक्तकाह्योपिरेवनेदोनगोवस्यधास्यांननेदएकस्यमिदोतवत्ये
 कस्माद्वदयातस्मादशज्ञानायातेदस्यथायददर्शनंघटस्मरणमित्यत्रापिप्रतिपत्तयमत्रापिद्विविशेषयोरेव दर्शनस्मरणयोर्नदोनवि
 शेषणस्यघटस्ययथा। सौरंगेधः सौरमइतिविशेषायाएवगेधरमयोर्नेदोनविशेषणस्य सौरस्यइत्यादिज्ञानयोः शर्वीतरकालयोः
 स्मर्यवदाननिबोपक्षीणाया रितरेतरयाहिकवा नुपपत्तिस्ततश्चविज्ञाननेदप्रतिज्ञाक्षणि कवादिधर्मप्रतिज्ञास्वलक्षणसामान्यलक्षणवा
 स्यवासकवाविद्योपलवसदमधर्मबंधामासादिप्रतिज्ञास्वशास्त्रगतास्तेहीयेन। किंवा न्यदिज्ञानंविज्ञानमित्यनुपगच्छतावाह्योर्थज्ञानः
 ऊद्यमित्येवैजातीयकः कस्मान्नान्यपगम्यतइतिवक्तव्यंविज्ञानमनुनूयतइतिवद्वह्योपयोनुनूयतएवेतिपुरुमित्यक्तमनुपगच्छतावाह्योर्थज्ञानं
 ज्ञानंप्रकाशत्मकवात्प्रदीपवत्स्वयमेवा नुनूयातेनतथावाह्योर्थइतिवद्वह्योर्नविकृतांस्वात्मनिक्रियामनुपगच्छतावाह्योर्थज्ञानं
 १०६

४
 वदवनाभतइति। ननु बाह्यस्पर्शस्पर्शजवाहिवदवनाभतइत्यध्यवसितै नार्थसाधुरध्यवसाया। यतः प्रमाणप्रवृत्तप्रवृत्तिपूर्वकोर्नवाय
 नवावदधार्थाननुनः नवाभनवप्रविकप्रमाणप्रवृत्तप्रवृत्ती। यदिप्रत्यक्षादीनामन्यतामनापिप्रमाणनोपलभ्यततर्नवतियनुनकेन
 विद्विप्रमाणेनोपलभ्यततर्नवती। इत्यथास्वैसावैरवप्रमाणेर्बाह्योर्धउपलभ्यमानः कथंयतिरकादिविकल्पेर्नवतीनुच
 ते उपलब्धारवा नवज्ञानस्य विषयारवसाध्यादिवयनाशोनवत्यामिति विषयेविषयसाध्यानुपपत्तेर्वहिरुपलब्धेविषयस्यातिवस्ये
 होयलेननियमोपिप्रत्ययविषयायारुपायोपयनावहिकोनानावहिकु कइत्यवगत्यमपिबध्दज्ञानेपटज्ञानमिति विशेषणयोरेवध्द
 पटायानेदोनविशेषास्यज्ञानस्ययथाशुक्लोगाः सल्लोगोरिति शोक्तकाह्योपिरेवनेदोनगोवस्यधास्यांननेदएकस्यमिदोतवत्ये
 कस्माद्वदयातस्मादशज्ञानायातेदस्यथायददर्शनंघटस्मरणमित्यत्रापिप्रतिपत्तयमत्रापिद्विविशेषयोरेव दर्शनस्मरणयोर्नदोनवि
 शेषणस्यघटस्ययथा। सौरंगेधः सौरमइतिविशेषायाएवगेधरमयोर्नेदोनविशेषणस्य सौरस्यइत्यादिज्ञानयोः शर्वीतरकालयोः
 स्मर्यवदाननिबोपक्षीणाया रितरेतरयाहिकवा नुपपत्तिस्ततश्चविज्ञाननेदप्रतिज्ञाक्षणि कवादिधर्मप्रतिज्ञास्वलक्षणसामान्यलक्षणवा
 स्यवासकवाविद्योपलवसदमधर्मबंधामासादिप्रतिज्ञास्वशास्त्रगतास्तेहीयेन। किंवा न्यदिज्ञानंविज्ञानमित्यनुपगच्छतावाह्योर्थज्ञानः
 ऊद्यमित्येवैजातीयकः कस्मान्नान्यपगम्यतइतिवक्तव्यंविज्ञानमनुनूयतइतिवद्वह्योपयोनुनूयतएवेतिपुरुमित्यक्तमनुपगच्छतावाह्योर्थज्ञानं
 ज्ञानंप्रकाशत्मकवात्प्रदीपवत्स्वयमेवा नुनूयातेनतथावाह्योर्थइतिवद्वह्योर्नविकृतांस्वात्मनिक्रियामनुपगच्छतावाह्योर्थज्ञानं

श्री. श्री.

मोनिप्रज्ञानं ताममनोवत्तु वातनेषां त्रिंशत्तु वति। एवमायादिषापि नवतियथायर्थं बाधः। निवेजागरितोपलब्धं वस्तुसंज्ञादिकं क
स्याविदुष्ववस्थायां बाधते। अपि वस्तुतिरघायस्व न दर्शनमुपलब्धिं जुजागरित दर्शनां स्मृत्युपलब्धोऽप्यप्रत्यक्षमंतरं स्वयमनुभूय
तर्थाविधायामसंप्रयागात्मकमिदं पुत्रं स्मरामिनोपलने उपलब्धमिच्छामातिनत्रैवं अतिनशति वक्तुं मिथ्याजागरितापलब्धिमुपलब्धिवा
स्वप्नोपलब्धिवदियुनयेरंतरं स्वयमनुभवतानवस्थानुनवापलापः प्रज्ञामानिजियुक्तः कर्तुं पि वातु नवविशेषप्रमेगाज्जागरितप्रत्यया
नां स्वातानिवालेवनतां वक्तुमशक्नुवतास्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते न वयोयस्य स्वातोधार्मानमनवतिसो न्यसाधर्म्यात्तस्यैव न विषय
ति न ह्यशिरुलो नूयमान उक्तसाधर्म्याच्चाता न विषयति। इति तत्र विधर्म्यं स्वप्नजागरितयागच्छ। न नापोतुपलब्धेः॥ ३० यद्यप्येकं चिनाप्यर्थ
ज्ञानविविचं वासनाविविच्यो देवावकल्पत इति तत्प्रतिवक्तव्यं। मत्रोच्चाता न नापो वासनानां मुपपद्यते वत्येते उपलब्धेर्वाच्यानामर्थानां
मार्थोपलब्धिनिमित्तादिप्रत्ययैनानारूपावासनानां वैत्यानुपलब्धमनिष्ठवार्थं अकिं निमित्ताविविच्य वासनानां वपुरनादिविधेर्वाधपरं परी
न्यायेनाप्रतिष्ठेवानवस्थाद्यवहारविलोपिनीस्यानानि प्रायमिद्विषयव्यतिरकावर्थापलापिनामिदं उपन्यास्यो वासनानिमित्ता
मावेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति वाप्येवमिति प्रत्यक्षौ नष्टौ विनाप्योपलब्ध्या वासनानुत्पत्तिरपि विनापि वासनानिरर्थोपलब्ध्या न्यु
पगमादिना चार्थोपलब्ध्या वासनैवत्यननुपगमादर्थसंज्ञावमेवाव्यव्यतिरकावपि प्रतिष्ठापयतः। अपि ववासनानां मसंस्कारविशेषाः श्री
राष्ट्रनाम्न्यमंतराणाकल्पं तएवं लोके दृष्टवान्नवतव वासनान्प्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः॥ ७॥ क्षणिकवाच्चा॥ ३१ यदप्यालयविज्ञानं नाम

न ४

१०७

श्री ४

वासनामयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकं वा न्युपगमादनवच्छिन्नमस्यैव मयवृत्तिविज्ञानवत् वासनानां अधिकरणं न विवृणोति। मुदिकालत्र
यसं बंधिद्यकमिद्वयिन्यसति कुरुते वा ~~वासनामयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकं वा न्युपगमादनवच्छिन्नमस्यैव मयवृत्तिविज्ञानवत् वासनानां~~ अधिकरणं न विवृणोति। मुदिकालत्र
दशकालनिमित्तापत्तया वासनानामनमृतिप्रतिबंधनादिद्यवहारः संनवतिस्तिरुपवेवालयविज्ञानस्य सिद्धांतं हानिरपि वविज्ञानका
दिपि क्षणिकं वा न्युपगमस्य समानं वा ~~वासनामयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकं वा न्युपगमादनवच्छिन्नमस्यैव मयवृत्तिविज्ञानवत् वासनानां~~ अधिकरणं न विवृणोति। मुदिकालत्र
मादनितानीहणुसंभतयानि। एवमातो ह्यवपि विनाशिकयत्ते निराज्ञानो वाच्यार्थवादपि पक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च स्यात् वादिपक्षस्तु सर्व
प्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियाते। न ह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धा लोकव्यवहारान्यत्र च मनधिगम्य वाक्यार्थे पक्षोऽप्युपपत्ति
दा नावत्तु सर्वप्रसिद्धः॥ ७॥ सर्वथानुपपत्तेश्च॥ ३२ किं ब्रूना। सर्वप्रकारेण यथायथायं वेनाशिकममय उपपत्तिमया यपरीक्ष्यत तथा तथा
निरुक्ता रूपवदवदीर्य तएव न काविदुषोत्रोपपत्तिपश्यामोऽतश्चातुपपन्नो नाशिकतत्र ब्रवहा। ३३ पि ववाच्यार्थविज्ञानस्य वादत्रयमितरेत
रविरुद्धपदिशता सुगतनस्य स्थितमात्मनो सर्वप्रज्ञापिदे प्राद्वेषो वा प्रज्ञासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुच्येयुरिमाः प्रज्ञा इति। सर्वथाप्य
नादरणीयो यं सुगतनसमयः ययस्काभिरित्यभिप्रायः॥ ७॥ ने कस्मिन्नर्थेना वातु॥ ३३ निरुक्तः सुगतनसमयः विवमनममय इदानीं निरूप्यते
समवेधोपपत्त्याः श्रीमताजीवाजीवासवमेवरनिर्जरबंधामात्तानाम। अस्तेपतस्तु ह्यवपवार्थो जीवाजीवास्ते यथायोगं तयो रेवेतज्जातजा
वादिति मन्योत। ताया रिमपरं प्रपंचमावच्छात। पंचास्तिकायानामजीवास्तेऽजलास्तिकायः धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायश्चाकाशास्तिकायश्चेति॥

वै ७

काय

श.भा.

[illegible]

७८

11

धर्म
म ५

नान्तिवति प्रतिपन्मत्तो नान् पल्लस्यैवस्यान्न प्रत्ययिनपल्लस्यैवर्गापवर्गयोश्च पल्लनावः पक्षेवानावक्तव्यं वा नित्येतेत्यनवधारणायां प्रहृत्य
उपपत्तिरनादिमिदं प्रहृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावप्रसंगस्तथा पक्षे नित्ये एव जीवादिषु पदार्थाद्येकस्मिन् धर्मिणि
अत्रान्वयो विरुद्धाया र्धमीयारसंनवात्सवेवेकस्मिन् धर्मसंज्ञस्य धर्मो न रस्यासंनवादसंवेवं सवस्यासंनवादसंगतमेव दमाईतं मत्तामतेनै
कानि कनित्या। अतिरिक्ता अतिरिक्ताद्याने कोनात्पुगमानिराजना मंतद्याः यनुप्रजलमंज्ञाकन्योपुन्यः संघाताः नैव वंतीति कल्पयंति तत्सर्वेण वा
एवादनिराकरणेन निराहृतं न वतीत्यतीन एथ निराकरणाय प्रयत्यते॥ ७॥ एवमात्मा का र्थम्॥ ३४ यायेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्ध धर्मसंज्ञावादे
पः स्याद्वादप्रसक्त एवमात्माना पि जीवस्या का र्थमपारादोषः प्रसज्यातां कथं। शरीरपरिमाणो हि जीव इत्याहंता मन्येत शरीरपरिमाण तायां वस्तु
त्यामल्लस्यैव सर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिव दनित्यवमोनः प्रसज्येत। शरीराणां चानवच्छित परिमाणवान्मनुष्यजीवा मनुष्यजीव शरीरपरि
माणो नूत्वा पुना केन विकर्मविज्ञानेन हस्तिजन्म प्राक्तवन्नरं हस्तिशरीरं द्याप्नुयात्पुनिक्रान्मवद्वा नुवन्नरं हस्तिः पुनिका शरीरसंमीत्यत। अमान एष
एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमार्यो वनस्था विरज्जादोषः स्यादतदनेता वयावाजीवसस्य त एवावयवात्राल्ये शरीरसंज्ञे युर्महति विकल्पेन पुरिति। तेषां पु
रनं तानां जीवा वयवानां समाने देशे च प्रतिहृद्याने वा नावतिवक्तव्यं। प्रतिघाते तावन्नानंता वयवाः परिच्छिन्ना दशे र्धमीये रन्। अप्रतिघाते पिकावयवदे
शो चोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेरैकस्यापुमात्रच प्रसंगः स्यादपि वशरीरमात्र परिच्छिन्नां जीवावयवाना मानैतं नोत्पेक्षितु मपिशक्यम
य पर्यायण दृष्टुं शरीरप्रतिपत्ति कै विज्ञावावयवा उपगच्छंति तनुशरीरप्रतिपत्तो च केविदप गच्छंतीत्युच्यते॥ ७॥ नवपयाया दप्यविरोधेति

११०

49

तर

मा

रुचाणामात्मनश्चेयत्तश्चरणपरिच्छिद्यत इति तत्र ईश्वरस्य सर्वज्ञता भूषणमो हानिरपारो दोषः प्रमत्तेना तस्मादप्यसौ गतमार्किक परिहृत ईश्वर
कारणवादः ॥ ७॥ ३ त्वत्प्राप्तयेन वा ॥ ४२ ॥ येषाम प्रवृत्तिर विधाता केवलं निमित्त कारणमिच्छो निमित्तस्यैषा पक्षः प्रत्याख्याता एषी पुनः प्रवृत्तिश्चापि
छातो वो न यात्मके कारणमीश्वरा निमित्तस्यैषा पक्षः प्रत्याख्यायते ननु श्रुति समाश्रयेणापि वैरूप एवैश्वर्यः प्राप्तिर्हीरितः प्रवृत्तिश्चाधिष्ठाता इति ।
श्रुत्यनुसारिणी वस्तुतिः प्रमाणमिति स्थितिः कस्य हा तो एष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इत्युच्यते यद्यप्युक्तं जातीयकोशः समानवान्नविश्ववादगो
चरो न वत्यस्ति चेत्तदंशतरं विमं वादछानमिद्ये तस्यैव प्रत्याख्यानायारंजः तत्र नागवतामन्यते न गवानेवैको वासुदेवो निरंजन ज्ञानस्वरूपः परमार्थ
तत्रां सवत्सुर्दामानं प्रविज्ज्य प्रतिष्ठिता वस्तुदेवद्वयह रूपण संकर्षणं प्रद्युम्न द्वाह रूपण निरुद्ध द्वाह रूपण च वासुदेवा नाम पर
मात्मन्या ते संकर्षणो नमजी क प्रद्युम्नो नाम नो निरुद्धो नामादे कारं सौ वासुदेवः परा प्रवृत्तिरितरि संकर्षणा दयः कार्यः तमिच्छं त्रैत
गवर्तं मृनिगमनोपादाने ज्या स्वाध्याययोगे वैषातमि द्वाक्षीण केशो न गवतामव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्रावच्छाते यो सो नारायणश्च
रो यत्काव्यमिदं परमात्मा सर्वमात्मना नमने कृष्णं च वस्तिन इति । तत्र निराक्रियते स एक धन वति विधानवतीत्यादि श्रुतिभ्यः पर
मात्मानान कर्षणं नावस्थाधिगतत्वात् । यदपि तस्य नैवा तो निगमना दित्तत्वात् । तत्रात संकर्षणं प्रद्युम्नः प्रद्युम्ना वा निरुद्ध इत्येवमः ॥
न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणं स कस्य जीवस्योत्पत्तिः सैव न वत्तद्विदोष प्रमत्तेना तत्पत्तिमिच्छे हि जीवस्यानित्यत्वाद्यो दोषः प्रमत्तेन ।
+ माराधनम जस्य मस्य विवत तया नि प्रेयत तदपि न प्रतिविधाते श्रुतिस्मृत्पारोश्वर प्रणिधनस्य प्रमिदत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवा संकर्षण +
३१

मा

निर

३११
३१२

३१

ततश्चेति वाच्यं न गवत्प्राप्तिर्मात्रः स्यात्कारं प्राप्नो कार्यस्य प्रविलय प्रसंगात् । प्रतिषेधश्चैति वाचा यो जीवस्योत्पत्तिं मात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च तात्पर्य
ति । तस्मादसंगतिषा कल्पना ॥ ७॥ न वक्तुः करणं ॥ ४३ ॥ इतश्चासौ गतिषा कल्पना यस्मान्न हिलो के कर्तुं । र्द वदत्तादः करणं परश्चादृश्यं
मानं दृष्टान्तवर्त्यतिवनागवताः कर्तुं जीवान् संकर्षणसंज्ञका कारणं मेतः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यता । कर्तुं जातस्मादनिनिरुद्धयज्ञ को हं
कारउत्पद्यत इति । न वितदृशं तमंतरणा ध्यवमां शकुमानविषं त्रुता श्रुतिमुपलनामहे ॥ ७॥ विज्ञादिना ववा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥ अथापि स्यात्त
वितसंकर्षणा दयो जीवादिना वना निषयां तर्कित हि ईश्वरा एवित सार्वज्ञानेश्वर्यशक्ति बल वीर्यात जो निरे श्वरे ईर्मे रविता अग्न्युपगम्याता वा
सुदेवा एवित सार्वनिर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति तस्मान्नायं यथा वर्णित उतपत्य सैवा दाषः प्राप्नोतीत्यत्रोच्यते । एवमपि तदप्रतिषेधः
उत्पत्त्यस्यैव स्यात्प्रतिषेधः प्राप्नोत्ये वा यमुत्पत्त्यसंज्ञा दाषः प्रकारं तरेणे त्वनिर्प्रायः । कथं यदि ता वदयमनि प्रायः परस्परनित्रा एविते
वासुदेवा दयश्च वारश्च शसु ल्यधर्माणो नैषाम कात्मकत्वमस्तीति तातां तके श्वर कल्पना नर्थक्या माकनैवेश्वरेणे श्वर कार्यमिदं सिद्धं
तलनिचनगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतव मिद्युपगमात् । अथायमनि प्राय एकस्यैव नगवत एत ववारो द्वाह रूप धर्माण इति । तद्य
पि तदवच्छेदोत्पत्त्यस्यैव नो न हि वासुदेवा संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणा प्रद्युम्नस्य । प्रद्युम्ना वा निरुद्धस्यातिशयानावात् । न वितद्यं हि का
र्य कारणयो रतिशयः । यथा मृच्छटयोर्नक्षत्रस्य तिशये कार्य कारणमित्यवकल्पात् न वरं वरात्रमिच्छांति निवासुदेवादिष्वेकस्मिन् सार्वपुवात्तानेश्व
र्यादितात्पर्यं जतः कश्चिद्दोषोपगम्याता वासुदेवा एव हि सार्वद्व्युहानिर्विशेषा इष्टाननवित न वग व द्वाह रूप उः सख्यायामेवावतिष्ठेत् ॥

४३६

चित्र

992

युक्तान्त्रयावगंतुं वाक्ये। अतस्तत्तेजो नृजात तिस्रस्तत्कृतस्य त्रुः स एव ध्येन सैव धीनुपपत्तेस्तत्तेजो नृजात तदा कशमसृजात तिनं तु सत्कृतस्य
पिकर्तुः कर्तृद्यद्यनसं बाधदृशं ससूत्रं पक्वो दने पवनात्पर्व तदा काशं सृष्ट्वा तजो नृजात तियोजयिष्यामि निर्वैद्युज्यते प्रथमज वै हि ष्ठी दो ग्ये ते
जसो वगम्यात तेत्रि शय के वा काशस्य। नवीनयोः प्रथमज सैव नवति। एतेनेतरस्तत्पक्षर विरोध। दपि व्याख्यातसमाधा। एतस्मादात्मन
आकाशः सैव नृतः इत्यत्रापि तस्मादाकाशः सैव नृतस्तस्मात्तेजः सैव नृतमिति सत्कृतस्योपादानस्य सैनवनस्य सवियत्तेजोभ्यां युगपत्सैव धीनुप
पत्तेर्वयोरप्यिदितिव पृथगाभ्यानादस्मिन्निप्रतिषाधकश्चिदाह॥ ७॥ गौण्यसैनवात्॥ ३॥ नास्ति वियत उत्पत्तिरश्नतेरेव। यावितराविय उत्पत्तिवा
दिनाश्च किरुद्रतास्मागौणानविडमर्हति कस्मादसैनवात्। नद्याकाशस्योत्पत्तिः सैवावयिडं वाक्या श्रीमकरणं गुणस्ति प्रायानुसारि शुजीव
सु। तदिकाकारणसैव सैनवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयति। समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेनोदिकि लभ्यवर्धतां घमानुत्पद्यता। प्रथम्यविक
जातीयमने कं वद्वर्धममवायिकारणं नवति। नवाकाशस्यैकजातीयमने कं वद्वर्धमारंजकमस्ति। यस्मिन् समवायिकारणे सत्यसमवायिकार
णवतसंयोगे आकाश उत्पद्यता। तदभावात्तदुत्पत्तिप्रवर्तननिमित्तकारणं हरापतमेवाकाशस्य नवेत्। उत्पत्तिमतां वतेजः प्रवृत्तीनां पूर्वोत्तरकाला
याति शेषः सैवाद्यते। प्रायत्पत्तेः प्रकारादिकार्यं न बहवपशाब्ज नवतीति। आकाशस्य पुनर्न शर्वांतरकालयोर्विशेषः सैवावयिडं वाक्ये। किं
हि प्रयुत्पत्तेरनवाकाशमसृष्टिरमवच्छिन्नं बहवतिराक्यते धवमाउ पृथिव्यादिवेधम्यात्रिबिडवादि लक्षणादाकाशस्याजवन्निदि। सस्माधया
जोके आकाशं ऊर्वाकाशो जात इत्येवंजातीयाकागौणः प्रयोगो नवति यथा वधदाकाशः करकाकाशो शुक्लाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैव जायको

ਦੀ

११ पगीतश्रव इष्ट वं

११३

दक्षिण

५३

द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते। लक्षणा न्यवनिमित्तं द्वितीयं न ब्रह्म प्राप्य तत्रैव स न स मोर्लक्षणा न्यवमस्ति। च। रिवृत्तं मृष्टया वापि वा मृते
वादि धर्मसामान्यात् स काले ब्रह्म जगदुत्पादयितुं युता तस्मिन् तस्मिन् रक्षति। तनान्यत्र मवसीयान। तथा काशः। ब्रह्म त्वादिश्रुतिभ्यो ब्रह्माका
शयो राजा हो पचारस्मिद्धिरंतरवच ब्रह्म विज्ञान सर्वविज्ञानमिद्धिरपि वसर्वं कार्यं भूतमानमाकाशेनाद्यतिरिक्तादशकालामवोत्पद्यते। ब्रह्मण
वाद्यं किंतिरिक्तादशकालमाकाशं नतीत्यातो ब्रह्मणा तत्कार्येण ब्रह्म विज्ञाते न स एव विज्ञाता मेवाकाशं न वति। यथा तीरदर्शनं द्वाटकतिविदुर्बिंदवः प्रक्षिप्त
संतः क्षीर्यरुणानि वृष्टीना न वेति न हि क्षीर्यरुणा दक्षिंड्यरुणं परिशिष्यत एव ब्रह्मणा तत्कार्यं श्रुतिरिक्तादशकालवाह्यं तमेव ब्रह्म यरुणे
न न जो भवति। तस्मात् प्राक्तं न न सः स न व प्रवणमित्येवं प्राप्त इह माह॥७॥ प्रतिज्ञातानि रद्यतिरकाळं हेन्यः॥६॥ येनाश्रुतं श्रुतं न वत्यमदे म तम वि
ज्ञातं विज्ञातमित्यात्मनि खब्धारेदृष्टे श्रुते माते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति कास्मिन्नु न गवो विज्ञातम्य सर्वमिदं विज्ञातं न वतीति। न वा य न मुक्छिद्वि
विद्या मीतिवे वंरूपा प्रतिवदां तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एव मरुतानि रनु परोधः स्याद्यद्यद्यतिरकः। तस्मिन् स्य वसुना तस्य विज्ञेया ब्रह्म
णस्यात्वाद्यतिरेकि हि सत्येकविज्ञाने न सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा होयत स चाद्यतिरेक एव भुपपद्येत यद्विज्ञस्त्रे वसुजातमकस्माद्ब्रह्मणः स्यात्
द्यतिरेक इत्याद्येता शः हेन्यश्च प्रक्षिति विकाराद्यतिरकत्वायेनेव प्रतिज्ञास्मिद्धिरवगम्यते तथा हि येनाश्रुतं न वतीति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टांते
कार्यकारणात्तेद प्रतिपादनपारेः प्रतिज्ञैषा स मर्थ्यात्। तस्माधनायेवोत्तरे शब्दोत्तरः। आदवसो म्पेदमय आमीदकमेवाद्वितीयं तादे स त तत्ते जो मृजाते
त्येव कार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्शयति रेकं दर्शयति रेत रात्मा मिदं सर्वमिति प्राप्य वक परिसमाप्ते स्म घाया काशं न ब्रह्म कार्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञात आकाशी

तत्र विचार्यानेन मानरिश्वापि विद्यया प्राया वायुर्वाख्यातः। तत्रापि नेयथा योगं पक्षारचयितव्याः। न वा पुरुषस्य ते। उद्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणे
 नामानादित्येकः पक्षः अस्ति उते त्रिरीयाणां पुत्पत्तिप्रकरणे आमानमाकाशाद्वायुरिति पक्षांतरं तत्र श्रुत्या विप्रतिषेधेन निगोणीवाप्यभ्य
 त्पत्तिश्रुतिरसंनवादिपक्षो निप्रायः। अस्मिन् न वक्ष्येष्टानां मितादवतायद्याधुरित्यस्य मयप्रतिषेधो दसुतयादिश्रवणाद्विप्रतिज्ञानुपरोध
 धावधिकारं ब्रविनागानुपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धांतः। अस्मिन् मयप्रतिषेधो परविद्याविषयप्रापेक्षिकोऽप्यादीनामिव वायो रस्ममयाजा
 भावात्। तत्र प्रतिविधानं वासुतयादिश्रवणम्। ननु वायाराकाशस्य वतुल्ययोः। अस्मिन् मयप्रतिषेधे श्रवणयोरेकमेवाधिकरण
 धुनयविषयमस्तु किमिति। अस्ति विशेषप्रत्युच्यते। अतमेवमेतत्तथापि मीदधियोऽष्टमात्रज्ञताशं कानि हृत्पथोऽयमिति देशः क्रियते। सर्वगवि
 द्यादिश्रवणास्यतया वायोर्महा नागश्च श्रवणादस्ममयप्रतिषेधोऽप्यनवतिनित्यत्वात्। काकस्य विदिति। ॥ ७॥ अस्मिन् वक्ष्यमानानुपपत्ते
 ॥ ८॥ वियत्यवनयोरसंनवाद्यमानजन्मनोऽप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि न वेत्तु तच्छ्रुतिरिति तस्या कस्य विमतिः। तथा विकारेऽप्येवाकाशादिभ्य
 उत्तरेषां विकाराणां मुत्पत्तिमुपश्रुत्या काशस्यापि विकारादवब्रह्मण उत्पत्तिरितिकश्चिन्मयेत। तामाकाशमपनेऽपि दंष्ट्रमस्मिन् वस्त्विति। ननु स
 लुब्रह्मणः सदा त्वकस्य उतश्चिदयतः सैनवउत्पत्तिराशं कितव्या। कस्मादनुपपत्तेः सन्मात्रं विब्रलनतस्य सन्मात्रादवोत्पत्तिः सैनतत्पत्तय
 ति शये प्रकृतिविकारत्वावापुपपत्तेः। नापि सदिशेषादृष्टविपर्ययात्। सामान्यादिशेषात्तद्यमानादृश्यते। मृदादृष्टास्यो ननु वि शेषेऽप्यः स
 मान्यां नाप्यसालो निरात्मकत्वा कथमसतः सजायोतेति वात्तेपश्च वणात्सकारणं करणात्। धिपाधिपो न वा स्य कश्चिन्न निगानवाधिपशतिव

अवस्था ५

शं

११६

ललो ज्ञनयितारं वारयति वियत्यवनयोः पुनरुत्पत्त्युपपत्तिः। प्रदर्शिताननुब्रह्मणः सास्तीति विषमं न वविकारेऽप्यो विकारांतरात्पत्तिदर्शनाद्वा
 ह्यणापि विकारत्वं न विवमर्हति। मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेन वक्ष्यप्रसंगात्। द्यामूलप्रकृतिरुपगम्यते तदेवनो ब्रह्मेत्यविरोधः। ॥ ७॥ तेजोतथाह।
 ॥ १०॥ उद्दोगे सन्मूलत्वं तज्जमः आवितंते त्रिरीयके उवायुमूलत्वं तत्रातजो यो निप्रतिश्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्त्वां प्राप्तां तावद्ब्रह्मयोनिातजशति
 उतः। मादवत्पक्षे मयप्रतिज्ञोऽस्तु जते सुपदेशात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वसंबंधस्य सैनवात्तज्ज्ञानिति वा विराधश्रुतेरे
 तस्माज्जायते प्राणश्रुतिवोपक्रमश्रुत्येनारस्य सर्वस्या विरोधोऽप्यब्रह्मजवैपादशात्। तत्रिरीयके सवतपक्षाच्च दंसर्वमस्तु जतयदिदं किं। त्व
 विराधश्रवणात्समादा। यारत्रिरितिक्रामापादशोऽष्टद्योवायारनंतरमग्निः संतृत इत्येवं प्राप्तउच्यते। तेजोतो मातरिश्चनो जायत इति कस्मात्तथा
 ह्याहवायोरग्निरिति। अथवहितहिातज्जसो ब्रह्मज्जसनि अस्ति वायुजवे वायोरग्निरित्यंश्रुतिः कदर्थिता स्यात्। ननु क्रमार्थेषा नविष्यतीत्य
 कै। नतिब्रूमग तस्मादप्यतस्मादात्मा न आकाशः सैनत इति प्रस्तासैनवत्पपादानस्यात्मनः पंचमीनिर्देशात्सम्येव वसैनवातरिहाधिकारात्। पर
 स्मादपि तदधिकारेऽप्यिद्या उषधयश्च पापेन पीवमीनिर्देशाद्वायोरग्निरित्यपादनं पंचम्यावषेति गम्यात्। अपिच वायाहृध्वमग्निः सैनत इति कल्पउप
 पत्त्ययोगः। अस्तु कारकार्थ्यागोरग्निः सैनत इति तस्मादप्यश्रुतिर्वायुयोनिब्रह्मजो गमयति। नन्वित्ररापि श्रुतिब्रह्मयोनिर्वातजो गम
 मयेत्ते तेजोऽजातति। नातस्याः पादपर्यजवप्य विरोधता। यदापित्वा काशं वायुं वस्तु ह्वा वायुना वापन्नं ब्रह्मजोऽजात इति कल्प्यात् तदापि ब्रह्म
 जवैतज्जसो न विरुध्यते। यथा तस्याः श्रुतं तस्याऽपि तस्याऽपि मिहैत्यादि दर्शयति वब्रह्मणो विकारात्मना वस्थानं तदा त्मानं स्वयमकुमातेति। तथा

द४

द४

स्वस्मरणं न वति बुद्धिर्ज्ञानमसंमाह इत्याद्युपक्रम्य न वति नावाज्ञानां मत्त एव च स्थितिः इति। यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणतः प्रत्यक्षं न
 नोदयते तथापि स्वस्मृता वजातस्मृतात्त्वणाद्यावत् शब्दं शब्दादितनाक्रमसृष्टिवादिनाः कृताया व्याख्याता सास्ती सर्वथोपपातः क
 मवस्थितिवादिनां च न्ययानुपपातः प्रतिज्ञापिसदं शब्दमात्रमपेक्षते नाद्यवहितं नमवमित्यविरोधः ॥ ११ ॥ अतस्तथा व्याहृत्या
 नुवर्तते। आपो तस्मै ज्ञो जायते कस्मात्तथा व्याहृतं दापा सृजतति तत्र राप इति। सति ववननास्मिंशयस्ते ज्ञो सृष्टिं व्याख्यायस्य
 व्याख्यास्यास्मन्नपो नंतरियामित्यापशतिस्त्रयां बन्वथयिथधिकाररूपराष्टी तस्मिन् ॥ १२ ॥ आप एतत्तवक्तुः स्याम प्रजायेमहातिता अत्रमसृ
 जतति श्रुयते। तत्र मीशयः किमनना नृशश्च न हियवाद्यन्ववहार्यो बोदनाद्यन्याते। किं वा पृथिवीति तत्र मासं तावद्भीहियवाद्यो दनादिवापरिच्छे
 तमिति। तत्र नृशश्चः प्रमिद्वेलो के वा क्यशोषोपेतमर्थप्रपो द्वलयति तस्माद्यवक्तव्यवर्धते तादवचूयिष्ठमनूवतीति त्रीहियवाद्यो
 वहिमिति वर्षाणे बज्रनवतिन पृथिवीत्येवं प्राप्ते ब्रूमन् पृथिवीवैयमन्नशब्देनाज्ञो जायमाना विवक्ष्यत इति कस्मादेधिकारा रूपा छशी तराव
 अधिकारस्मावत्तत्र ज्ञो सृजत तदापो सृजत इति वमहा नूतविषयो वर्तना। तत्र कमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतं विलंघ्य ना कस्माद्वाप्यादिपरिच्छे
 न्यायः। तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिवी ब्रूमन् दृश्यते यत्तल्लं तदत्र न्येति। न च त्रयो दनादेरन्य वक्तव्यं न्यमो सिनापि जीव्याश
 दानां। ननु पृथिव्या अपि नैव तल्लं नियमो सिपयः पांडुरस्यां गारा राहितस्य वक्षे वस्य दर्शनं नाप्यो वा ङ्गुल्याप स्यात् नूयिष्ट हि पृथि
 व्या तल्लं रूपं न तथा श्वेतारोहिते पौराणि का अपि पृथिवी व्याशं शर्वरी मुशति सावत्तल्लं नास्तेत्यतः तल्लं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्याते। कृतं तत्रम

पिसमानाधिकारमज्ञः पृथिवीति न वति। तद्यदां शब्द आसीत् तस्मिन् न्यतः स्यात् पृथिवी न वदिति वा पृथिव्यास्तु त्री व्याद्युत्पत्तिं दर्शयति पृथि
 व्या उषधय उषधीन्यो नृमिति व। एवमधिकारादि पृथिव्याः प्रतिपादकेषु मसृजता ब्रौह्मादि प्रतिपत्तिः प्रसिद्धिरपि अधिकारादि निरेव बाध
 त वाक्यशेषोपि पाठे वचा दत्ताद्यस्य तु ह्यारण्य पृथिव्या एवाज्ञः प्रजवत्तं भूवयतीति प्रष्टव्यं। तस्मात् पृथिवीयमन्नशब्देति ॥ १३ ॥ तदनिधानादेव
 उत खिगा सः ॥ १३ ॥ किमिमानि विद्यदादीनि नूतानि स्वयामवस्थितिकारा सृजंति आलोचित्य रामेश्वर एव तानात्मना वतिष्ठमान अन्विधाय सं
 तं विकारं सृजतीति सदेहे सति प्रासं तावत्स्वयमेव सृजतीति। ज्ञता आकाशाद्युर्वोयोरग्निरित्यादि स्वातंत्र्यवणात्। न च तनानां स्वर्तत्राणां
 प्रावृत्तिः प्रतिषिद्धा। निषादापस्तत्रे जे एतत्ता आपरे चैति विवृतानां मणिचितनवश्रवणादित्येवं प्राप्ता निधीयते मएव परमेश्वरसेना तना त्म
 नावतिष्ठमानो निधाय संतं विकारं सृजतीति कर्तृसंखिगात्। तथा हि शास्त्रं यः पृथिव्यां तिष्ठत्यः पृथिवीमंतरायम तीत्येव जातीय के साध्यात्तामे
 व त्रतानां प्रवृत्तिं दर्शयति तथा शोकामयत बज्रः स्या प्रजायायति प्रसृत्य स ब्रह्म ब्रान वत्तदा त्मानं स्वयमकुरुते तिव तस्येव सर्वोत्पत्तिर्वा दर्शयते
 यत्रोत्पत्तिः श्रवणमासे ज्ञो सत्यरमेश्वरा विशवशा देवदृष्टं। नाचोतास्मिदृष्टे तीक्ष्णं तत्र प्रतिषिद्धत्वा प्रसृत वा ब्रह्म तर्क्षिष्ठसिद्धिस्तव ब्रह्म
 प्रजायेयेत्यत्र ॥ १४ ॥ विपर्ययः उक्तमो त उपपद्यत वा ॥ १४ ॥ नूतानां सृत्पत्तिकर्माश्चितीं पदानीमप्यपक्रमस्थित्या ते किमनियता नक्रमेणाप्यय
 उतोत्पत्तिक्रमेणाथवा तद्विपरीतानति। नाप्यपि बोधयति छितिप्रलया नूतानां व्रजायत्राः श्रूयते। यत्तावा इमानि नूतानि जायंते येन जातानि जीवति
 यत्पर्यंत्य निर्मविशीतीति। तत्रानियमो विशेषादिति प्राप्ते मवोत्पत्तिः क्रमस्य कृतवात्पत्त्यस्योपि क्रमाकाक्षिणः अएव क्रमः स्यादित्येव प्राप्ते

ततो ज्ञानाविपर्ययणप्रलयकामोऽनन्तत्तिकमाज्जविडमर्हति। तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमाह्वस्यतो विपरीन क्रमेणावरोहति।
 अपि च दृश्यते मृदा जाते घटा यथा यकाले मृदावमप्येत्यश्च जाते हिमकरकाद्यश्चावमप्येति। अतश्चोपपत्तेरत घटस्थि वा ज्ञो जातामतीच्छति।
 कालयतिको नावापापी यदि पश्चात्तेजसो जाताः सत्यस्यै ज्योतीष्वारेव कामेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं दानं तरमनेतरं कारणमपीत्यसर्वकार्यजाते परमकार
 णं परमसूक्ष्मं ब्रह्मा एतीति वेदितव्यं। न हि कारणयतिकामणकारणकारणाप्यायो न्यायः। स्मृतावप्युत्तिकमविपर्ययेणेवाप्ययक्रमसंज्ञतत्र
 प्रदतिः। न गत्यतिष्ठादवावेष्टयिद्यश्च प्रतीयते। ज्योतिष्पापः प्रतीयते ज्योतिर्वीर्यो प्रतीयत इत्येवमादौ उत्तिकमसूत्र्यताववक्तव्यं नाप्या
 यत्नविडमर्हति। न वा सा वायोप्यवा दप्यनना को ह्यति न हि कार्यधियमाणे कारणस्याप्ययुक्तं कारणप्येकार्यस्यावच्छाना उपपत्तेः कार्या
 प्ययेव कारणस्यावच्छानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टव्यं। अतस्त्वं विज्ञानमनसी क्रमेण तद्धिं गतिस्त्वं त्रविशेषात्॥१५॥ अतानामुत्पत्तिप्रलयावच्छेदोऽप्रतिलोम
 मेत्यनुक्रम्यान्नां सवत इत्युक्तमात्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मा तदुत्पत्त्युक्तं यद्विद्यमनसो बुद्धेश्च मजावः प्रमिदः कृतिस्मृत्या बुद्धिं उसारयि विदिमन
 : प्रग्रहमेव वा। इन्द्रियाणि यान्पाजरित्यादिलिङ्गान्पक्षपादपिकम्पिश्चिदंतराले कामेणोत्पत्तिप्रलयावच्छेदोऽप्रतिलोम
 भुपगमान्। अपि वाथर्वणउत्पत्तिप्रकरणे अतानामात्मनश्चंतराले करणान्पक्षपादपिकम्पिश्चिदंतराले कामेणोत्पत्तिप्रलयावच्छेदोऽप्रतिलोम
 पः दृष्टिर्विश्वस्यक्षरिणाति। तस्मात्सर्वकोत्पत्तिप्रलयक्रमेण प्रसंगो न तानामिति वदन्। विराचात्। यदि तावद्वैतिका न करणानि तानां
 तात्पत्तिप्रलयाप्यामेवेष्टासुत्पत्तिप्रलयावच्छेदोऽप्रतिलोम। क्रमीतरं मृगं। सवतिवन्नोती कवेर्लिङ्गकरणानामनमयं ह्येकोम्यमनश्चापो मयः प्राण

१६

ज्ञेयो मयी वाणि च वेजातीयकं वापद शोपिक विदूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायनान्त्यव्युः। अथ च नौ तिकानिकरणानि तथापि न त्राता
 त्यत्तिकमः करणे विनिष्पत्तेः प्रथमं करणान्युत्पद्यते चरमं द्वितीयं वा त्रतामुत्पद्यते चरमं करणानीति अथवाण उ समाधाय क्रममात्रं करणानां
 तानां च न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते। तथा न्यत्रापि पृथगेव सूत क्रमाकरणक्रम आह्वयते प्रजापतिर्कोऽदमयुष्मासी स आत्मानमिह त समनोऽजत तन्म
 न्वासी तदात्मानमोऽत तदा च ममृजते त्यादिना। तस्मात्त्राप्ति प्रजातात्पत्ति क्रमस्य नंगः॥७॥ वरावरयपाश्रयस्तु स्यात्तद्यपि दशोत्तमैस्तत्रावना विवात्॥१॥
 ज्ञाजीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयो जातादवदत्तो मृतादवदत्त शत्ये वेजातीयकाद्यौ किका घपादशाज्ञात कर्मादि संस्कार विधनाद्येति स्यात्कस्य विज्ञाति स्या मप
 उरा मः। न जीवस्योत्पत्तिप्रलयोऽस्यः शास्त्र फलं बंधो पपत्तेः। शरीरावुविना शिनि हि जीवशरीरांतरगते शानिष्ट प्राप्तिपरिहाराद्यौ विधिप्रतिषेधेऽनर्थको
 स्यातां। अथ ते वजीवापेते वा बकिलदं म्रियत न जीवो म्रियत शनि। ननु लोकि को जन्ममरणं यपादशो जीवस्य प्रदर्शितः। सत्यं दर्शिता नोक्तं पजीवस्य जन्म
 मरणं यपादशः। किमाश्रयः। अनर्थं मुखो यदापक्षयाना क रतुं यत्त वरावरयपाश्रयः स्यावस्त्वैगमशरीर विषयो जन्ममरणशब्दः क्वावरजंगमानि जायते वशि
 यीते वा। तस्य विषयो जन्ममरणशब्दो मुखोऽस्मीति तच्छे जीवात्मन्युपचर्यते। तत्रापि नाविवां चरीर प्राडर्जी वतिरा जावयो हि सतोर्जन्ममरणशब्दो नवानो नामातो
 न हि शरीरस्यैवं भवत्यत्र जीवो जानो मृतो वा केन विडपल स्याते। स वाच्यं चरुषो जायमानः शरीरमनिर्भयमानः अउ क्रमनुप्रियमाण इति व शरीर
 न योगवियोग निमित्ताववजन्ममरणशब्दो दर्शयति जात कर्मादिवि धनमपि। दृष्ट्वा उर्जीवापक्षमेव दृष्ट्वा मनावाज्जीव प्राडर्जीवस्य जीवस्य परस्मादा
 तन उत्पत्ति विद्यदा दानामिवास्ति नास्ति वेति तदुत्तरं। सूत्रेण वक्ष्यति देहाश्रयो तावज्जीवस्य तूलावुत्पत्तिप्रलया नस्त इत्येतदनेन सूत्रेण बोधत॥७॥ नात्मा

३

११५

ब्रह्मात्मना त्वत्तिन विवर्द्धय पश्योत्पत्तिरूपं च ततोऽश्रुतयो न जीवाश्चि यते स वा एष महानज आत्मा नारायणो नमोऽमृतो ब्रह्म न जायते प्रियते वा
विपश्चिदजो नित्यः शाश्वतायं पुराणः तस्मिन् तादवावृत्तिविनाशेन जीवेनात्मना तु प्रविश्य नामरूपेणाकरवाणि अएष ह प्रविष्ट आनखाये न्यस्तश्च
मस्य ह ब्रह्मात्मयमात्मा ब्रह्मसर्वानुत्तरित्येवमाध्यानित्यचादिवादिन्यः स तपो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ननु प्रविनक्तवादि कारो विकारश्चाद्यो
त्यद्यत इति उक्तमत्राद्याता नाम्प्रविनागः स्वाताम्येकोदवः सर्वज्ञातश्रुतः सर्वथापी सर्वज्ञातं तत्रात्मेति श्रुतेः बुद्ध्या कृपाधिनिमित्तवस्य प्रविनाग प्रति
जानमाकाशस्येव घटादि सर्ववनिमित्तं तथा च शास्त्रं स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्चो वमादि ब्रह्मण एवा
विलतस्य सातोम्ये कस्यानेक बुद्ध्यादिमयं दर्शयति तन्मयत्वं वास्य विविक्तरूपानि चिदात्मा त उपरक्तस्वरूपवस्त्रीमयौ आत्म इत्यादिव श्रव्यम् यदा
कविदस्योत्पत्तिप्रलयप्रवर्णं तदप्यत एवोपाधि संबंधनेतव्यं माध्यातयास्योत्पत्तिप्रलयनवप्रलय इति तथा च दर्शयति प्रज्ञानघन एवात न्यो
त्पत्तेर्यः स मुक्त्यता न्येवानुविनश्यति नाप्रत्यर्त्ततास्तीति तथा पाधिप्रविलय एवायं नात्मप्रविलय इत्येतदप्यत्रैव मानगवान्मोहोत मापी एद व वाञ्छ
ह मिदं विज्ञाना मिना प्रत्यर्त्ततास्तीति प्रत्यर्त्तकं प्रतिपादयति न वा आरेहां मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा आरेयमात्मा नुबिन्निधर्मा मात्रा दी सगत्स्विन्यनवताति
प्रतिज्ञा नुपरेष्ये विवृतस्येव ब्रह्मणे जीवर्त्तवोत्पुगमात्त्वत्तत्त्वोपनायात्पाधिनिमित्त एवा तज्जं विमोक्षायेव ब्रह्म इति वप्रततस्येव विज्ञान
मयस्यात्मनः सर्वस्मै सारधर्मप्रत्यारव्यानेन परमात्मनाव प्रतिपादनी तस्मान्निवा मोत्याद्यते प्रलीयते वेति ॥ ७ ॥ श्रोत एव ॥ १८ ॥ सर्किं कृ
गं उक्तवितन्यः स्वातो वितन आलेखि सारव्यानामि वनित्यवैतन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः श्रेशयः किं तावत्यासमागं उक्तमात्मनाथैतन्यमात्मनः श्रेयो

प्रा
१५

जमप्रिष्ठरसंयोगजराहितादिगुणवदिति प्राप्तं नित्यवितन्यत्रेहिष्ठममूर्धितयुक्तविष्णुनामपिवितन्यंभ्यातेरथाः श्रीतो न किं विदुमयेतयामहतिज
ल्यति। स्वस्वाश्रित्यमानादशयेततः कदाविकवितन्यवादागे उकावितन्यत्राभितेवंप्राप्तेनिधीयानेनो नित्यवितन्यो यमात्मा। तएवयमा देवना तद्य
तपरमेव ब्रह्मविद्यतुपाधिसंपर्काजीवनावनातिष्ठतेपरस्पद्विब्रह्मणश्चितन्यस्वरूपयमाभ्यातं विज्ञानमानंदं ब्रह्मसत्यज्ञानमनं ब्रह्मनंतरो वात्ताः
वस्वः प्रज्ञानयनएवेत्यादिस्फुटिषु। तादवस्वतपरं ब्रह्मजीवसमाह्वीवस्यापि नित्यवितन्यस्वरूपयमयो मयप्रकाशवदितिगम्यते विज्ञानमयप्रक्रिया
यक्रतायो नईते सुतः सुज्ञाननिवाकशानि। अत्रायं प्रकृषः स्वयंभ्यातिर्नवतिनहि विज्ञातं विज्ञाते विपरिलोपो विद्यतएव हपाः॥ अथयोवेदं जिघ्रा
णीति स आत्मेति वसतिः करणद्वारेरिदं वादं वादति विज्ञानेनानुभूयना च इवमिदिः। नित्यवितन्यस्वरूपये प्रोधानर्थक्यमिति वा। त्रामं क
दिविषय विष्णुपरिच्छेदार्थं चानेहिदरीयतिगंभीयं प्राणमित्यादियुक्तुसादयानस्वेतयैत शतितस्यस्फुट्येव परिहारे निहितं सुप्रसन्नत्ययदितव
पश्यति न ह दुर्दृष्टे विपरिलोपा विद्यते विनाशवान्ननु तीदती यमश्चिततो न्यदिनैतत्पश्येदित्यादिना। एतदुक्तं नवति। विषयानावादियमयेतयमान
तानवेदनाभावादिति। यथा विद्ययाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाशनावादन निवृत्तिर्नैव रूपानावादे विषयिकानैव श्रुतिराक्षदाजासी नवति तस्मा
नित्यवितन्यस्वरूपएव आत्मेति निश्चितमगो॥ उक्तांति विगत्यागतीनां॥ १५५॥ उक्तीं परिमाणो जीवशति विन्यते किमप्युपरिमाणउतमध्यम
परिमाण आलोचिन्महापरिमाण इति। ननु वनात्मात्पोद्यातनित्यवितन्यस्यायमिति उक्तं प्रेतः अ पर एवात्मा जीवशत्या प्रतति परस्परात्मानो न
नच माभ्यानेतवृत्ताजीवस्य पस्मिस्मवितावतारइति। उच्यते। सत्यमवामत उक्तांतिगत्यागतिवर्णानि उजीवस्यपरिच्छेदं प्रापयति शृणुन

ए

१५

१२५

मु

वास्पकविदुषु परिमाणवमा प्रायते। तस्य सर्वस्यानाकुलबोपपादनायायमारंनः। तत्र प्राप्तावडक्तांतिगत्यागतीनां प्रवणा दण्ड्नी वइति। उक्तांति
ज्ञावमयदास्माच्छरीराडक्तामतिमहिबेतेः सविरुक्तामतीति। गतिर्येति वाक्त्वास्मात्तु कात्सयंतिवममामवातमवर्गं च तीति। आगतिरपितस्मा
धोकात्तुनरेवमिति। तत्राश्रयपरिमाणो त्पस्मिलो कायकर्मण इति आशा उक्तांतिगत्यागतीनां प्रवणात्यरिछिन्नस्मावजीवइति प्राप्तेति। नहि विनोश्च
लनमवकल्पतइति। सतिवपरिच्छेदं शरीरपरिमाणस्यार्हतरं। ज्ञायानिरस्रवादपुरात्मेतिगम्यता॥ ७॥ स्वात्मना बोत्तयोः॥ १२०॥ उक्तांति कदाविदयल
तापियामस्याम्यनिद्विवाहकस्याम्यनिद्वत्याकर्मज्ञायेणावकाव्यातो तार उमत्यागतीनावलतः संभवतः स्वात्मना हितयोः श्रीबोधेभवतिगामः कर्तुं
क्रियवाताममध्यमपरिमाणस्य वगत्यागती अपुच एव संभवतः सत्योश्चगत्यागत्यो क्तांतिरपष्टधिरवादइति प्रतीयतेन स्यनपष्टसस्य देहाद्व्या
कृतीस्याताम्। देहादशनां बोक्ताता वपादानचवचनावृत्तेशोवाभूद्वेति। न्येनोवा शरीरदेवो न्यइति। अएतास्तेजोमात्राः समस्यादहानाहृदयमे
वान्ववकामतिशुक्रमादाय पुनरिति स्थाने मिति शंतरे पिशरीरस्य गत्यागती तवतः तस्मादप्यस्यापुच सिद्धिः॥ ७॥ नापुतरकृतेरिति सान्न त राधिका
रात्ता॥ ११॥ अथापि स्यान्नापुश्यमात्मा कस्मादतश्च तेरपुच विपरीत परिमाणप्रवणादित्यर्थः। सवा एषमहानज्ज्वात्मा यो य विज्ञानमयः प्राणश्चाकाश
वसर्वगतश्च नित्यः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ते वै जातीयका हि क्रतिरात्माना पुच विप्रतिषेधेनेति। विप्रतिषेधः कस्मादितराधिकारात्परस्परात्मनः प्र
क्रियायामप्यपरिमाणो नरक्रतिः। परस्मैवात्मनः प्राधन्येनावदांतपुवेदि तद्येन प्रज्ञतवाहिरजः परस्माकाशादित्येव विधेदपरस्मैवात्मनस्तत्र तत्र वि
वाधाधिकाशन्ननुयोयं विज्ञानमयः प्राणेधि ति शरीरेशमरुवसंबंधन प्रतिनिदिश्यत शास्त्रे द्या। त्रपनिर्दिशो वामदेवइष्टय स्मात्मात्प्रातविषयचात्परिमा

१२५

यत्ने १९

[illegible]

दिति॥७॥ गुणाद्वालो कवत्। वित्तयुग प्राप्तेर्वाऽणोरपि सता जीवस्य सकल देहव्यापिकार्येन विरुद्धात्। यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामप्य
वरके। कादृशवन्निनामपि प्रज्ञापवरकव्यापिनी सती रुक्मेव वरके कार्यकाराति न दत्ता स्यात् कदाचिद्वदनस्य सावयवव्याप्यव्यवविमर्षणे
नापि सकल देह आह्लादयिद्वन्त्राणां जीवस्यावयवाः सन्ति यिर्यं सकलं देहं विप्रमापिदित्यं क्य गुणाद्वालो कवदिच्छते॥७॥ कथं पुनर्गुणो
गुणित्वातिरकेणान्यत्र वर्तते न हि परस्य शुक्लोगुणः पर इति वा केणान्यत्र वर्तमाना दृश्यात् प्रदापप्रज्ञावद्भवदिति वा तस्या अपि इत्या
वात्फणमात्रं निविडावयवं हि तजोद्वयं प्रदीपः प्रविरजावयवं तजोद्वयमवप्रनेत्युत्तरं पवति॥७॥ अतिरको गंधवत्॥२६॥ यथा
युगस्यापि सतो गंधस्य गंधवद्वा अतिरकेण वृत्तिर्न वत्त प्राप्तेऽपि कसुमादिभुगंधवस्तु सुमादिगंधापलब्धे एवमाणारपि सता जीवस्य
वित्तयुग अतिरको न विष्यत्यतश्चानेकांति कामत युगवा इपादिवत् अयविशेषानुपपन्निरिति गुणस्यैव सता गंधस्या अयविशेषद
र्शना गंधस्यापि सति वा अयेण विशेष इति वत्त। यस्मान्मूल इत्यादिशेषस्य स्य प्रत्येगादत्ता यमाणमापि तत्पूर्वावच्छेदं गुरुवादि निही
येता स्यादेतज्जं अयाणां विश्लेषणानामप्यवा सन्नपि विश्लेषणोपलब्धेति सूत्रमादिगंधपरमाणवः सती विप्रभृता गंधबुद्धिः तिना
मिका पुटमनुप्रविशंत इति वा तानीं इत्यत्रात्परमाणूनां स्फुटगंधे पलञ्चिश्च नागके सरादिषु। न वलो कप्रतीतिर्गंधः तानां गंध एवा
ज्ञात इति जल्लोकि काः प्रतियंति रूपादिष्वय अतिरकानुपलब्धे गंधस्याप्युक्त आश्रय अतिरक इति वत्त
लोके दृष्टं तत्रापि वा नुगंतव्यं निरूपकेर्नान्यथा। न हि रसो गुणो जिह्वायापलभ्यत इत्यत्रा रूपादपि तज्जं अयाणां प्रदात्त स्यमाद्ये वा
तज्जं अयाणां प्रदात्त स्यमाद्ये वा तज्जं अयाणां प्रदात्त स्यमाद्ये वा तज्जं अयाणां प्रदात्त स्यमाद्ये वा तज्जं अयाणां प्रदात्त स्यमाद्ये वा तज्जं अयाणां प्रदात्त स्यमाद्ये वा

५

तथा च स वा एष मदानज आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेशित्वे वं जातीयकाजी व विषया विमुक्तवादाः श्रौताः स्मार्त्तश्चि स मयि ता भवेति न च तौ विद्वद्वि
 तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥ रुदयाय न त्वं मणु परिमाणं वा त्मनो विधीय तस्यैवा लो म न्य आ न र्वे स्य इति त्वे न नुणे न स म न्न शरीर व्यापि चै
 दर्शयति ॥ २८ ॥ इत्युपादशात् ॥ २८ ॥ प्रज्ञाया शरीरं समाकृतेति वा त्म प्रज्ञायां कर्तृ करण जावन पृथगुपदिशा द्वे त न्य गुणे निवा स्य शरीर व्यापिता ग
 म्यात् तत्सर्वा प्राणानां विज्ञान न विज्ञान मादाय ति व कर्तुः शरीरात् पृथग्विज्ञाना स्योपदेश एतमेवा नि प्राय शुषो ह ल यति तस्मा दपु रा त्म त्वे व प्रा
 प्रज्ञमगात् तत्तुण सारवा नुन घादशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ अ शब्दः पक्षं व्यावर्तयति तित दस्य पु रा त्मेति उ त्प त्प श्र वणा द्वि परस्यै व ब्र ह्मणः प्रावेश
 अत एवा ता हा त्मो पदिशा च परा मे व ब्र ह्म जी त इत्ये कौ परा म व ब्र ह्म त्व जी व स्य स्मा द्या व त्प रं ब्र ह्म ता वा न व जी वो न वि उ म र्ह ति पर स्य च ब्र ह्म ण
 विमुक्तमात्रात् तस्माद्विमुक्तौ त्वं स्य सकल शरीर गता वदना पपाद्यत ब्रह्म बंधस्यादिति तत्र के र काता दने पि सकल शरीर गति व विदना प्र
 म ज्येता ब्रह्म र कादा हि रा त्यागः तस्मायां च विवर्तत ब्रह्म ब्रह्म शरीर व्यापिनीति पादतल एव उ कं ट क उ त्ता विदनां प्रति लज्जता न वा णेर पि गु
 ण व्याप्तिरुपपद्यता गुण स्य गुणि दश बाहुण वाम वहि गुणि न मना शित स्य गुण म्प्रा ह्येता प्रदी प प्र ना या श्र द्वां तर वं श्या र व्या तं गो क्षी पि गुण व्या
 लुपगमात् सा श्रय एव मे व रिव म र्ह त्व न्य था गुण व ह मि प्र सं गा क ता तथा चो क्तं दि पायनेन उ प ल स्या स्तु वे र्धं क चि ह्नु र ने पु णः पृथि व्या म व र्
 विद्या रा पा वा यु र्ध स्य त मिति यदि व चै त न्य जी व स्य स म स्य शरीरं व्याप्य ता गु णी वः स्या द्वे त न्या म व स्य स्य स्वरूप मा प्रेरितौ स्य प्र काशो नात्र गु
 गुणि विना गो विद्यत इति शरीर परिमाण चै व प्रत्या र व्या तं परि वि हि त्तु जी वः कथं तत्पु वा दि द्य पाद श इत्य त आ वा त्तुण सारवा त्तद्या पाद श इति त
 स्या बुद्धि गुण स्य गुणा इका द्वेः सुखं उ र व मि ते व मा दय स्य गुणाः सारः प्रधानं यस्या त्म नः स मा रिवे मी न व ति तत्तुण सार स्रजा व स्य गुण सार चै न हि बु
 शी २

५

१२३

व ५

वे गुणे विना के व ल स्या त्म नः सं मा रिव म सि बु ध्वा धि ध र्मा धा त्म नि मि त्तं हि क र्त्तृ चै नो न्न द्या द्वि ल क्क णं सं मा रिव म क र्त्तु रानो क्त स्या सं मा रिवो नि
 त्पु क्त स्य स त आ त्म नः स स्मा त्त तुण सारवा बुद्धि परिमाणेना स्य परिमाणे द्य पाद श स्र उ क्तौ त्या दि नि श्रौ क्तौ त्या दि द्य पाद शो न स्य तत्तथा च वा ला य
 रात नाग स्य रात धा क लि त स्य वा ना गो जी वः स वि द्या यः स चानं त्या य क ल्प त इत्य पु चं जी व स्यो क्ता तस्यै व पु न रानं त्प मा द तत्तु व मे व स्य मे ज
 स्य स्या द्यो प वा रि क म पु त्रं न व त्पार मा र्थि कं चानं त्प न च्च न यं मु र व म व क ल्पे त न चानं त्प मो प वा रि क मि ति श क्ये वि ज्ञा तं स र्वा पि ष ष्टु ब्रा
 ह्म त्म ना व स्य प्र ति पि पा द पि चित्वा त्थे त र मि त्त पु न्मा न बुद्धे र्गुणे ना त्म गुणे न वि र वा य ना त्तो ह्य वा रा पि ष्ट इति बुद्धि गुण स्यै व धा ने वा रा य
 मा त्र तां शं मि न स्ये ने वा त्म नः एषो पु रा त्मा व त्सा त्ते दि त्त इत्य त्पि न जी व स्या पु रि मा णं चै शि च्यते पर स्यै वा त्म नश्च जुरा द्य न व गा ह्य चै न ज्ञान
 प्र सा द्ग म्य चै न व प्र च त चा जी व स्या पि मु र व्या पु रि मा णं चानु प पत्ते स स्मा उ क्तौ न चानि प्रा य मि द मा पु च व र्त्त न मु पा ध्य जि प्रा य वा ष्ट द्यं तथा
 प्र ज्ञा शरी रं समाकृतेत्ये वं जा ती या क ष पि ने द्य पाद शो बुद्धि वो पा धि नू त ग्रा जी वः शरी रं समाकृतेत्ये वं यो ज यि त्वां द्य पाद श मा त्र वा शि वा
 ला उ व क स्य शरी र मि ति दि व त न च्च व गुण गुणि वि ना गो वि द्य त इत्यु क्तं रु द या य त न र्वे व न म पि बुद्धे र व त द्य त न चा त्प यो क्तौ त्या र्त्त ना म पु
 पा ध्या य त तां दर्श य ति क स्मि क्क ह ष क्तौ त उ क्तौ ता न वि द्या मि क स्मि चा प्र ति ध्या त प्र ति ध्या स्या मा ति स प्रा ण म सृ ज ति ति उ क्तौ त्या वा ल गि त्या ग ता
 र प्प ना वो वि ज्ञा य ते न च्च न प स्य स्या द हा ज त्या ग ती स्या ता मि व मु पा धि गुण सार वा जी व स्या पु चा दि द्य पाद शः प्राज्ञ व द्य था प्राज्ञ स्य पर मा त्म नः
 स गुणे प्र पा त्म ने प्र पा धि गुण सार वा द णी य स्या दि द्य पाद शो णी या ब्रु हि र्वा य वा क्ष मा नो म यः प्रा ण शरी रः स र्व गं धः स र्व र सः स त्प का मः स त्प सै क ल्य र

ता

त्वेषकारस्तद्वत्। स्यादतद्यदि बुद्धिगुणसाम्यादात्मनः। सैसारिचं कल्प्यते ताता बुद्ध्यात्मनो निन्नयोः सैयो गा वस्तान मवश्यं वा वीत्वातो बु
द्धि विद्यागे सत्यात्मना विस्तक्तस्यानालक्ष्यवादमन्त्रमसैसारिचं वा प्रमज्ज्येति अतउत्तरं पठति॥ ७॥ या वदात्मना विद्याय नदायस्तददर्शना ता॥ २॥
नियमनंतरनिर्दिष्टादघासिराशंकनीया। कस्माद्यावदात्मना विद्या बुद्धि सैत्यागस्यया वदयमात्मा सैसारीनवतिया वदस्यसम्यग्दर्शनि
न सैसारिचं न निवर्त्यता वदस्य बुद्ध्या सैया गो नशाम्यति। या वदवचायं बुद्ध्या पाधिसं बधक्ता वा देवजी वस्य जी व र्चसैसारिचं वा परमार्थतस्तु
न जीवो नाम बध्कपाधि परिकल्पित स्वरूपद्यतिरेकेणास्ति नहि नित्यमुक्तस्वरूपा सर्वज्ञा दीश्वरा दन्यश्चेतना भवति द्वितीयाव रंता र्थ निरूपणाया
मुपलभ्यते। नान्यो तोस्ति दृष्टा श्रोता म विज्ञातो नान्यदतोस्ति दृष्टा श्रोतु मं र विज्ञातु तं च मस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादि कृतिरा। तन्यग कथं च न
रवगम्यातया वदात्मना वी बुद्धि सैत्यागे रति तदर्शनादिप्राप्त। तथा हि शास्त्रं दर्शयति यो यं विज्ञानमयः प्राण शुद्धं तज्येतिः पुरुषः सममानः
सन्नु लोका वतु सैवरति ध्यायती वलेनायती वत्यादि। तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इति त उक्तं न वति। प्रादेशो तारे विज्ञान मायो म नो म यः प्रा
णमयश्च ज्ञेयः। आत्रमय इति विज्ञानस्य ज्ञानः आदिनिःसरूपा बुद्धिमय ब्रह्मणसारश्च। म वा नि प्रेयात। यथा लोके स्त्री मा यो देवदत्त
ति स्त्रीरागादि प्रक्षणे निधीयते। तद्वत्। सममानः सन्नु लोका वतु सैवरति वलो कातरगमानप्य वियोगं बुद्ध्या दर्शयति। कन सममानस्त्वायैव
बुद्धेति गम्यात सामि धनात। तद्वद्वीयति ध्यायती वल लायता तत्वे त उक्तं न वति नायस्या तो ध्यायति ना पि चलति। ध्यायं त्यां बुद्धौ ध्यायति
इव लं त्या चलती वति। अपि वा मिथ्या ज्ञान पुरः सारीयमात्मनो बुद्ध्या पाधिसं बांधी न व मिथ्या ज्ञानस्य समग्रज्ञाना दन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतोया

नि ४

१२४

भा

व ब्रह्मात्मतानवबोधस्त्वा वदयं बुद्ध्या पाधिसं बांधी नशाम्यति दर्शयति वदाहमेतं पुरुषं महांतमादिश्वरं तिमसुः परस्मात्। तामवविदिवाति मृच्छामिति
नान्यः पंथा विद्यातयनायति। ननु मुमुक्षु सप्रलयाप्यार्नशक्यते बुद्धिसंबंध आत्मनो लुपगं उं सता सोम्य तदा सैपाज्ञो न वतीति वचनात्। उक्तं विकारप्रलया
लुपगमाच्च त कथं या वदात्मना विद्यं बुद्धिसंबंधस्येति। अत्रोच्यते॥ ७॥ उक्त्यादि वदस्य साता शक्तियोगात्॥ ३॥ यथा लोके पुंश्चा दीनि बीजात्मना विद्यमाना
येव वा व्यादि घनु पल स्यमाना न्यविद्यमान वरत्ति प्रथमाणा नित्यो वनादि घावि र्चंति ना विद्यमाना न्युत्पद्यो तषं ढा दीना मपि त इत्यत्रि प्रसंगो देवमयमपि
बुद्धिर्बंधः शक्तात्मना विद्यमान एव मुमुक्षु प्रलयायाः पुनः प्राबाध प्रस वाया रा वि र्चंति। एव ह्येत द्युज्यते न ह्य कस्मि को कस्य चि डत्यतिः संन वत्यति प्रसं
गात्। दर्शयति वस्तु उता उक्तान मविद्यात्मक बीज सजा वकारितं सति संपद्यन विडः सति संपद्या मह इति ते श्रद्धया श्रो वा मिं हा। व त्यादिना तस्माच्चि मेत
द्या वदात्मना वी बुद्ध्या पाधिसं बांध इति॥ ७॥ नियोपलब्धनुपलब्धि प्रसंगो न्यतरनियामा वा न्यथा॥ ३॥ तं शात्मन उपाधि त्तमनः करणं मनो बुद्धि विज्ञाने सि
त्तमिति च। न कक्षी तत्र तत्राजि लप्यति। क्वचिच्च वृत्तिविना गनसं शयादि वृत्ति कैमन इत्युच्यते निश्चयादि वृत्तिकं बुद्धिरिति। तवेवं च तर्मतः करण मवश्यम
स्तीत्यलुपगंतव्यं मन्यथा च न लुपगम्यमाना। तस्मिन्नित्यो पलब्धि प्रसंगः स्यात्। आत्मं दिय विषयाणा मुपलब्धि साधनानां सै निधीने सति नित्याम वोपलब्धिः
प्रसज्येताथ सद्यपि देव समवक्षीने फलाना वस्ता नित्यामे वा नुपलब्धिः प्रसज्येता नवेवं दृश्यते। अथ वा न्यतरस्यात्मन ईद्वियस्य वा शक्ति प्रतिबंधो लुपगं
तयो न वात्मनः शक्ति प्रतिबंधः संन वति अवि क्रिय चातुना पो दियस्य न हितस्य शर्वा त्र रयोः क्षणा योरप्रतिबंध शक्ति कस्य साता कस्मा उक्तिः प्रति
बध्येत तस्माद्यस्या वक्षान न वक्षना स्या उपलब्धनुपलब्धी न वतस्तन्मनः। तथा च कतिरन्यत्र मना अत्र वे ना दर्श मयत्र मना अत्र वे ना शो घमिति मनसा होव

आनुपल ४

[illegible]

934

वतिस्थो

[illegible]

अथादि

नेष्टुलं प्रयत्नोत विषय फलं चैवा कृतं विदधे नो वेधम ॥ ननु वेधमनेष्टुलं नैवापि दत्तं विदधे ॥ सत्यमुक्तं सतीश्वरस्य

कदाचिद्विधमत्र प्रमिदेः विज्ञानं देवाः सर्वत्र ह्यनेष्टमुपासत इति वा कथं शेषा न ज्ञेयस्य वप्रथमजस्य बुद्धो प्रसिद्धा मय वावचित्वा चो
नारात्तरिकामाय घन इति वक्तुं तारय तस्य वा गृह्णन्ति साधु वा वधारणा न वराक्ति विपर्ययः करणानां कर्तृवा न्यपगाम न वति सर्वकारका
णामवस्थापारेषु कर्तृवस्या वश्यं ताविद्या पलब्ध्यापत्तं वषां करणवै मायात्मो नानवतस्या मयस्य कर्तृवमस्ति निगोपन विस्तरपवादं देका
रक्षर्वकमपि कर्तृवै नापलब्धुर्न विउमर्हय हैकारस्यापु पलब्धवान् न विवै अति करणीतरकल्पना प्रसंगो बुद्धेः करण वा सुपगमात् समा
ध्या वस्तु शास्त्रार्थ वाचने वपरि रूतो यथा प्राप्तमेव कर्तृवमुपादाय समाधिविधानात् तस्मा कर्तृवमप्यात्मन उपाधिनिबधना भावेति स्थितम्
॥ ७॥ परा तु तद्वृत्ते ॥ ७॥ यदिदमविद्या वस्तु या मुपाधिनिबधुर्न कर्तृवै जीवस्या निहितं तस्मिन्नाप्ये श्वरं न वया होषि दीश्वरापत्तमिति न वति
विवारणा तत्र प्रामाता वने श्वरमापत्तात जीवः कर्तृव इति कस्मा दापत्ता प्रयोजना जीवा दयं हि जीवः स्वयमेव रागादेषादि दाष प्रयुक्तः कार
कांतर सामग्री संपन्नः कर्तृवमनु विउं शक्नोति तस्मा किमीश्वरः करिष्यति न व लो क प्रमिदिरस्ति नृणां दिका बुद्धिया ननु दा दिव दीश्वराप
रापत्तित इति कैशात्मा केन च कर्तृव न जन्तु मसृजत ईश्वरस्य सापत्तवर्म नावमापत्तवै वैश्वरस्य स न वति साता जन्तु नाधर्मा धर्मा
प्या सयोश्च सजावः सति जीवस्य कर्तृव न दावै कर्तृवमीश्वरापत्तस्या किं विषयमीश्वरस्य सापत्त चमु चो तां ज्ञाता गमश्चैव जीवस्य प्र
सज्येत तस्मात्त एवा स्य कर्तृवमिति एतां प्राप्तिं उवाच न द्यावर्ष्य प्रति जानात परादिति अविद्या वस्तु या कार्य करण्यै धा ता विवकदर्शिनो
जीवस्या विद्यातिमिरीधस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माथत्ता सवैत ताधिवा मासा चिणश्च तयि उरा श्वरा तदनुकरो कर्तृव नो ज्ञेय लक्षण स्य सार

१२७

म्या क

४४

जाम

स्य सिद्धिः तदनुग्रहादु केन व विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्न विउमर्हति कृतस्य कृतेः यद्यपि दाष प्रयुक्तः सामग्री संपन्नः जीवा यद्यपि व
लोके च षादिषु कर्मसु न श्वरकारणे वं प्रसिद्धं तथापि सर्वांश्चैव प्रवृत्तिषां श्वरो ह उ कर्तृव इति कृतेरव तां तथा हि कृतिर्न वति एष चैव आधु
कर्मकारयति तं यो मयो लो क च उ त्रीषत एष उ एवा साधु कर्मकारयति तं यो मो निनी षत इति य आत्मा ॥ ७॥ ह्य्यात्मानमंतराय मयतीति विवै जा
तीयिकां ना चैवमीश्वरस्य कारयिष्यति सति विषये निष्टे एष स्याता मन्त्रता न्या म गम प्रसंगश्च जीवो म्येति नेत्य च ता ॥ ७॥ कृत प्रयत्नापत्तं सुविहितं प्रति
विज्ञावेयं ध्यादिन ॥ ४१॥ उवाचादिना दोषा वतीनार्थः ज्ञाता यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्म लक्षण स दापत्त एवेन मीश्वरः कार्यति अतश्चित्त बोहि
ना दोषान प्रसज्येता जीव सत धर्माधर्म विषयापत्ता मेव तन्मूला निविषमं वि न जे तर्जन्य वरीश्वरो निमित्तव मात्रण यथा लोके नाना विधनी उ उ गु
आदीनां श्रीहियवा दीनां वा साधारण्यः स्वर्वा जेयो जायमानानां साधारणं निमित्तं न वति पृजु न्य न न सति पृजु न्ये स्य पुष्य न फे पला शादिवि
धम्येतेषां जायत नाप्यसं सुखा जेड एव जीव सत प्रयत्नापत्त ईश्वर स्यैषां शु नाश्च न विदधादिति सिध्यते ननु जत प्रयत्न वाम जीवस्य परायत्ते कर्तृ
वै नाप्य दाते निषादाष न परायत्ते पिहि कर्तृवकारा येव जीवा कर्तृव तं हित मीश्वरः कार्यति अपि प्र प्रयत्न मापत्ते दानीं कार्यति प्रवर्तनं प्रय
त्र मापत्त्य पूर्वमकारयदित्य नादिवा संसारस्या नवद्यमु कथं पुन रवगम्यते तत प्रयत्नापत्त ईश्वर इति विहितं प्रति विज्ञावेयं ध्यादिन इत्या वा
एवैवर्ग कामायजे त ब्राह्मणा न हंत तद्य शत्य वं जातीय कस्य विहितस्य प्रति सिद्धस्य चावेयं न वति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ईश्वर एव विधि
तिषधायार्मि युज्येता तं तं रते त्रवा जीवस्य तथा विहित कारिण मपानार्थेन मसृजत विविध कारण मपार्थिना तत प्रामाण्य विदस्य

स्य

मित्रादीश्वरस्य वा तं तानापत्ता बलौ किं कस्यापि पुत्रस्य कारस्य वियर्थं । तथा देशकालनिमित्तानां हर्ता कर्ता प्रसंगाच्चैव जातीयकं
 दाषजातमादिग्रहाण न दृश्यति ॥ ७ ॥ अंशो नानाद्यपि दशादयथा चापि दास्य किं वा दिवमधीयत एक ॥ ४२ ॥ जीवश्चरयोरुपकार्योपकारक
 जावउक्तसर्वमवश्योत्तरवदालोके यथास्वामिचर्यायावा निविस्फुलिंगो यो स तस्य जीवश्चरयोरुपकार्योपकारकनावात्पुण्यमा
 किं स्वामिचर्यवमबंधालोचिदत्रिस्फुलिंगवदित्यस्यां विविकिसाया मनियमा वा प्राप्नोत्येव नास्वामिचर्यप्रकाराणां वित्रीशितयनावस्य
 प्रसिद्धात्तद्विधैवमैबंधति प्राप्नोति आतावतीत्यंश इति । जीवश्चरस्यो न विवम इति । यथा त्रेविस्फुलिगो यो स तस्य जीवश्चरयोरुपकार्योपकारक
 मुख्यो वाऽनवति । कस्मान्न निरवयववा एव न न वति नानाद्यपि दशातासावेष्टयः स विजिज्ञासितय एतामव विदिवा मुनिर्न वति । य
 आत्मनि तिष्ठन् आत्मानं मंतराय मयतीति विवे जातीयको जदनिर्दिष्टा न मति नेदु ज्ये ननु वायं नानाद्यपि दशः सुतरां स्वामिचर्यस्य सारूप्ये
 युज्यत इत्यत आहान्यथा चापीति न नानाद्यपि दशादवके वलादंश प्रतिपत्तिः । किं तर्ह्यन्यथा पिव द्यापदशो न वत्यनाना वस्य प्रतिपादकस्य
 थाह्यो कशाखिनो दास्य किं वादिना वं ब्रह्मण्यमनं त्याथर्वणि का ब्रह्मसूक्ते ब्रह्मदसो ब्रह्ममे कितवा जनेत्यादिना । दशाथरात
 केवर्त्तः प्रसिद्धः । अयामी दासाः स्वामिचर्यात्मानमुपपत्तयेति । अथा ये कितवा द्युतयतास्ते सार्वी ब्रह्मेति न हीन जे तदाहरणे न सार्वधामिवनाम
 रूपतत्कार्यकरणमंघातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्मवमाह । तथान्यत्रापि ब्रह्म प्रक्रियाया मयामेवार्थः प्रपद्यते । वैश्वी वैश्वमानसि वै कुमारउतवा ऊ
 मारी वं जीसो दंडन वै वसि वै जाता न वसि विश्वाता पुख इति सर्वाणि रूपाणि विविच्य धीरो नामानि च या निवदन् दाम्भ इति च । नान्यो तास्ति प्रष्टव्या

१२५
 १२८

दिश्रुतिम्यथा स्यात्स्य सिद्धिश्चेत्यन्यथा विचिष्टं जीवश्चरया र्यथा निविस्फुलिंगो यो स तस्य माता जे दा जे दा व । भास्या मं श चावगमः ॥ कृतशंश
 वगमः ॥ ७ ॥ मंत्रवर्णात् ॥ ४३ ॥ मंत्रवर्णश्चेतमर्थमवगमयति । तावानस्य महिमा ताता ज्ञायां श्रद्धाः । पादोऽस्य सर्वा जूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवोति ।
 अवततशश्न जीवप्रधानानि स्वावरजंगमानि निर्दिष्टा तद्विषयं सर्वज्ञानान्यत्रतीर्थस्य इति प्रयोगात् । अंशः पादानां गतिवानर्थो तरे तस्माद
 यावगमः कृतशंश चावगमः ॥ ७ ॥ अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥ ईश्वरगीतास्वपित्वशरो शचं जीवस्य स्मर्यता । मामेवांशा जीवलोके जीवतः मना तन इति
 तस्मादप्यंश चावगमः ॥ ४५ ॥ यत्रैस्वामिचर्यादि विचित्रीशितयादिना वोलोके प्रसिद्ध इति यद्यप्येवालो कप्रसिद्धिः शास्त्रात् । अंशो शीच
 मा शिचि शितयना वस्य निश्चीयाते । निरतिशया पाधिसंपन्नश्चेष्टरानि हीनोपाधिसंपन्ना वजी वान् प्रशास्तीति न किं विद्विप्रति पिध्यात ॥ अ
 वाह ॥ ननु जीवो म्ये शरीरा चाप्युपगमे तदीयेन संसारदुःखापन्नो गेनां शिन ईश्वरस्यापि दुःखि वै स्यात् । यथा लोके रुद्रपादाद्यन्यतमां ग
 गात न दुःखे न शिनो । देवदत्तस्य दुःखि चैतद्वत् । ततश्च तत्प्राज्ञानां महतरं दुःखं प्राप्नुयादता वरं पूर्वावस्थः संसार एवास्ति सस्य दर्शनान
 र्थकप्रसंगस्यादिति अत्रोच्यते ॥ ७ ॥ प्रकाशादिविवेपरः ॥ ४५ ॥ यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति निवैपर ईश्वरा नुभवती प्रतिजानीमहे ।
 जीवो ह्यविद्याविशवशाद्देहाद्यात्मनावमिव गत्वा तज्ज्ञात न दुःखेन दुःखं हमित्यविद्या ज्ञतं दुःखं विप्रो गमस्ति मन्य निव परा म्येश्वरस्य देहाद्यात्म
 जावो दुःखानि मानो वास्ति जीवस्य अप्यविद्या ज्ञतनाम रूपनिर्वृतादेहं द्विया रूपा धीविक्रम निमित्त एव दुःखानि मानो न उ पारमा र्थिको सि
 यथावस्थादहर्गतीराहृष्टादि निमित्तं दुःखं तदनिमानं ज्ञाता नुन वति तथा पुत्रमिच्छादि गो वरमपि दुःखं तदनिमानं ज्ञात्येवा नुन वत्यहमे

पुनोदनेव

वमित्रमितो वंस्तेह वाश नपुत्र मित्रादि धनिनिविशमानस्तत्तन्निश्चिनामतदवगम्यते मिथ्या निमानुक्रमनिमित्तवदः स्वातु नवइति युतिरक
दर्शनादिवमवगम्यते। तथा हि पुत्रमित्रादिमनुबहुशपविष्टु तस्य बंधनिमानिधितारुच्युत्रोम्यतो मित्रमृतमित्येवमादिभाषितायेषा
मवपुत्रमित्रादिमन्त्रानिमानास्वधामवतन्निमित्तं डः स्वमुत्पद्यतेनानिमानहानाना परिवाजकानां मित्तुलौकिकस्यापि पुनः स्वम्प
गुदरीनार्थवत्तदहं किमुत विषयश्च न्यादात्मनो न्य इहैतरमप्यलानि यवितन्यमात्रस्वरूपस्येति। तस्माच्चान्द्रियस्य दर्शनानर्थक्यप्रसंगः
प्रकाशादिवदिति निर्दर्शनोपन्यासः। यथाप्रकाशः सोरश्चां प्रमसो वाविय द्याप्यावतिष्ठमानो युल्योद्युपाधिर्बन्धतातश्च जुवकादिनावप
तिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यमानापि न परमार्थवत्तत्तद्भावं प्रतिपद्यता यथाकाशो घटादिभृगुल्लुगल्लविविजायमानोपि न प
रमार्थता गच्छति यथा चोदशरावकपनाच जाते सूर्यप्रतिबिंबे कपमानपि न तद्वाच्यः कं पाते। एवमविद्या प्रत्यक्षपस्थापितवद्याद्युपा
धिरहितजीवाख्योऽहोऽस्वायमानपि न तद्वाचीत्यारोऽस्वायता जीवस्यापि डः स्वभातिरविद्या निमित्तवेद्युक्तै। तथा चाविद्यानि
मित्तजीवनाद्युदासेन ब्रह्म भावमेव जीवस्य प्रतिपादयति। तदवादास्त्वमस्मीत्येवमादयस्तस्मान्नास्ति जेवेन डः स्वेन परमात्मनो डः स्वि
वप्रसंगः॥ ७॥ अस्मरति॥ ४५॥ अस्मरति वद्यामायायथा न जाव न डः स्वेन परमात्मा डः स्वयत इति। तत्रयः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः
सूतः न लिप्यते फले अपि पत्रपत्रमिवां नया। कर्मोत्पत्तयोरयो सो मोत्तर्धेः संप्रज्ज्ञात। अस्तदशकनापिराशि नो युज्यात पुनरिति
च वाहासमा मनेति वति वाक्यत्वात् तयोऽस्यः पिपलं स्वाद्य नु नश्च न्योऽनिवा कशीतीति। एकस्त्रयास कर्तृतां तरात्मान लिप्यते लोक डः रे

१२६

शि

ने

वैदिकं

न बाध्य इति वा अत्राह यदितर्क एव सार्वभां नूतानां मंतरात्मा स्यात्कथमनुशा परिहारो स्यातां लोकि का॥ १५॥ नावति। ननु रांशो जीव ईश्वर
स्येति कृतं तत्तन्मित्रापरिहारो तदाश्रयव्यतिकोर्भावपद्यते। किमत्रावाद्यत इति उच्यते। नितदवमने शब्दमपि हि जीवस्यानदवादन्यः कृतयः
प्रतिपादयति। तस्मात्तदवाद्युपाविशान्यो तो सिद्धाष्टात्याः सद्युमा प्रीतिय दहनानेव पश्यति तवमस्मदं ब्रह्मास्मीत्येवंजातीयिकाः ननु
ननु नेरा नेरा वगमा म्या मैशब्दं प्रविद्धातीत्यक्तं। स्यादती देवंद्युनावपि न दातादो प्रतिपिपादयिषितो स्यातामनेद एव वेत्र प्रतिपिपादयि
ता ब्रह्मात्मता प्रतिपत्तो प्रसूषाये सिद्धे। स नाव प्राधेक्षु निदा नू द्याते। नवनिरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्यां शो जीवः स न व तीत्यक्तं। तस्मात्पर एवेकाः
सर्वेषां नूतानां मंतरात्मजीवभावनावल्लित इति आता यक्ता नुशापरिहारोपपत्ति संभूमा॥ ७॥ अनुशापरिहारो ददस्य बंधा तज्योतिरादिवत्॥ ४७॥ ज्ञातो
भार्यामुपेयादित्यनुज्ञागुर्वगना नोपगच्छति परिहारः। तथा अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञ पायदित्यनुज्ञा न हि स्या सर्वज्ञतानीति परिहारः। एवं लोकि कि
अपि मित्रमुपसे वितयमित्यनुज्ञा शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः। एवं प्रकारावनुज्ञापरिहारो एकवेष्यात्मानादहं सर्ववत् स्यातां। दहिः संबंध
दहस्य बंधः कः पुनर्दहस्य बंधः दहदिरयं संघाताहमेवेत्यात्मनि विपरीत प्रत्यायात्पत्ति दृष्टावत्ता सर्वप्राणिनामहं गच्छाम्यहमा गच्छाम्यहमैव
मनेधे हं मूजेह पेडित इत्येवमात्मिका न स्यात्सम्पदर्शनादयन्निवारकमस्ति। प्राकृमस्य दर्शनात्प्रततिषा ज्ञातिः सर्वजं उच्यते। तदवमविद्या निमि
तदिहाद्यथा धिर्बन्ध तताद्विवाधादे कात्यायनपगमे प्यनुज्ञापरिहाराव वक्तव्यता। अस्या गुदरीन सत्त्वं नुज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तां। तस्मत्तार्थ
त्रियोज्यत्वा नुपपत्तेर्हीयापादययोर्हि नियोऽन्यो नियोक्तव्यः स्या। दात्मनस्त्वतिरिक्तं हयमुपादयं वा वक्ष्य पश्य कथं निपुज्येत। न वात्मात्मनो वनियो

श्री

स्यात् शरीरवृत्तिरकदर्शिन एव नियोज्य च मिति वचिना ग्रंथतश्चाभिमानात् सत्यं वृत्तिरकदर्शिनो नियोज्य तत्रापि चोभादिवा दृष्टाद्यमं हतव्यमप्य
 त एवात्मनानियोज्य चाभिमानो न हि दृष्टाद्यमं हतव्यदर्शिनः कश्चिदपि नियोगो दृष्टः किमु तिकात्पदर्शिनः न नियोगानावा सभ्यगदर्शिनो याथ श्रवश
 प्रसंगः सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वादभिमानावा सभ्यगदर्शिनः तस्माद्दृष्टमं बंधादवा नुज्ञापरिहाराज्योतिरादिव न्यथा ज्योतिष एकवैप
 सिः कथा त्परिहृयते नेतरः यथा च प्रकाश एकस्यापि स विवुर मोदेशमं बंधः परिहृयते नेतरः शुचि नृमि प्रतिष्ठः तथा नो माः प्रादेशावज्ञा विद्वर्या दय
 उपादीयंत नो मा अपि सान्तर कले वरा दयः परिहृयंत तथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिहृयते ताद वजा त्यंतार परि वर्ज्यंत त दत्ता ॥ ७ ॥
 असेता तश्चाद्यति करः ॥ ८ ॥ स्यात्तां ता वद्यामाना परिहारा वकस्याप्यात्मनो दृष्टविशेषा योगाद्यस्त्यं कर्म फलसंबंधः स एकात्म्यात्परा मे
 द्यतिकार्ये तस्मात्पक चादितार नितदवमसं तातर्हिक तुर्नो क्त्वात्मनः सततः सार्वः शरीरः सौ बीधसि उपाधितं रोहि जीव इत्युक्तं मुपा ध्यमं ता ना
 वनास्त्रि जीव सैतान सतश्च कर्म द्यति करः फल द्यति कारो वान न विष्यति ॥ ७ ॥ आनाम एव ॥ ८ ॥ आनाम एव विष जीवः परस्यात्मानां जलसूर्य कादि
 वृत्ति पत्रयो नम एव सा चानापि वसंतर म तथयथा निकस्मिन् जलसूर्य कर्क पमान जलसूर्य कां तरं कं पत एवैने कस्मिन् जीव कर्म फलसंबंधि निजी
 वो तरस्य ततसंबंध एव मप्य द्यतिकार एव कर्म फलायाः आनामस्य वा विद्या न तत्ता तदा थयस्य संमारस्या विद्या न तत्रो पपत्तिस्त द्वा मे न व पारमार्थिक
 स्य ब्रह्मजा वस्योपदे शो पपत्तिर्येषां उ बह व आत्मान सैव सार्व सर्वगता सैवामे वैष द्यतिकरः प्राप्नोति कथं बलवौ विन व शैवात्मानश्चैतन्य मा वस्तु
 रूपानि उणानिरति शयाश्चा तदर्थं सा धरणं प्रक्षालनं तन्निमित्तिषां नो गा पवर्ग मिदिरिति श्रीरूपाः सति ब्रह्म चे विमुचेव परकृ यादि स म द्यो ब्रह्मरूपाः

१३०

ले

मम

५०

स्वातावेतना आत्मानस्य उ पकरणानि सापू निमनो स्थवेतनानि तत्रात्म प्रयाणं मनो प्रयाणं सभ्यो गाना वच्छादयो तैशो धका आत्म युणा उत्पद्यंत तैवाद्यति
 कारण प्रत्ये क मात्म सु समवर्त्यति सै सा रक्षणां न ताना मात्म युणा ना मत्यं ता नु त्यादा मोक्ष दितिकारणादाः तत्र सभ्यो नाना ता वल्लित न्यं च रूप वा सौ बीधनां सैनि
 धनाद्य विवाशावेक स्य सुखः स्वसंबंधः सर्वं सां सुखः स्वसंबंधः प्राप्नोति स्याद तत्स्थान प्रवृत्तः पुरुष के वल्यार्थं वा द्य वच्छा
 कैयान विष्यति अथवा हि स विवृतिरूपानार्था प्रधान प्रवृत्तिः स्यात्त तश्चानिमीक्षः प्रसज्योतति तितस्मारां न द्यनि लखित मिदि निबंध नाद्य वच्छा राक्ष वि
 ताव मुप पत्या उ कया वित्त वच्छे चेतान् सत्पां पुनरुप पत्तौ कामं मा च द निलखितं पुरुष के वल्यं प्राप्नोति उ च वच्छा दे बजा वा द्यतिकरः काणा दाना म
 पिय दिवे के नात्मना मनः सै सुज्याता तदा त्मां तरि रपि नां तरीयकः सभ्यो गः स्यात्सं निधनाद्य विवाशा तत्त तश्च हे व विवाशा त्फला विवाश इत्ये क स्यात्मनः
 सुखः स्वसंयोगे स वीत्मना मि व समान सुखः स्वसंबंधः प्रसज्योत ॥ स्याद त द दृष्ट निमित्तो नियमो न विष्यतीति न त्याहा ॥ ७ ॥ अदृष्टानि यमात् ॥ ८ ॥ ब्रह्म
 त्म सुखं वगात प्र प्रति शरी रं बा ह्या स्यं तरा विवा शेण सै नि दित शु माना वा कायि धर्मा धर्म लक्षण म दृष्ट मुप पत्ति र्ज्याता सां रूपा नां ता वत्त द नात्म समवर्ति
 वृक्ष न वृत्ति वृक्ष न स्य सा धारणा न्न प्रत्या त्मं सुखः स्वो पयोग स्य निया म क मुप प द्यते काणा दाना मपि इव वसा धारणे नात्मनः सभ्यो गेन नि वृत्ति स्य
 दृष्ट स्याप्य स्यैवात्मन इद म दृष्ट मिति नियम हे च ना वा द्य एवादाषः स्याद त दृष्ट मि दं फलं प्राप्नवा नी दं परिहराणां च प्रयते इ चं कर वाणीत्ये वं विक्ष अपि सै
 ध्या दयः प्र त्या त्मं व र्त्तमानाः अदृष्ट स्यात्मानो वस्य मि ना वं नियम्ये तीति न त्याहा ॥ ७ ॥ अनिसं ध्यादि ष्यपि विवा ॥ ८ ॥ अनिसं ध्यादी नो मपि सा धारणे नात्मनः
 नः सभ्यो गेन स वीत्मनै निधि क्रियमाणानां नियम हे उवा नुप पत्तैरु क रोषा नुप ग एवा ॥ ७ ॥ अदृष्टादिति सैवां तर्जीवात् ॥ ८ ॥ अथो चेत विमुचे प्यात्मनः शरीर प्र

५१

मनु
प्रसंग

तिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदत्तानुविध्यतः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदत्तानुविध्यतः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदत्तानुविध्यतः
नोपपद्यत कस्मादंतर्जातविद्युत्वाविवाधादिसर्वेवात्मानः सर्वशरीरवैतर्जवति। तत्र न विनाशिकः शरीरावच्छिन्नोपात्मप्रदेशः शक्यः कल्प
यिर्तुं। कल्पमानोपपत्तिः प्रदिशस्यात्मनः प्रदिशः कल्पनिकवादेन परमार्थिकं कार्ये नियतं शास्त्राति। शरीरमपि सर्वात्मसंनिधित्वमान
मस्यात्मनो नेतारधामितिनियतं राक्यं। प्रदिशविशेषात्पुण्यमपि यदायाशानोः समानसुखदुःखनाजोः कदाविदेकेनेवतावच्छरी
रलोपभोगसिद्धिः स्यात्समानप्रदिशस्यापि द्योरात्मनोरदृश्यसंज्ञात्। तथा देवदत्तोयस्मिन् देवो सुखदुःखमवततस्मात्प्रदेशादपकां
ततच्छरीरेयज्ञदत्तशरीरवैतर्जवति। तत्र तस्यापीतरात्ममानः सुखदुःखानुभावो दृश्यतोऽनस्यमाद्यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः
समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात्सर्गाद्यनुपभोगप्रदिशवादिनः स्यात्। ब्रह्माणदिशरीरप्रदावाद्यदृष्टनिष्पत्तेः प्रदर्शितरवन्निवाद्यस्यर्गाद्युपभोग
स्यसर्वगतवानुपपत्तिश्च ब्रह्मात्मानां दर्शितात्तावा ददतावच्छेदे बहवः समानप्रदिशाश्चेतिरूपयति। तत्रापि धर्मो नो नैराक्ष
एते रावानुब्रह्मनां लक्षणनिर्वाहः। अतएव विशेषवशाद्देवोपपत्तिरिति। तत्रैककल्पनाया अतएव विशेषकल्पनायाश्चेतरतराश्रयवादा
काशादनामपि विद्युत्तत्त्ववादिनामभिर्दकार्यवात्पुण्यमात्मदात्मिकापक्षे सर्वतोषाजावतिमिदं ॥ ७ ॥ इति शरीर ॥
रकमाया ॥ ॥ नाप्येवमकारणमवत्पादयति ॥ श्रीः द्वितीयाध्यायः ॥ ॥ तृतीयः पादः ॥ ॥ समाप्तः ॥ ॥ १३१ ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ७ ॥

हि
द

७

१३६

७॥ तस्याप्राणाः ॥ चित्तदादिविषयः कतिविप्रतिषेधस्तीयेन पादेन परिकृतश्चार्थानदानी प्राणविषयः पराश्रयते। तत्र तावत्तेजोऽतस्मा
वा एतस्मादात्मन आकाशः संनूत इति विवमादिप्रत्यक्षप्रकरणेषु प्राणमुत्पत्तिर्भायते क्विद्वानुत्पत्तिरविषामात्रा यत्तत्र सप्तदशमय आसीत् राहुः किं
तस्मादासीदित्युपाया वावातोऽस्य दासीत् राहुः। कर्तव्यमय इति प्राणावाक्षय्यस्य त्र प्रायुत्पत्तेः प्राणानां सत्त्ववशवणादयत्र प्राणानामप्युत्पत्तिः प
द्यते यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिगाव्यवशात्परा मवास्मादात्मनः सर्वप्राणा इति। एतस्मा ज्ञायते प्राणो मनः सर्वद्रियाणि च। सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मा
दिति सप्तप्राणप्रसृजतप्राणा ब्रह्मं खेवाद्युत्पत्तिरापः पृथिवीदिये मनो नमिति विवमादिषु प्रदिशेषु। तत्र कतिविप्रतिषेधमद्वयतर निरूपणका
णा निरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोत्यथवा प्रागुत्पत्तेः सत्त्ववशवणा जौणी प्राणानामुत्पत्तिश्च तिरति प्राप्नोति। अत इदं पक्षे तत्र सप्तप्राणा इति कथं
उत्तरत्र तथेत्युत्तरानुलोमं प्रस्तातो परमानावा सर्वगतात्मब्रह्मवादिदृष्टमतीतानंतर पदोत्पत्ततं सत्त्ववशवणात्पमानं संभवति सादृश्या
नावासादृश्ये हि सत्त्वपमानं स्याद्यथा मिह सत्त्वबलवर्मेति। प्रसृजन्त्येति पादार्थमिति यद्युच्येत यथा। इदं सत्त्ववशवणात्पमानं संनिधित्वं
त्यद्यमानस्यानियतत्वा मवंप्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनियतवमिति। तदपि दत्तनियामनिवोक्तत्वात्पुनरुक्तं न विवमवत्। विप्राणवपमो
येरन सिद्धांतविरोधतु जीवस्य सत्त्वतु निराख्याता प्राणानां इत्यतिर्या विख्यातिना। तस्मात्तथेयसंनद्धमिव प्रतिजाति। तत्राहरणोपात्तेना
प्यपमानेन सत्त्ववशेप्यत्तेरप्राणो मन्निवादिवा का जानुमुदाहरणमस्मादात्मनः सर्वप्राणाः सर्वलोकाः सर्वदेवाः सर्वाणि भूतानि। तेषु रंसेवंजाना
वन्ति यदे। तत्र यथा लोकादयः परमात्मा ब्रह्माण्डतु द्यौतथा प्राणा अपीत्यर्थः। तथेति स्माक्कापते प्राणे मनः सर्वद्रियावश्वं युजोतिरपः पृथिवी

क्रियते। तत्र सुरं प्राणं उपरिष्ठावस्थितिः। संसृष्टं प्राणं इति न त्वत्तमेदाभिधायामसहस्रानिमे प्राणा इति न मुञ्च्यते। कापिसखाप्राणादिषु दाहता

अष्टावतियत्

नृप

प्राणाः प्रवृत्तिरस्मादिति। कविदष्टे प्राणा यद्वे न युगेन मकी र्थेति त्रयो यत् इति। कवित्रयस्य विशेषणाः प्राणाश्च ववाचविति। कविदश नव
विपुलाष प्राणाना निर्देशमाति। कविदकादशदशामपुष्पप्राणा आत्मेकादश इति। कविदशसर्वेषां यशानां चगे कायनमित्यत्र। कवि
त्रयोदशवृत्तश्रृंखलावत्पत्र एव विप्रतिपत्ताः प्राणो यत्रां प्रतिश्रुतयः। किंता वत्मासी। सैव प्राणा इति। कृतः। यतश्चावन्तो वगम्यंते सप्त
प्राणाः प्रवृत्तिरस्मादित्येव विधायुः कृतिषु। विरोधितव्येति सप्तविशेषणाः प्राणा इत्यत्रानुयुक्तशयानि हिताः सप्ततिवी सा श्रूयते सप्त
सप्त्योतिरिक्ताः प्राणा इति मयति। निषादोषः कथं सत्तैव स्युः सत्यमुदाहृता। विरोधश्च न्यतमाम् रवाध्यवसायतया। तत्र सौककल्पनानुसो
धी सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिरप्येव सप्तसंख्या तस्य वणमिति मन्यात्। हस्तदयस्तु कृते तो निवी। हस्तदयस्तु परे सप्तसंख्यातिरिक्ताः
प्राणाश्च यत्ताहस्यो विद्युः सकर्मणाः इति यद्देण उदाहृताः सप्तसंख्यादिकर्मकारोतीत्येव मा धासु कृतिषु कृते वसप्तवातिरेके सप्तचर्मंतनी
वा कृत्वाते सजावयितुं। हानाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ व्यधिकसंख्या स्यात्। तत्र वृत्तिरस्य हानात्तर्तवति। ननु नैयो मधिका। अतश्च नैवं भंत
यत्सौककल्पनानुसो धी सप्तसंख्या स्युरिति। उत्तरसंख्यानुसो धी सप्तकादशोते प्राणाः स्युः स्यावो दाहृतकृतिर्दशामपुष्पप्राणा आत्मेकादश
ति। आत्मसंज्ञेन वात्रांतः करणं परिगृह्यते करणाधिकारत्वा नवेकादशव्याप्ये। धिकेकादशव्याप्योपशये उदाहृते सत्यमुदाहृता नवेकादश
स्यः कार्यजातेभ्यो धिकं कार्यजातमस्ति। यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत्। शब्दस्पर्शरूपरसगंधविषयाः पंचबुद्धिस्तद्व्याप्ये निपंचबुद्धी प्रियाणि
वदना न विहरणोभयानं सः पंचकर्मनस्तद्व्याप्ये निपंचकर्म विद्याणि सार्थविषयत्रेकाल्पं वर्तिमन एकमानकवर्त्तकं तदववृत्तिरेदा कवित्रिव

सहे

अनेयते

१३२

अनेयते

ले

पवेति

यपदिश्यातमनोबुद्धिरहंकाशितमिति। तथावकृतिः कामाद्याना विक्षेपनीरुक्कम्पाहेतुमर्वमनोक्षितिः अपि सप्तविशेषणान्
प्राणान्निमन्यमानस्यवचारएव प्राणा अभिमताः स्युः सप्तानमेदाः। तत्र वचारः संतः सप्तगण्यंते। हे श्रोत्रे देवदुष्पीदेनामिके एका वागिति
नवतावतामववृत्तिरप्येव इतरप्राणा इति शक्यते वक्तुं। हस्तदिवृत्तीनामन्यंतविजातीयत्वात्। तथा नवविपुलाष प्राणाना निर्देशमाति तत्रापि
हस्तद्विजज्ञानप्रायेणो वदत्रा प्राणा उच्यंतन प्राणतत्रा राभिप्रायणना निर्देशमाति वचना। न हि नाभिनामिकस्य प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति। पु
स्तकस्य प्राणस्य नवतिना निराप्य कृतिशेषयतनमित्यतो नाभिर्देशमाति कथ्यता। कविउपासनायै कतिविद्याणा गण्यंते कवित्रयदर्शनार्थं त
द्वं विविधप्रायत्राधाने मतिक्किं परमाश्रानमिति विवेक्तव्यम्। कार्यजातवशात्तुकादशवाचानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम्।
॥ ७॥ इयमपरास्तत्र द्वयत्याजना ॥ सप्तैव प्राणाः स्फुर्यंतः सप्तानामवगतिः श्रूयते। तमुक्तामंतं नानो नूक्रामति प्राणमनूक्रामंतं सविश
णा अत्र कामंतीति चत्र। ननु सर्वशब्दाश्च पद्येते कथं सप्तानामवगतिः प्रतिज्ञायत इति। विरोधितवादि व्याहृतसप्तैव हि प्राणाश्च ज्ञादयस्तु
कार्यविरोधितवादिह प्रयताः सप्तैव विषयानुषः पुरुषः पराउपयविज्ञाने शरूपज्ञो भवत्येका सवतिन पश्यतीत्या करित्येवमादिना नुक्रम
णेन प्रयततामीव सर्वशब्दाश्च नवति यथा सप्तैव प्राणा नोजिता इति ये निमंत्रिताः प्रयतता प्राणाश्च एव सर्वशब्देनोच्यंते नान्ये एवमिहापि येष
हताः सप्तप्राणाश्च एव सर्वशब्देनाद्याते नाप्य इति। नवत्रवित्तानमस्यमनुक्रांतं कथं सप्तानामवगतिमनुक्रामं निषादायः मनोविज्ञानयोस्तुवाप्तेदा इति
ने देपि सप्तोपपातः तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येव प्राप्तेभ्यः। हस्तदयस्तु पारसप्त्योतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयंते तस्यो विद्युः सप्तसंख्यादिकृतिषु। यत्तच्च वंधनजावो

॥ ७ ॥

गृह्यते बध्नाते हेतुनेन यत्संज्ञकेन बंधनमिति। मवहोत्रज्ञाने कस्मिन्नवशरीरं ध्याते शरीरं तारश्च पित्र्यं बंधनम्। तस्माच्छरीरं
नरसंचारी दंष्ट्रसंज्ञकं बंधनमित्युक्तं भवति। तथा च स्मृतिः। पुर्यश्च कनलिं गन प्राणाद्येन यजुज्याता। तनव क्रमपवि बंधो मात्तो मुक्रमपते
न चेति। प्राणोच्चा इह संज्ञा कनानेन बंधनेना विद्यागं दर्शयति। आयुर्वेदे विषये विद्यानुक्रमेण वजुश्च प्रष्टव्यं तत्पुत्र्यवद्वसादीनां प्रिया
णि सर्वेषां पुत्र्यक्रमेण हि सांख्ये वा दंतद्योपप्लव्णानंदयितव्यं च पायुश्च विमर्जयितव्यं च पादो वर्गं तद्योवति तत्प्रादो मे पुरुषे प्राणा आत्मे
कारश्च यदा स्माच्छरीरान्मर्त्या उक्ता मं तथा रास्यंति इत्येकादशानां प्राणा उक्तांति दर्शयति। सर्वशरीरेपि व प्राणशब्देनैव बध्यमानोऽशेषान्
प्राणान् विदधीनो न प्रकरणवशेन मष्टस्ते वा वल्गापयितुं शक्यते। प्रकरणं च ह्यस्य बलीयस्त्वत्सर्वे ब्राह्मणा नोजिता इत्यत्रापि सांख्ये विधीयते।
वर्तिनां ब्रह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं। सर्वशरीरं मर्त्यात्। सर्वजो ज्ञानं न वा उत तन्निमित्तमात्रविषया सर्वशरीरं ह्यतिराश्रिता। इह तु न किंचि सर्वशरी
र्यसि कोच कारणमस्ति तस्मात्सर्वशरीरं प्राणानां परित्यज्यः। प्रदर्शनायैव मत्तानां मनुक्रमणमित्यनवद्योतस्मात्तदकादशैव प्राणाः श
रित्कार्यतयति॥७॥ अणवश्च॥७॥ अधुना प्राणानामेव स्वरानांतरं मनुचिनाति। अणवश्चैते प्रचताः प्राणाः अनिपत्तयाः। अणुवै विषां सौ चैव
परिहरेण परमाणुत्वं यत्। अणवे ह्यपि कार्यमुपपत्तिप्रसंगात्तस्मात्तप्राणाः सूक्ष्माश्चेत्सुभरणकाले शरीरानिर्गच्छंतो विलादहिरिवोप
तमे शरीरं यमाणं पाशोच्छेदः परिछिन्नाश्चेते प्राणाः सर्वगताश्चेत्पुरुषातिगत्या गतिश्रुति कोपः स्यात्तज्जुगर्षरैव जीविष्यन्ति स्येत्सर्वगता
नामपि त्रिजालः शरीरदेशोऽस्मादिति विना वृत्तिना तस्य प्रकरणात्वापपत्तेः। यादवपुसश्चिन्नाधने हतिरन्यद्वा तस्यैव न करणं चेन्न मत्तामात्रे

मि२

२५

१३५

विवाद इति। करणानां चापि च कल्पनानि रर्थिका। तस्मात्सूक्ष्माः परिछिन्नाश्चेत प्राणा इत्यध्यवस्यामः॥७॥ अणवश्च॥७॥ मुख्यश्च प्राण इतर प्राण
वद्बलविकार इत्यतिदिशति। तच्च विशेषणैव सर्वप्राणानां बलविकारत्वं व्याख्यातं। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सार्वत्रियाणि त्वतिसेन्द्रियम
नोद्यति। रकेण प्राणस्योत्पत्तिश्च वणाश्च। प्राणमसृजेत्यादिय वणेन्यश्च। किमर्थः पुनरिति दर्शः। आशं कानिराकरणार्थः। नाशदाभायो हि प्र
त्यक्षमभनेष्टुके मंत्रवर्णनवति। नमृत्कराया दमृतेन तर्हि न राया अक्रुआसीत्येकेते। आनीदवातं सुधयातदेकं तस्मात्तान्येन परः किं न नास्ति। आनी
दिति प्राणकर्मापादानात्प्राण्युत्पत्तेः मंतमिव प्राणं सूचयति। तस्मादजः प्राण इति जायत कस्य विमर्शमिति। दर्शे नापनुदति। आनीच्छोपिन प्राण
त्यतेः प्राणसंज्ञा र्वसूचयते वा तमिति विशेषणद प्राणे घमानाः शुच इति मूलप्रचतेः प्राणादिस्तमश्च विशेषविरहस्य दर्शितवो तस्मात्कारणम
ज्ञा वेप्रतिपादनार्थ एवायमा नीच्छः। श्रेष्ठ इति वसुरयं प्राणमनिष्कति। प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रुतिश्रुतिनिर्देशात्। ज्येष्ठः प्राणः उक्तनिषेककाला दारभ्य त
स्पृष्ट इति जाभातु न वेत्तस्य तथा हतिजालः स्याद्यो न निषिक्तं मुक्तं ह्ये न संजात। द्योवादीनां उक्तं राकुल्यादि स्त्रानविनाग निघतौ हतिजालात्र ज्ये
ष्ठत्वं श्रेष्ठश्च प्राणा गुणाधिका त्रवेशस्त्रामस्त्यज्जीविउमिति श्रुतेः॥७॥ नवायुक्रिये द्ययुपदशात्॥७॥ पुनर्मुख्यः प्राणः किं स्वरूप इदानीं जि
ज्ञास्यते। तत्र प्रादीता वक्ताते वा पुत्राण इति। एवे हि श्रुतेयः प्राणः सवायुः पंचविधः प्राणो पानोद्यानः उदानः समान इति। अथवा तत्रांतराणि प्रायासा
मस्तकरण इति प्राण इति नाममेव हि तत्रांतराणि प्रायासावन्तः प्राणाद्यावायवः पंचवति। अत्रोच्यते नवायुः प्राणो नापि करणं प्राणा
रः। एतद्युपदशात्। वायोऽस्मावत्यथयुपदशात् भवति। प्राण एव ब्रह्मणश्च उर्थपादः सवायुना ज्योतिषा जातिव तपति त्वति। न हि वायु रे वसवायोः ए

यद्युपदिश्यते। तथा करणवत्तरपि यद्युपादशो न वति वागादिकरणान्यनुक्रम्यते। तत्र त्रय्यक्षुप्रणस्यानुक्रमणा हृत्तिवृत्तिमात्रेणाज्ञेताता
नहिकरणयोपारएवमकरणेभ्यः यद्युपदिश्यते। तथैव तस्मात्क्रायात प्राणो मनः सार्वत्रियाणि च। एवं वापु रित्येव मादायापि वायाः करणेभ्यः
प्राणस्य यद्युपादशा अनुमर्त्याः। नवममस्मानां करणानामेकादशः संभवति। प्रत्येकमेकैकहृत्तिवातां सद्यः प्राणस्य वा कारवचा तन्नुपजंरवा
लनन्यायेनैतद्विद्यति। यथैकपंजरवर्तिन एकादशपक्षिण प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः संतः संतुत्येकं पंजरं चालयं त्येव मैकशरारं वर्तिन
एकादशप्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतं हृत्तयः संतः संतुत्येकं प्राणस्य हृत्तिपरिलिप्सं तदति। नेक्यते। पुनस्तत्र प्रत्येकवर्तिनिरवांतरवापारेः पंज
रस्य लनानुक्रमेण वापताः पक्षिणः सन्त्येकं पंजरं चालयं रिति। तथा हृत्तयः दिव्यप्रवणद्यवांतरव्यापारेः पंजाः प्राणाः न संतुत्यप्रा
णपरित्युक्तं। प्रमाणानावादनं तविजातीयवाच्यप्रवणद्वयः प्राणनस्या। तथा प्राणस्य वेद्यत्वाच्च। चाक्षरं गुणना बोधमश्रुतं प्रतिवागादी
नां न करणवृत्तिमात्रप्राणे वक्तव्यं। तस्मादाह्यो वाद्यक्रियाणां प्राणः कथं तर्हीयं क्रतिर्यः प्राणः सवापु रित्युच्यते। वापु रेवा यत्तथात्ममापन्नः पंचव्य
हृविशेषात्मना वतिष्ठमानः प्राणो नाम नृणां। नतवांतरं नापि वायुमात्रं मेतश्चोत्तरेपि तेदाज्जदक्षती न विक्रयेते। स्यादतत्प्राणो पितृहिजीवदस्मि
नृशरीरे सतंत्रः प्राणोति। अथवा पुण नावापगमावतं प्रतिवागादीनाम तत्प्राणान् कतिविधवितृतिः प्राणस्य आद्यते। सुतेषु वागादिषु प्राण एको जा
गर्ति प्राण एको मृत्नाना सः प्राणः स वर्गो वागादीन् स हृत्तप्राण इतरान् प्राणान् चतिमात्रेव वृत्तानि तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्सत्तय प्रसंगस्तप
रिहति॥ ७॥ चक्षुरादिवहु तस्माद्विशिष्टादिभ्यः॥ १०॥ उवाचः प्राणस्यैवा तं व्यावर्तयति। यथा चक्षुरादी निराज प्रवृत्तिवज्जीवस्य कर्तृवैव प्रति करण

जीवक

जोहृत्तय

१२५

निम्नवर्तवाणि तथा मुखोपि प्राणो राजमं विवज्जीवस्य सवीर्यव नोपकरणवृत्तानां सतंत्रः। तस्माद्विशिष्टादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः शब्देव प्राणः
शिष्यतप्राणसंवादादिषु समानधर्मीणां वसहृत्तामनं युक्तं हृत्तयतरादिवत्। आदिशब्देन सतेवा तनवादीन् प्राणस्य सत्तय निराकरणहृत्तय
दर्शयति॥ स्यादतद्यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य जीवं प्रतिकरणनावात्कृपगम्याता विषयांतरं रूपादिवत्स्य ज्येतरूपालोचनाद्या निहि रतिभिर्यथास्वैव
क्षुरादीनां जीवं प्रतिकरणनावा नवति। अपि वि का रवो व कार्यजातानि रूपालोचना दीनिपरिगणितानियदर्थमकादशप्राणाः संगृहीताः। ननु द्वादश
मपरं कार्यजातमधिगम्यातयदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायत इत्यत उतरं पठति॥ ७॥ अकरणवाचनदास्यथादि दर्शयति॥ ११॥ नतावहिषयोतर
प्रसंगोदात्ताः करणवात्प्राणस्या नहि चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरिच्छादनकरणवमनुपगम्यात नवात्स्येतावता कार्याना वएव। कस्मात्तथाहि
क्रतिः प्राणांतरधसंताद्यमानं धुर्यस्य प्राणस्य विषयिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु अथह प्राणा अहां अयमिच्छुदिर इत्फपकम्ययस्मि चउको
तइदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दायत सवः। अथ इतिवो पयस्य प्रत्येकं वागाद्यक्रमणत हृत्तिमात्रहानं यथा शर्वे जीवने दर्शयिवा प्राणे वि क्रमिषा यी वागा
दिवो यित्वा पत्तिशरीरपातप्रसंगे वदर्शयतीति प्राणनिमित्तां शरीरं दियच्छितिं दर्शयति तां च रिष्टः प्राण उवाच मामाह मापद्यथाहमिति तत्वीवक्षीमा
नं प्रविनज्यैतक्षानमवश्यं विक्षरया मीतिवितमवार्थं क्रतिराह। प्राणानरहृत्तवरं कुलायमिति यस्मिन्नेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीरं दर्शयति रत्तो ३
यस्मा कस्मा बांगात्प्राण उक्रामति तद्वत्कुप्यति तनयदश्नातियति बतितो मेतरात्प्राण नवतीति वप्राणनि मित्तां शरीरं दियच्छितिं दर्शयति। कस्मिन्
हृत्तक्रांत उक्रांता न विषयामि कस्मिन् प्रविष्टाति प्रतिष्ठास्या मीतिसप्राणममुजातति वप्राणनिमित्ते जीवस्यो क्रांतिप्रतिष्ठ दर्शयति॥ ७॥ पंचवृत्तिमानाव

छपदिश्याता ॥ १२६ ॥ तश्चास्मिन्मुखप्राणस्य विज्ञाधिकं कार्यं यकारणं पंचवृत्तिरयं व्यपदिश्यात कृतिश्च । प्राणो पानो व्यान उदानः समान इति । वृत्ति
 नेदश्चायं कार्योत्तरदा एतः प्राणः प्रागुद्विगच्छामादिकर्मा । अपाना वा वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा । व्यानश्चायाः संधिवीर्यवर्कमाह उः उदान ऊर्ध्ववृत्तिरु
 क्रोत्यादिहेतुः समानः समं सार्वधौ गेष्वायारमानयतीत्येवं पंचवृत्तिः प्राणो मनो वद्यथा मनसः पंचवृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः श
 र्वादिर्विषयामनसः पंचवृत्तयः प्रसिद्धाः ननु कामः सकल्पश्च त्याद्याः परिपविताः परिश्रुत्यैव च मेख्यातिरकातान च त्रापि प्रात्रादि निरापचातुतन
 विष्परादिविषया परामनसो वृत्तिरस्तीति समानः पंचमेख्यातिरकः । एवं तर्हि परमतमप्रतिषिद्धमनुमते नवतीति व्यायादिहायागवास्त्रप्रसिद्धामन
 सः पंचवृत्तयः परिश्रुत्यैव प्रमाणविपर्ययदिकल्पनिष्कृतानामनाम । वक्रवृत्तिवमात्रणवामनः प्राणस्य निदर्शनमिति दृष्टव्यं । जीवोपकरणवमपि
 प्राणस्य पंचवृत्तिवामनो वदितो जयितव्यो ॥ ७ ॥ अथ ॥ १३ ॥ आणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतद्यस्तरप्राणवदणुवं वहापि सौत्स्यपरिच्छेदो न परमाणु
 उत्पद्यं पंचवृत्तिवृत्तिरनामनसो वदितो जयितव्यो ॥ ७ ॥ अथ ॥ १३ ॥ आणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतद्यस्तरप्राणवदणुवं वहापि सौत्स्यपरिच्छेदो न परमाणु
 ननु विबुधैः प्राणस्य समाम्नायते समः शुषिणा समो मशकिन सामानागन सम ए निश्चिनिर्लोकिः सामो नैन सार्वण्येवमादिषु प्रादशेषा त उच्यते
 आधिदेविकन समष्टिद्यष्टिपणहिरण्यगर्जाणां प्राणात्मनो तद्विबुधमाध्यायतेनाध्यात्मिकना अपि समः शुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणि वृत्तिः
 प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्शयत तस्मादादाष ॥ ७ ॥ अथोतिराद्यधिष्ठाने उत दामनना ॥ १४ ॥ तेषु नः प्रवताः प्राणाः किं स्वमहिम्नेव स्वस्मै स्वस्मै कार्याय प्रजवै
 त्याहास्मिन् देवताधिष्ठिताः प्रजवतीति विचार्यत तत्र प्राणतावद्यथा कार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नेव प्राणाः प्रवर्तन्तेति निश्चयिष्याद देवताधिष्ठितानां प्राणा

१३५

इति

वृत्तावनुपगममानायां तस्मात्मेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां लोकावप्रसंगाच्छरीरस्य लोकावप्रलीयेतानः स्वमहिम्नेवैषां पश्यन्ति रित्येवं प्रादशमुच्यते । अथो
 तिराद्यधिष्ठानं विति । उच्यते न पक्षो वावर्त्यत ज्योतिरादिनिर्भ्याद्यनिमानिनी निर्देवतानि रधिष्ठिते वागादिकरणजाते स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रसि
 जानीतो हेतुवाच्ये तदामननादिति । तथा ह्यामनं ति । अत्रिर्वाश्रुवा मुखे प्राविशदित्यादि अत्रेष्टाय वायावा पुरवप्रावराश्च देवतात्मना धिष्ठातव
 मंगी ज्ञात्वा च्याता । नहि देवता संबंध प्रत्यारयायाने वी विमुखे वा कश्चिदिशेषमवाप्ते दृश्यते । तथा वायुः प्राणो नूताना सिक्ते प्राविशदित्येवमाद्य
 पि योजयितव्यं । तथा न्यत्रापि वागेव व्रक्षणः श्रुत्यः पादः सोमिना ज्योतिषानातिवतपतिवैत्येवमादिना वागादीनामभ्यादि ज्योतिर्वैवनेनित
 म्वायं दृश्यति । सवितावामेव प्रथमा मत्पवत् आयादा मृत्कमत्पमुच्यतामायिरनवदिति वैवमादिना वागादीनामभ्यादिना वापतिवचनेनितमेवाहं द्यो
 तयति । सर्वत्र वाधात्मा धिदेव विनागेन वागाद्यभ्याद्यनुक्रमणमनायेव प्रत्यासत्त्या नवति । स्मृतावपि वागधात्ममिति प्राज्जलणास्वदर्शिनैव कृ
 द्यमधिष्ठतं उवक्ति सत्राधिदेवतामिवादिनामभ्यादि देवताधिष्ठितं स्वपेवं प्रदर्शितं । यत्कैस्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नेव प्राणाः प्रवर्तन्तेति
 तदयुक्तं शक्तानामपि शक्त्यादीनामनुदराद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् उच्यते यथोपपत्तो वागमादेवताधिष्ठितवामवनिश्चीयता । यद्युक्तं देवताना
 म्वाधिष्ठात्रीणां लोकावप्रसंगेन शरीरस्येति तत्परिहृतं ॥ ७ ॥ प्राणवताश्चास्तु ॥ १५ ॥ सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीणां देवतासु प्राणवता कार्य
 करणस्यैषां तस्मिन् शरीरेणैवैषां प्राणानां संबंधः श्वातरवगम्यते तथा हि कतिरथयवितदाकाशमनुविषणं यज्जुः स वाज्जुषः पुरुषो दर्शनायव
 दुरध्यायावेदेदं जिप्राणातिम आत्मागं भयप्राणमित्येवं जानीयिका शरीरेणैव प्राणानां संबंधं ध्यावयति अपि चानेकवाच्यतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न

नो ह्यत्र मस्मिन् शरीरवत्प्राणो एकोऽप्यस्मिन् शरीरशरीराभो का प्रतिबंधनादिस्मिन् वादवगम्यात् ॥ ७॥ तस्य च निरूपणात् ॥ ८॥ तस्य च शरीरस्य
 स्मिन् शरीरतोऽत्र निरूपणपापलोपसंभवात् सुखदुःखापनो गमसंवाच्च ॥ नादवतानो ॥ ताहिपरस्मिन्नेत्यर्थपादवतिष्ठमानानि हि हानि
 चरीरनो ज्ञेयं प्रतिबुद्धं ॥ ९॥ प्रतिबुद्धं वतिष्ठमानं वा मुंगच्छति ॥ न ह विदवा न्यायं गच्छति इति ॥ शरीरलेखनित्यः प्राणानां संबंधः ॥ उक्तां त्याज्यं
 धृतदुष्टं हि दर्शनात् मुक्तां मंतं प्राणोत्क्रामति प्राणमन्क्रामंतं सर्वप्राणा अन्क्रामंतीत्यादिक्रान्तिः ॥ तस्मा अतीत्यपि करणानां नियंत्रिषु दवतामुन
 शरीरस्य नो ह्यत्र मपि गच्छति करणपक्षास्पेव हि दवतानो कृपक्षेति ॥ १०॥ तद्विद्याणि तद्व्यापदेशादयत्र श्रेयात् ॥ ११॥ मुख्यस्यैक इतरवि
 कादशप्राणानुक्रान्ताश्च त्रैदमपरं संदिह्याते ॥ किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिजेदा इतरप्राणा आहोस्ति त्रैदं तराणेति किं तावत्प्राणं मुख्यस्यैव तारवि
 त्रिजेदा इति ॥ कृतकृत्यं प्राहि कृतिमुखमितरं च प्राणा संनिधाय मुख्यमनामितरं च प्राणपयति ॥ तास्यैव सर्वरूपमनामिति त एतस्यैव सर्वरूपमनव
 त्रिप्राणिकं शब्दाविकवाधवसायः ॥ इतरप्राणान्यायमनेकार्थं च प्राणं शब्दप्रसज्येत ॥ एकत्र वा मुख्यस्यैव तस्मात्तत्तुल्यं कथं पद्यते ॥ तस्मा
 द्यथैकस्य प्राणस्य प्राणघातः पवद्वत्य एव वागाद्या अपि कादशस्यैव प्राणैश्च ॥ तत्रांतराण्येव प्राणाद्या गादीनीति ॥ कृतकृत्यं प्राहि कृतिमुखमि
 दशनेदस्यैव प्राणाश्चैवर्जयि वा वशिष्टा एकादशेन्द्रियाण्युच्यते ॥ कृतकृत्यं प्राहि कृतिमुखमिदशनेदशनाद तस्मात्ता यत प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि वति ॥ त
 तं जानीया कषु प्रादाशु च यत्क प्राणोऽपदिश्यते ॥ तद्विद्याणि ॥ ननु मनसोप्येवं सति वर्जनमिन्द्रिये प्राण वक्ष्यामनः सर्वेन्द्रियाणि वति ॥ यपदे
 शदर्शनात् सत्यामेव स्मृतो ॥ वेकादशेन्द्रियाणीति मनोपाद्रियत्वेन श्रीनादिवर्जं गच्छते ॥ प्राणस्य विन्द्रियत्वेन कृतिस्मृतो वा प्रसिद्धमसि ॥ यपदशने

ना

१३९

आयं तत्र जेदेउपपद्यते तत्रैकचेउमएविकः सन प्राण इन्द्रिय यपदेशं ॥ १२॥ तत्रांतराण्येव प्राणाद्या गादीनीति ॥ कृतकृत्यं प्राहि कृतिमुखमि
 तहां तरन्तुता ॥ १३॥ जेदेन ववागादिः प्राणः सर्वत्र सूयते ॥ तेह वा वमृदुरित्पकम्यवागादीन सुखविधेया नुपनस्योपमृदुत्यवागादिप्र
 करणमथ हेम मां सन प्राणमृदुरित्पकम्यवागादीन सुखविधेया नुपनस्योपमृदुत्यवागादिप्र
 यउहाहर्त्र्यासमादपितवां तरन्तुता मुख्यदितार ॥ कृतकृत्यं प्राहि कृतिमुखमिदशनेदशनाद तस्मात्ता यत प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि वति ॥ त
 मुख्य एविका जागर्ति ॥ अएवविको मृत्फनाना सप्राणा इतरतस्यैव ववस्ति कृतिम्यादुधधारण पातनहेउ चानेन्द्रियाणां विषया लोचनहेउ चैवेन्द्रि
 याणां न प्राणास्यैव जातीयको मृत्फनाना सप्राणा इतरतस्यैव ववस्ति कृतिम्यादुधधारण पातनहेउ चानेन्द्रियाणां विषया लोचनहेउ चैवेन्द्रि
 वशिष्टिः ॥ यउक्तं त एतस्यैव सर्वरूपमनं तत्रिनिःकृतः प्राण एवेन्द्रियाणीति ॥ तदयुक्तं ॥ अत्रापि पोर्वापर्यालोचना जेदप्रतीतेस्तथा हि विद्विष्यामेवा
 हंमिति वादधृतिवागादीनीन्द्रियाणानुक्रमतानि मृत्फनामोऽवोपायमेतस्मात्प्राणस्यैव वागिति वमृदुरित्पकम्यवागादीनामसि ॥
 याप्ये मामवना प्रोद्योयं मध्यमः प्राण इति ॥ यत्क प्राणो मृत्फनाना नित्यतमनुक्रामति ॥ अयं त्वेनः अश्रुतिव श्रेष्ठतामस्यावधारयति ॥ तस्मात्
 धेनवागादिषु परिमं दलानस्य प्राणायत्र्यं तद्वचनं वागादीनीं मिति मंतं चामनादात्मो ॥ अतएव प्राण शब्दस्येन्द्रियेषु लात्तुणि कृद्विद्यति ॥ तस्मात्
 सस्यैव सर्वरूपमनं तस्मादत एतेनारव्यायं तप्राणा इतीन्द्रियप्राण विषयास्यैव प्राण शब्दस्येन्द्रियेषु लात्तुणि कृद्विद्यति ॥ तस्मात्
 वांतराणि प्राणादिन्द्रियाणीति ॥ १४॥ संज्ञा मूर्तिमिन्द्रियवत्कृत्तउपादशान् ॥ १५॥ सत्यक्रियायां निजो बनावो मृद्विति

ति

विश

त। जीववोत्पत्त्यादेहादन्तरं प्रतिपद्यते कश्चिद्वाह्यं नरमित्येवमाद्याः स्नाः सर्वा एवा नादृत्याः कृतिविरोधात् ननु दास्य
 ताभ्यां प्रत्यप्रतिवचनोभ्यां क्वलानिरदिः संपरिष्कारं रूतीति प्राप्नोत्यपराश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायान्मोर्वावचूतसूत्रैः
 संपरिष्कारं रूतीति अत उत्तरं पठति ॥ ७॥ आत्मकत्वात्तु यस्यात्तु उवाच न बोदिता मारां का मुच्छि नन्ति । व्यात्मिकाद्यापस्त्रिहकरणकृतताम्यार
 त्तिकास्वप्नपगता इतरदपि नूतद्वयमवस्थाभ्युपगंतव्यं नवति । आत्मकत्वादेहस्वयाणामपि जीवजानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः पुनश्च विद्यात्मकस्य
 धातुवात्रिनिर्वातपित्तस्त्रिभुवनानि नूतानां तन्ना निरदिरारब्धं वाक्यते । तस्माद्भयस्त्वापि चोयमापः पुरुषवव अइति प्रश्रवि
 प्रतिवचन । पारशाहानकिवल्यापि हः सर्वदादहिरमलोहितादिद्रव्ययुग्मं दृश्यता ननु पाथीवो धातुर्नयिष्येदहेष्टपलत्वाते निषदाषः इत
 रोप स्यापां बाहुल्यं नविष्यति दृश्यते वस्तु क्रोणि तल्लक्षणपिदिह बाजे इव बाहुल्यं । कर्मवनिमित्तकारणं देहांतरारं ने कर्माणि वायिहोत्र
 दीनिमोमाज्यपयः प्रचृति इव इयद्यप्यश्रयाणि कर्ममवायिन्यन्त्रापः श्रद्धाशब्दोदिताः सहकर्मनिर्धलोकारव्याप्यैः कुर्यत इति वक्ष्यति । तस्मा
 दप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धि बाहुल्यावाशेन सर्वेषामवदह बीजानां तत्र सत्त्वाणामुपादानमिति निरवद्यं प्राणशब्देन श्रद्धा ॥ ३ ॥ प्राणानां वादृतां
 त्प्रतिपत्तिगतिः श्रद्धातत्तुक्रामंतं प्राणानुक्रामति प्राणमनुक्रामंतं सर्वप्राणाश्च नूक्रामंतो त्यादिश्रुतिनिः सवप्राणानां गतिर्नाश्रयमंतराणन
 वतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयनूतानामपामपि नूतानां पशुहानां गतिरवगम्यति । नहि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिज्जठंति तिष्ठति वाजी वातो
 दर्शनात् ॥ ७॥ अस्यादिगतिश्रुतिरिति वक्ष्यता क्वात् ॥ ४॥ स्यादतन्निवप्राणादेहांतरप्रतिपत्तिमरुजीवनगच्छेत् स्यादिगतिश्रुतिः । तथा हि श्रुतिः

गते ४

१५०

मरणकाले वागादयः प्राणं श्रद्धादी देवान् गच्छंतीति दर्शयति । यत्रास्पृश्रुषस्याग्निं वागप्यति वातं प्राणं श्रद्धादि नति । तत्र नाकवाद्वागादीनाम
 स्यादिगतिश्रुतिर्गोणी लोमस्युके रोषवादर्शनादेषधीलोमानिवनस्पती । केरा इति हितत्राश्रयते नवलोमानि कशाशोत्पत्य उषधीर्वनस्पती जग
 छंतीति संनवति । नवजीवस्य प्राणापाधिप्रत्पारव्याने गमनमवकल्पते । नापि प्राणेर्विनादेहांतरउपभोगउपपद्यते । विस्पष्टं व प्राणानां
 हजीवनगमनमन्यत्राश्रयितं मातो वागाद्यधिष्ठात्रीणामस्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकालउपकारनिवृत्तिमात्रमात्रे ह्यवागा
 दयोऽस्यादी नूछंतीति वक्ष्यते ॥ ७॥ अथामे श्रवणादिनिवृत्ता एव स्फुपपत्तेः स्यादत कथं पुनः पंचम्यामाज्जतावापः पुरुषवव सो नवतीत्येतन्नि
 क्षरियिउपपद्यते । यावता नवप्रथामे श्रावणोश्रवणमसि । इह हि ह्रलो कश्चिदयः पंचाग्रयः पंचानामाज्जतीनामाक्षरवेनाधीतास्तेषां वप्रभुत्वस्यो
 वावलो को गोतमागिरित्फपयस्यतस्मिन्नतस्मिन्नद्वौ देवाः श्रद्धां बुकतीति श्रद्धा ॥ १ ॥ नेम्य इयत्वेनावेदिता । नतत्रापाहोम्य इयतया श्रुतः ।
 यदिनामपुर्ज्यादिश्रुतरेषु बुध्दिषिषां होम्य इयता परिकल्प्यते । परिकल्प्येनामतिश्रुतेन यतायापातां नोमादीनामवज्जलवोपपत्तः ।
 प्रथमैवाग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यत इति साहसमेतत् । श्रद्धा वनामप्रत्ययविशेषः प्रसिद्धि सामर्थ्यात् तस्मादयुक्तः पंचम्या
 माज्जतावपां पुरुषभाव इति त्रिषां रोषीयतस्त्रापि प्रथमैः श्रौता एवापः श्रद्धाशब्देनापि प्रयुक्ताः कृतः उपपत्तेः । एवंत्यादिमध्यमवमानसंगाना
 दनाकलाम तादकं वाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः पंचम्यामाज्जतावपां पुरुषवव स्फुकारेष्टे प्रतिवचना वसारे प्रथमाज्जतिष्ठानेयघनपोहोम्य
 इयं श्रद्धात्रामावतारयेत्ताता श्रद्धा प्रश्रौन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यतानम्यापि तिउपंचम्यामाज्जतावापः पुरुषवव सो नवतीति चोपसंहरन्ति

ता ५

॥ इव दृश्यते ॥ अथाकार्येव सोम इष्टादिस्तुलीभवद ब्रह्मलक्षणात् ॥ मावप्रदाया अने युक्तिः ॥ कारणानुरूपं हि कार्यं नवति ॥ नवप्रदा
 र्थः प्रत्यायोमनासोजीवस्ववाधर्मः ॥ अधर्मिलो निःकथ्यो मायोपादाउंशकात् ॥ पश्चादिन्यश्च वरुदादीनीति ॥ आप एव अशेषवेपप
 दाने विदिकप्रयोगदर्शनाद्वा वा आपदति ॥ तनुवैश्वसामरूपं गच्छत्यापादेह बीजतृता इत्यतः ॥ अथाशेषः स्युर्यथासिद्धपराक्रमानरः
 स्मिन्वाशेषो नवति इति ॥ अथाश्वककर्मसमवायावाश्वप्रदाशेष उपपद्यतमैवराश्व इव प्रकृषेष्ट ॥ अथाहेतुवावश्ववाशेषपतिरापोना
 स्मेश्वरीनर्मतगुणायकर्मण इति श्रुतः ॥ अथाश्वकवादिनिवात्रादि कारिणो प्रतीते ॥ इत्यापि स्यात्प्रतिवचनाप्यमापः ॥ अथादि
 क्रमणपैवम्पामाजतो प्रमुखाकारं प्रतिपद्ये रत्नतु न सपरिष्ठाजीवारं हयुरश्चतवा नवती पामिव जीवानां आवयिता कश्चिच्छेदितम्
 इति श्रुतिपरि ॥ कश्चयुक्तमिति वनिषादधः ॥ कुतः ॥ इत्यादि कारिणो प्रतीतेरथ यश्चमेयाम इत्याश्वर्ते दत्तमित्थपासनेत ॥ इममिति नवती
 न्महिषकर्मो इत्यादि कारिणो ॥ अथाश्वकतु कति तस्या आजातः सोमो राजा नवतीति कति सामान्यानिषावायिलोत्रदर्शित्वासादिकर्म
 कसाधनत्वादिपयः प्रवृत्तयो प्रवृत्तयश्चात्यस्य सामवापः ॥ इति ता आहवनीये कृताः ॥ अथाश्वकतु सर्वरूपाः सत्यस्मानिषादि कारिण आ
 श्रयति ॥ तेषां वरादीरे निधोनविधानेनात्यग्राह्यजो नुक्त्यमोस्वर्ग्यलोकायसाहेति ॥ ततश्चाः श्वककर्मसमवायिन्प्राजति
 मय्यप्राप्तौ वरूपाः सत्यस्मानिषादि कारिणो जीवान्पारिवेष्टा मुलाकं फलदानायनयेतीति यत्र दत्तनुज्ञेति नानिधीयाते अश्वकतु इति ॥ त
 * ३४ धूमनिनापि रयणे नपथावैदप्राप्तिकथयंत्याकाराश्च इममिषमोमोराजेति ते एवेवापि प्रतीयांत तस्मिन्नेतस्मिन् नमो देवाः + ३४ गतांत

नवेयुः अश्व
 राश्वमा ॥ २

१४९

॥ ३५ ॥
 थावाग्रीहोत्रेष धूमनिर्वर्तनेषां वाक्पशेषेण ते वा एते प्राजतीकृते उक्तामन इत्येवमादिना ग्रीहोत्राज्योः फलान्नायलोकां नरप्राप्तिः प्रद
 दिता ॥ तस्मादाजतिमयी निरिदिः ॥ अपरिष्ठाजीवारं इति श्वकर्मफलोपनोगायेति श्लिष्यते कथं उतरिदमिषादि कारिणो धर्मफलोपनोगायेरु
 लं प्रतिज्ञायतयावता तेषां धूमप्रतीकनवर्तना वैदमसमधिगुणनामन्नावां दर्शयत्येव सोमोमा राजा तादेवानामन्त्रं तदेवान्त्तयंतीति तवैदप्राप्ता
 न्नैवतितां सत्रदेवायथा सोमं राजानमाप्यायत्युपचीयत्येवमेनां सत्रनक्षयंतीति वसमानविषयं कृत्यं तरं ॥ नवत्याद्यादि निरिवदेवेर्नक्षमा
 णानामुपनोगः ॥ नवतीत्युत्तरं पठति ॥ ७ ॥ नौकैवानात्मविवागुनथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ वाश्वश्चोदितादौ श्रवावर्तनाः ॥ नाकमेषामन्त्रवैनुमु
 ख्यं ॥ मुख्यध्वजश्चैवर्गकामायजोतयेवंजातीयिकाधिकारश्रुतिरुपमाध्यत वैदमंडले वेदिशदि कारिणामुपनोगो नस्या किमर्थमधिकारिण
 इत्याद्याश्वककर्म कर्तुं रत्नराश्वोपनोगहेतुवन्तामान्यादननेष्पपर्यमाणो द्रव्यं यथाविशोन्नं रात्तं पश्चावोन्नं विशामिति ॥
 तस्मादिष्वप्राप्तमित्रवृत्त्यादि निविद्युणनावोपगते रिषादि कारिणि र्यसुखविहरणं देवानां ताद विषां न क्षणमस्ति त्रैतं नमो देवादि
 वच्चर्वणं निगरणं वा ॥ नैवेदेवाश्च अतिनपि वंति एतदेवामृतं दृष्टादृष्टं ताति वा देवानां चर्वणादि व्यापारं वारयति ॥ तेषां वेष्टादि कारिणो देवानुप
 तियुणनावोपगतानामप्युपनोग उपपद्यते ॥ राजोपजीविनामिर्वपरिजुनानामनात्मविद्यावेष्टादि कारिणो देवोपनो गपत्ताव उपपद्यते ॥ तथा
 हि श्रुतिरनात्मविषां देवापनो गपत्तां दर्शयति ॥ अथ योन्यां देवतामुपास्यो ह्येह मस्मीति नमो वेदयथापशुत्वं मा देवानामिति ॥ अवास्मिन्नपिलो
 क इत्यादि निःकर्म निःश्रीणयन्यश्च वा देवानो मुपकामोत्युष्मिन्नपिलोके त उपजीवी तदादिष्टं फलमुपजुं जानः पशुवा देवा देवानामुपकरोतीति ग

सावत्यौ ॥

१४३

म्यातेऽनात्मविज्ञानात्तथाहिदृश्यति इत्यस्यापराध्याख्या अनात्मविदो ह्येत केवलकर्मिणः षष्ठादिकारिणो न जान कर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः
 पंचाभि विद्यामिरात्मविद्येत्यपचरंति प्रकरणं तु पंचाभि विज्ञान विहीनत्वात्तदभिष्टादिकारिणो गुणवादानात्रवस्तुज्ञायाते पंचाभि विज्ञान प्रशंसाये
 पंचाभि विद्याहीनं विज्ञानं तावाक्यनातया वगमातिथा हि श्रुत्यंतरं चंद्रमंडलं जोगसंज्ञावंदरीयति सामो मालो कविश्रुतिमनुश्रुयन्नरा वर्तत इति
 तथान्यदपि श्रुत्यंतरमथ येन तं पि हणो जितु लोकानामानंदाः स एकः कर्म देवानामानांदा ये कर्मणा देवच मजिर्म पधेत इतीष्टादिकारिणां देविः श्रीव
 सतां जोगप्रार्थिदरीयति एवं नाक्तवा दन्ननावयनस्येष्टादिकारिणो जीवारं हंति इति प्रतीयते तस्माद्दं हतिश्रं पचिधक श्रुति युक्तमे वोक्तं ॥ अतस्तत्प
 येनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमने देवाः ॥ ६ ॥ षष्ठादिकारिणां ध्रुमादिना वर्त्मना चंद्रमंडलं मारुजनां चतुक्तजोगानां ततः प्रत्यवरोह आघ्रायते
 तस्मिन्नावसं पातमुषि चोपेतमवाधीनं पुनर्निवर्त्तयत्येतमिथारूपयावप्रमणीयवरणादिरमणीयवरणात्रासणादियोनिमापद्योत कश्यवरणाः
 षादित्यानिमिति। तत्रदं विवार्थात् किं निरनुशयास्तुक्तलक्षकर्मणो वाराहत्याहोस्त्रिमात्रशया इति। किं तावत्या प्रीतिरनुशया इति। कृतः यावमं पा
 पातमिति विवक्षणा मं पातत्राक्षेनात्रकर्मशय उच्यते। अपतत्यनेनास्मात्लोकादमुं लोकां फलोपनोगायति। यावमं पातमुषिवेति वक्ष्यन्मस्य तस्य त
 त्रैव उक्तं तं दृश्यति ते पां यरातस्य वितीति वक्ष्यन्तरेणेषवार्थः प्रदर्शयितो स्यादेतया वदमुषिलोके उपनोक्त कर्मतावत्फलपुक्त श्रुति कल्प
 यिष्यामिति। निवेक्य यिदं शक्यते। यकिं वत्यन्यत्र परामर्शित। प्रायांतं कर्मणस्य यकिं वरुकासोत्पद्यते। तस्मात्लोकात्पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्म
 एतत्तिष्ठपराश्रुतिः। यकिं वत्यविशेष परामर्शेन ज्ञस्येष्टतस्य कर्मणस्य त्रस्यपि ततो दर्शयति। अपि वप्रायणमनायुवफलस्य कर्मणो जियैजके १४१

स्य ३ हेतु २

त्रा क्रायणा दार व फलेन कर्मणा प्रतिवक्ष्या जियैज उपपत्तेः। तत्राविशेषाया वकिं विदनार व फलं तस्य स र्वस्या जियैज के। नहि साधरणे निमित्ते नैमिकम
 साधरणं जियैज मर्दनि। नच विशिष्टे प्रदीपस्ये निमित्ते घटो जियैज ज्ञातान पट इत्यप पद्यात। तस्मात्त्रिरनुशयो अवरोहोतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ततात्ययेनुशयवानिति।
 एन कर्म दृष्टेन चंद्रमस्य मारुजाः फलोपनोगायतस्मिन्नुपनोगेन क्षपिता तपो यदस्मयं शरीरं सैव मर्क पनोगायारब्धं तदुपनोग क्षयदर्शनो काश्रिस्त्रैपको
 त्रि। लीयस्य विटकरस्यैप कादिव हि मकरकाजतनुगर्भिः संप कादिव वधृतका विन्यंततः ततात्यये तस्येष्टादिकर्मणः फलोपनोगेनोपक्षये सति सा
 नुशया एवेममवरोहंति। केन हेतुना दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह तथा हि प्रत्यक्षाश्रुतिः सा नुशयानामवरोहं दरीयति तद्यहं रमणीयवरणा अस्याशो ह्य
 त्रैरमणीयां योनिमापद्ये रन् ब्राह्मणयो निवाक्षत्रिययो निवा वैश्ययो निवाथय इह कश्यवरणा अस्याशो ह्यलेकश्यो योनिमापाद्य रन्त्यायो निवा
 म्भकरयो निवा चंडालयो निवा इति। वरणाक्षेनानो नानुशयः सूच्यत इति वर्यविषयति दृष्ट्यायं जन्मानेव प्रतिप्रापुञ्चावचरूप उपनोगः प्रविज
 माना कर्मिकवा सन वा दनुशयसंज्ञावं सवयत्। सुदयप्रत्यवायायोः सुततः ततहेतुवस्यसमाभ्यतः शास्त्रेण वगमितवान्। स्मृतिरपि वर्सा आश्र
 माश्च कर्मनिधाः। प्रेत्य कर्म फलमुच्यते ततः शोषेण विशिष्टा दवाजाति कुलरूपायुः कृतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्मप्रतिपद्यंत इति सा नुशयानामे
 वावरोहं दरीयति। कः पुनरनुशयोनो मति। केवितावदा ऊः घर्गा चैव कर्मणो उक्त फलस्य वार्षः कश्चिदनुशयोनो मनां डानुसारिस्त्रैरनां डं रिद्यमा
 न नस्तर्वात्मनारिचात नो डानुमार्ये व काश्चेत्ते ह शो वतिष्ठते तथानुशयोपातिननु कार्यविरोधिवाप्ये ननु फलस्यावशेषस्यावस्थानेन्या
 यं। नायं शोषो नहि स र्वत्मना उक्त फलं चं कर्मणः प्रतिजानी महे। ननु निरवशिष्य कर्म फलोपनोगाय सैव मंडलं मारुजः बाहो तथापि स्वल्पकमी

यथा २

म २

६

सम्पददर्शनादशकर्मक्षयकृतेः। तस्माच्छ्रुतामेतदनुशयवतो वरोहंतीति ते वा वरोहं तो यथेतमने वं वा वरोहंतीति यथेतमिति यथा गतिमि
त्यर्थः। अनेवमिति तदिपथीयोणेत्यर्थः। धुमाकावायोः पिष्टयाणेऽधुना पातयो रवरोहमेकार्त्तनाद्यायेत शशन्नयथागतमिति प्रतीयाते। नान्या
द्यर्थेकार्त्तनादन्नाद्यप्यर्थस्यानाद्यविपर्ययोपि प्रतीयाते॥ ७॥ वरणादिति वरोहपलक्षणादिति कार्त्तनाजिनि॥ ८॥ अथापि स्यादाकृतिरनुशयसम्प
वपतिपादनायोदाहृता तद्यश्चरमणीयवरणा इति भारवत्तुवरणा। धान्यापत्तिदशयितिनानुशयादन्ववरणमानोनुशयशरणं वास्त्रिमाचारः
शीलमित्यनर्थतिरमनुशयश्चुक्तफलाकर्मणोतिरिक्तकर्मनिप्रेत। अतिशयकर्मवरणेनोद नवपदिशतियथाकारीयथा वारी तथानवतीति।
यान्यनवधानिकर्माणि तानिमेवितयानियान्यस्माकं सुवरितानि तानिचयोपस्था नीतिव। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयमिदिरिति
विनेषादापोऽपतोऽनुशयापलक्षणाये विषयवरणश्रुतिरिति कार्त्तनाजिनिराचार्यो मन्याते॥ ७॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षवान्॥ १०॥ स्यादे
त कस्मात्पुनश्चरणशरेन्योतं शीलं विहाय लोक्षणेकोनुशयः प्रत्याप्यते ननु शीलस्येव यो तस्य विहितप्रतिषिद्धस्यास्य ध्याधुपस्यश्च
नाश्रुतायो न्यापत्तिः फलैव विषयति। अवश्यं वशीलस्यापि किंचित्फलमनुपपत्तय मनुष्याद्यानर्थक्यामवशीलस्य प्रसज्योतति। तान्निषेधो
षः कृतः तदपेक्षवान्। इष्टादिहिकर्मजातं वरणापि चेन्नहि मदाचारहीनं कश्चिदधिष्ठतः स्यादाचारहीनं न पुनंति विवेदा इत्यादादिश्रुति
भ्यः। पुनश्चाथो वेष्पाचारस्य नानर्थक्यमिष्टादिहिकर्मजाते फलमारम्भमाणे तदपेक्षेवाचारमृष्टेव केचिदतिशयमारम्भते कर्मवत्सवी
र्थकारीति श्रुतिश्रुतिप्रामिदि। सस्माकमेव शीलोपलक्षितमनुशयवृत्तयो न्यापत्तेः कारणमिति कार्त्तनाजिनेर्मती। नहि कर्मणि नवतिशीला

१४४

द्योन्यापत्तिर्युक्ता। नहि पश्चापलायितुं पारयमाणो जातु स्यादं हि उमर्हतीति॥ ७॥ सुखतः कृतेशवेति उवादादि॥ ११ बाहरिस्त्वाचार्यः सु
वतः कृत एव वरणाश्रयेन प्रत्याप्यते इति मन्याता। वरणमनुशयानं कर्मत्प नर्थतिरं तथा ह्यविशेषण कर्ममात्रे वरतिः प्रयुज्यमा
मानोदशपातायोहीष्टादिलक्षणं पुण्यकर्मकाराति तं लो किका आवृत्तानधर्मवस्त्वेष महात्मेति। आवरोहपि वधर्मविशेष एव। जेदवापदेशो
श्चुक्तकर्मवरणयो वा स्तणपरिवाजकन्यायेनाप्यपपद्यते। तस्मादमणीयवरणाः प्रशस्तकर्मण कश्चयवरणनिदि त कर्मण इति निर्णय
ः॥ ७॥ अनिष्टादिकारिणामपि वक्तव्यं॥ १२ इष्टादिकारिणश्चंद्रमसं गच्छंतीत्युक्तं। ये च ये इष्टादिका रिन्यामपि किंचंद्रमसं गच्छंत्युत नग
च्छंतीति विन्याते। तत्र तावदाह। इष्टादिकारिण एव चंद्रमंडलं गच्छंतीत्येतन्न। कस्माद्यत्तानिष्टादिकारिणामपि चंद्रमंडलं गच्छंत्युत नग
था ह्यविशेषणकोषीतकिनः समामनंति। अथोक्तवास्माच्चोकात्रयंति चंद्रमसमेवाने सर्वगच्छंतीति। देहार्त्तनोपि च पुनराजायमान
नांतरेण चंद्रास्ति भवकल्येत। पंचमामाज्जता वित्याकृतिश्रव्या नियमात् तस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासीदुः। इष्टादिकारिणामितरेषां
वसमानगतिचंद्रमसमिति वतु। नतरेषां चंद्रमंडलेनो गाभा वान्॥ ७॥ संयमने वच्यते तरेषां आरोहा वरोहोत जतिदर्शनात्॥ १३ उश
ष्मफलोपादानाय ननिः प्रयोजनं नापि तनायिवा तोगा निष्टादिकारिणां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तं तस्मादिष्टादिकारिण एव चंद्रमसमारो
हंति। नतरेषां चंद्रमसं यमालयमवगाच्छन् इति तदुपायासीर्यातना अत्रुत्तय पुनरोवलो कं प्रत्य वारोहंति। एवं ततो तपामारोहा वरोहो

सवतः। ऊनस्त्रुतिद्रीनातु तथादियमववनमरूपाश्रुतिः प्रयतामनिष्ठादिकारिणं यमवश्यतां दर्शयति। नसांपरायप्रतिनातिबालं प्रमाद्ये
 तं विनामाह नमूढा अयालाकीनास्तिपरश्रुतिमाना पुनः पुनर्वशमापद्यातमश्रुति। विवस्वते संगमने जनानां यमितो वै जातीयकं च वा के वयम्
 वश्यता प्राप्तिलिगे नवति॥ ७॥ स्मरंति च॥ १४॥ अपि वमनुद्या सपुनृतयः शिष्टाः संयमने प्रारेयमायत्तं कश्यकर्म विपाके सर्वं स्मरंति नावि
 काता पारयानादि ॥ ७॥ अपि सप्त॥ १५॥ अपि वमनुद्या सपुनृतयः शिष्टाः संयमने प्रारेयमायत्तं कश्यकर्म विपाके सर्वं स्मरंति नावि
 ष्टादिकारिणः प्राप्नुवंति ऊतस्त्रुतिं प्राप्नुयुरित्यनिप्रायः। ननु विरुद्धमिदं यमायत्तायाननाः पापकर्मणा पुनर्वंतीति यावता तपुरोरवादि
 घने विनयुष्मादायानामाधिष्ठातारः स्मर्यंत इति। नत्पा ॥ ७॥ तत्रापि वतद्या पारादविराधः॥ १६॥ तद्यपि वमनुद्या सपुनृतयः शिष्टाः संयमने प्रारेयमायत्तं कश्यकर्म विपाके सर्वं स्मरंति नावि
 मस्याधिष्ठातृव्यापारा न्यपगमादविराधः। यमप्रयुक्ता एव हि न विनयुष्मादायोधिष्ठातारः स्मर्यंता ॥ ७॥ विद्या कर्मणोरिति उ प्रश्न न वा
 ता॥ १७॥ पंचाग्निविद्यायां वेद्यथासौ लोको न सं प्रयंत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचना वसारे न्युयातेत्येतयोः पाथोर्न कतारेण वनतानीमा
 नि जुष्टाण्यस्तत्र दवत्री निवृत्तानि नवंति जायस्य मियद्योत्पत्तृतीयं स्थानं तनासौ लोको न सं प्रयंत इति। तत्रेतयोः पाथोरिति विद्या क
 र्मणोरित्येतस्मात्प्रश्नतद्यात्। विद्या कर्मणा हि दवयानपिष्टयाणयोः पाथोः प्रतिपादो प्रज्ञाने तद्यच्छं विडरिति विद्यातया प्रतिपत्ताया। स्व
 यानः पंथाः प्रकीर्तितः। इष्टास्तद्विद्वन्मिति कर्मतेन प्रतिपत्तयः पिष्टयाणः पंथाः प्रकीर्तितः। स्वत्यकियाया मायेतायोः पाथोर्न कतारेण वनतानीमा
 तै एतदुक्तं नवति येन विद्यासाधनेन देवयानपथ्यधिष्ठतानापि कर्मणा पिष्टयाणो नेषामेव जुष्टं न उल्लक्षणं सत्तदावत्री तृतीयः पंथः प्रवृत्तः

१६५

ति। तस्मादपि नानिष्ठादिकारिनिश्चिं इमाः प्राप्ताते म्यादेतास्त्रेपि चंद्रमंडमासु ततो वरुणजुष्टं उचं प्रतिपश्यंत इति। तदपि नारो म्यारो हानर्थक्या
 त्। अपि वमनुद्या सपुनृतयः शिष्टाः संयमने प्रारेयमायत्तं कश्यकर्म विपाके सर्वं स्मरंति नावि
 को न सं प्रयंत इति। तत्रेतयोः पाथोर्न कतारेण वनतानीमा
 र्णी दर्शयत्येतत्तृतीयं स्थानं तनासौ लोको न सं प्रयंत इति। तनानारो हाने वामं प्रणमिति युक्तं मं वारो हाम्येष्टादिकारिष्वपि विशिष्टं वेसति
 तीयस्थानोक्तानर्थक्यप्रसंगात्। उरास्तु राखांतरीयवाक्प्रचवामरोषगमनात्रां का मुच्छिनन्ति। एवं सत्यधिततापक्षः शाखांतरीयवाक्प्रच
 वंशादो वलितेते येति केवाधितताः अस्मात्तत्राकाशयति चंद्रमसमिवाते सर्वं गच्छंतीति। यत्पुनरुक्तं। देहलानोपपत्तौ ये सार्वे चंद्रमसंगं उ
 चं हंति पंचम्यामाज्जता बित्पाज्जति संख्या नियमादिति तत्प्रयुज्यते॥ ७॥ नृत्तयेतयोपलक्षणः॥ १८॥ नृत्तयेतयोपलक्षणः॥ १८॥ नृत्तयेतयोपलक्षणः॥ १८॥
 यमज्जतीनामा दर्शयः। ऊतस्त्रुतिपलब्धेः। तथा चेतारणां वाज्जति संख्या नियमं वषि तेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरूपलक्षणे तृतीयस्थाने
 यावेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति। अपि वपंचम्यामाज्जता वापः पुरुषवचसो नवंतीति मनुष्यशरीरहेतुवेनाज्जति संख्या संकीर्तयेतेन कीटपतंगादि
 शरीराह उचै न पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनवात्। अपि वपंचम्यामाज्जता वापः पुरुषवचसो नवंतीति मनुष्यशरीरहेतुवेनाज्जति संख्या संकीर्तयेतेन कीटपतंगादि
 ति विधाय तावाक्यस्यार्थता। दाधान्। तत्रायधामा राहा वरोहो। मं न वः। तेषां पंचम्यामाज्जतो देह उचै विषयत्येवां उचिनेवाज्जति संख्या
 याज्जतां तयोपलक्षणा निरक्षिर्देहप्राप्तेते॥ ७॥ स्मर्यंतेपि वलोके॥ १९॥ अपि वमनुद्या सपुनृतयः शिष्टाः संयमने प्रारेयमायत्तं कश्यकर्म विपाके सर्वं स्मरंति नावि

सुखदः खान्तिं तं वयेवं ब्रीह्यादिजन्मा पीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते ब्रीह्यादिष्वसंमर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यते न तस्य सुखदः खनाजो न वंति पूर्ववत्
 ता यथा वा सुधमादिना बोधशयिनां तस्यैष मात्रमेव ब्रीह्यादिजानोपि जातिष्ठावरेः संश्लेषमात्रं कृत एतत्तदा सर्वे ह्यपि निलापात्। को निलापस्य तदजावः
 कर्मणा पारमं तारेण संकीर्तनं। यथा कारादिषु प्रवर्षणोत्प्रेषणकं विकर्मणा पारं परा मृशत्येवं ब्रीह्यादिजन्मन्यपि तस्मात्त्रास्य तस्य सुखदः खना क्तमनुशयि
 नाम। यत्र तस्य सुखदः खना क्तमनिष्ठेति परामृशति तत्र कर्मणा पारं मणीयवर्णाः कप्रयवर्णा इति वा अपि तस्य सुखे नुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु ब्रू
 यमानेषु क्तमनेषु पद्यमानेषु च माणेषु वतदनुमानिनो नुशयिनः प्रवसेषु न यो हि जीवो यत्तदशरमनिमन्यते स तस्मिन्नाद्यमाने प्रवसतीति प्रमि
 दं। तत्र ब्रीह्यादिजावाप्रेतमिमां बोधशयिनानां निलप्येतो ततः संमर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु न वति। एतन्न जानं सुखायार्थं वै प्रतिब्रूया
 उपनोगच्छानत्रैव ह्यवरणावस्था न वयवमुपनोगम्य ह्यवरणावस्था पजानीमहे। न ववनेषां जंतुनामनुपमापर्थेन ह्यवरणावस्थावमुपगम्यतां न मे तज
 पनोगच्छानत्रैव मसंस्तवारी संतो नुशयिनो न ह्यवरणावस्थावमुपजंतुः। इत्यावच्छेदो वा। अथुधमिति वेत्तशशात्। अप्यस्य न कर्तुं पशुहिंसादियोगा दस्य
 धमा धरि कं कर्म तस्या निष्ठमपि फलमवकल्पत इत्यं तो सुखावस्थानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्माश्चातवगोणा कल्पनानर्थक्येति तत्परि क्रियते न शास्त्रे ह्ये
 वाध्मा धर्म विज्ञानस्याश्रयधर्मो यमधर्म इति शास्त्रात्। न व विज्ञाने कारणमतींद्रियत्वात्तयो रनियतदेशकालनिमित्तबोध्यस्मि न देशकाले निमित्ते
 वा यो धर्मानुशील्यत एव देशकालनिमित्तांतरे धर्मानवतितेन न शास्त्राद्यन्ते धर्मा धर्म विषयं विज्ञानं कस्य विदस्मि। शास्त्राद्ये हि सामधर्म इत्यवगम्य
 ति। वा ष्मु चर्गं सुखः अपवां रात्री घोमीयं पशुमालनन इति ज्मर्गपवादयोश्च धारयच्छित विषयवै। तस्मादिषु द्वेदिके च शिष्टे रनुशील्यमान चादनि धिमान

वाचानतस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्त्वावरत्नं न च वादिजन्मवदपि त्रीत्यादिजन्मन विवृणोति । तदिकश्यवरणनधित्वेनोत्पातेनैव मिहवैशेषिकः कश्चिदर्थः
कारोर्ध्वतश्चन्द्रलस्रवलिता नो मनुशयिनां त्रीत्यादिर्न शेषमात्रं न जावद्वत्पर्यये ॥ ७॥ अतः स्मिन्पौष्पा ॥ २९॥ इतश्च त्रीत्यादिर्न शेषमात्रं न जावोयकारणं त्री
त्यादिना वस्थानंतरमनुशयिनो रतः स्मिन्नावान्नायति । यो यो ह्यत्र मन्त्रियो रतः स्मिन्वतिन इत्येव न वतीति न वात्र मुख्यो रतः स्मिन्नावान्नायति । विज्ञाता
हि प्राप्तयो वाना रतः स्मिन्वति । कथमिवानुपवरितं न जावमघतना नानुगतो नुशयी प्रतिरघतो । तत्र तावदवशपरेतः स्मिन्पौष्पा एव रतः स्मिन्नावो न्युपगीतश्च
स्रष्टु त्रीत्यादिना वापि त्रीत्यादियोग एव व्यविशयः ॥ ७॥ आयाने शरीरे ॥ ३०॥ अथ रतः स्मिन्नावस्थानं यो ज्ञो निषिक्ते रतस्मिन् यो न रधिशरीरमनुश
यिनामनुशय फलोपज्ञो गय जायत इत्याह शास्त्रं तद्यद्दृष्टारमणीयवरण इत्यादि । तस्मादप्यवगम्यात् । नावारो ह्ये त्रीत्यादिना वावसरे तच्छरी
स्थमेव स्रष्टुः स्वाचितं न वतीति । तस्माद् त्रीत्यादिर्न शेषमात्रमनुशयिनां तज्ज्ञानमिति सिद्धं ॥ ७॥ २९॥ इति श्रीमच्छरीरकमीमांसाभाष्ये शंकर
नगवत्पादज्ञानोत्तरीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीः ॥ अं ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १॥ अतिकांते पादे पंचाग्निविधा मुदा ह्यस्त्यजीवस्य संसारगतिप्रप्ते
दः प्रपंचित इहानी तस्यैवावस्था प्रपंचः प्रपंचाते । इदमामनेति । अयं च प्रपंचः पि नीत्यपक्रम्य न तत्र रथान रथां योगान रथानो न वत्यथ रथान र
थयोगान् पथः सृजत इत्यादि । तत्र मंत्रायः । किं प्रबोधश्च स्रष्टुपि पारमार्थिकी सृष्टिराहृष्टिमायामयीति । तत्र तावत्प्रति पद्याते संधे सृष्टि रिति संधे
मिति प्रस्थानमाह । वादप्रयोगदर्शनात् । संधो रतयं स्वप्रच्छानमिति । द्वयोर्लक्षितानायाः प्रबोधसंप्रसादच्छानयोर्वा संधी न वतीति संधो । तस्मिन्
संधेच्छाने तथारूपे वसुष्टि न विवृणोति । ऊतः यन् प्रमाणं नूतकृति एवमाह अथ रथान् पथयोगात्पथः सृजत इत्यादि सहिकर्तृत्वोपसंहारादेव

मवावगम्यतां॥ निर्मातरं वैके पुत्रादयश्च॥ अपि विके शस्त्रिणोस्मिन्नेव संश्लेषेणैकमानं निर्मातरिमात्मानमामनन्ति॥ यएष सुते पुत्राणां तिका
 कामं कामं तु यो निर्माणा इति॥ पुत्रादयश्च तत्र कामाश्चिन्नेयते कामं तदति ननु कामशब्दे निष्ठाविशेषा एवोच्यन्ते॥ न शतां पुषः पुत्रापोषा नृणां
 चेति प्रत्ययान्ते कामानां कामाजं करामीति प्रज्ञाते पुत्रपुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्॥ प्राज्ञं विन निर्मातरं प्रकरणवाक्योपायां प्रतीमः
 प्राज्ञस्य ह्येव प्रकरणमन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादित्यादितद्विषय एव वाक्योपायः॥ तदेव शुक्लं तद्वत्तद्वत्तदेव वाक्यमुच्यते॥ तस्मिन्नेवोका स्थिताः स
 र्वतउ नायेति कश्चनेति प्राक्तकर्तृका चमृष्टिश्च यथा रूपान्तरमिधगता जागरिता मया॥ तथा च प्राश्न्यासृष्टिर्न विमुहति॥ तथा च शुक्तिः अयोख
 चा ऊर्जा गिरितदरा एवास्तेष्वश्रित्यातिवजायत्यप्यति॥ तानि सुप्तश्रितस्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति तस्मात्तत्परूपेव
 संध्येष्टिर्हिरित्येव प्राप्ते प्रत्याह॥ माया मात्रैतु काश्चिन्नानि यत्कस्मिन् रूपचात्॥ ३ उवाचः परं ह्यथा वर्तयति॥ नेतदस्मि य उक्तं संध्येष्टिः पारभा
 रिकीति मायेव संध्येष्टिर्न परमार्थं गंधोप्यसि॥ कृतः कस्मै नानि यत्कस्मिन् रूपचात्॥ नहि काश्चिन्नपरमार्थवस्तु धर्मैरानि यत्कस्मिन् रूपः
 स्वप्नः किं पुनरत्र काश्चिन्मनिप्रतां॥ दशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च॥ नहि परमार्थवस्तु विषयाणि दशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संपत्तिर
 ते॥ न तावत्स्वप्ने रथादीनां विविक्तो देशः स न वति न हि संपत्तिरदृष्टे देशे रथादयो वकाशं लभिरन्यथा॥ दत्तं हि हिंसा स्वप्ने दृष्टति दशानि रथेण
 त्॥ दृश्यति वक्रतिर्बहिर्दिह स्वप्ने बहिः कलायादृष्टं तद्विरचयत्यतः प्रमृताय त्रकाममिति स्थितिगतिप्रत्ययनेदश्च नानिः कांतं जंतो सामंजस्य
 मश्रवातेति नित्युच्यते॥ न हि सुप्तस्य जंताः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं दशं पार्यं विपर्ययं वततः सामर्थ्येन नाद्याते क विप्रप्रत्यागमनवर्जितै

तद्वत् १४८

स्वप्ने श्रावयति॥ कुरुष्वहमद्यशयानो निद्रया निद्रुतः सुप्ते पंचालान्निगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्चेति निद्रुतश्चेदप्येतां बालेषु प्रतिबुद्धेतततो
 नसावनिगत इति॥ कुरुष्वेव प्रतिबुद्धं तयेन वायोदहेन रथांतरमश्रुवानो मयते॥ तमस्य पाशं कृष्णः शयनदेश एव पश्येति॥ यथा नूतानि वायोदेशा
 तराणि सुप्ते पश्यति न तानि तथा नूतानेव न वेति॥ परिगतं संध्येष्टे जायद्वत्तमर्थमाकलयते॥ दृश्यति वक्रतिरंतरं विदे हे स्वप्ने सयत्रितस्व
 प्पयावरतीत्यपक्रम्य स्वेशरीरयथा कामं परिवर्तत इति अतश्च कृत्युपपत्तिर्विराडहिः कलायश्च गौणीया रम्याते बहिरिव कलायाद
 मृतश्चरितीति॥ याहि वस्तु निद्रा रानातेन प्रायाजनं करोति मबहिरिव शरीरांश्च वतीति स्थितिगतिप्रत्ययनेदो पोर्वमतिविप्रलंभ एवेत्य
 पगतं तद्यः कालविमोवाहोपि च स्वप्ने न वति॥ रजनी सुप्तो वासरं नाराते वर्षे मन्याते तथा मूर्द्धन्यमानववर्तिनि सुप्ते कदाचि ब्रह्मवर्षं प्रगानतिव
 हयति॥ निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्ध्यैकमेव बोधितानि विद्यंते करणे पमंदारादिनाम्प रथादिग्रहणयवज्जरादीनि रथानि रथादिनिर्वर्तने
 पि कृतोऽप्यनिमेषमात्रेण सामर्थ्यं दाह्युपि वा बाधोते सितेरथादयः स्वप्ने दृष्टाः प्राबाधे स्वप्ने एव सिते सुल नाबाधान्वयं घंतयाद्यतिवारद
 र्शनात्॥ ॥ त्रयायथ १००० ॥ रथोयमिति हि कदाचि स्वप्ने निद्रोरितः क्षणेन मनुष्यः संप्रयात॥ मनुष्योयमिति वनिद्रोरितः क्षणेन वृक्षस्य
 सैवाजाव रथादीनां स्वप्ने श्रावयति त्रास्त्र न तत्र रथान् रथयोगानपथानो न वंतीत्यादि॥ तस्मान्मायामात्रं स्वप्ने दर्शनी॥ स्वप्ने कदाचि कृते राव
 द्वाते वतदिह माया मात्रैतु तर्हि न कश्चिन्नपरमार्थगंध इति॥ नित्युच्यते॥ स्वप्ने कदाचि स्वप्ने न वति न विद्यते॥ माध्वसाधुनोः॥ तथा हि श्रुयते
 यदा कर्म सुकामेषु स्त्रियं सुप्ते पश्यति समृद्धितत्र जानीया तस्मिन् स्वप्ने निद्रुत इति॥ तथा पुनरुपेव सत्तल्लदं पश्यति मर्त्यं दंतीत्येवमादिनि

श्रवन् क्षवन् याम

स्वप्नेरविरजिविद्यमावद्यतश्चिन्मावयति। आवसानवद्यमाध्यायविदः। ऊंऊंरारोहणादिस्त्रेधन्यानिस्वरयानादीन्धन्यानीति। मंत्राद
 वताद्रव्यविशेषनिमित्ताकविस्त्राः संत्यायीगेधिनान्वेतीति मद्योनातत्रापिजवतुनामसूच्यमानस्य वस्तुनः मद्यवंसूचकस्युद्धादर्शना
 दर्शवतोवैतथ्यं बाधमानवाहित्यनिप्रायः। तस्मादुपपन्नं च त्रस्य माया मात्रव्यं यत्कमाहतीति तदवसति जाकैद्यास्या तद्यम्यथा
 लोमलंगवादीनुपपत्तीति निमित्तमात्रवादेवमुच्यते। ननु प्रत्यक्षमेव लोमलंगवादीनुत्पत्तेर्वनिमित्तमात्रवात् सुप्तोरथादीनुत्पत्ते
 सहिकर्त्तृति वाच्यते ननु प्रत्यक्षमेव सुप्तोरथादीनुत्पत्ते। निमित्तवत्स्वरयादिप्रतिनाननिमित्तवृत्तायाः कर्त्तृत्वेनिति वक्तव्यमपि
 जामशितेविषयेप्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्धैतिकं तत्रैव यज्योतिर्है उर्वितवमिति तद्विवेचनायश्च प्रजप्यसः। तत्रयदिरयादिसृष्टिववने
 क्रत्यानीयततत्त्वयज्योतिर्ननिर्णीतं स्यात् तस्मादथाद्यभाववचने क्रत्यारयादिसृष्टि वचनं वृत्ततेति व्याख्येयं। एतन्निर्माणप्रवर्णना
 र्व्याते। यदपुनः। प्राज्ञमेनं निर्मातारमा मनीतीति। तदप्यसत्। कृत्यंतरस्य विद्वत्स्य निर्मायास्तेननासाश्च नज्योतिषा प्रसूयितीति जीवया
 पारश्रवणादिनापियेषसु तेजनागर्जितेति प्रमिश्रितं वादो जीववायं कामानां निर्मातामीको र्येते तस्य उवाकरोवेण तदवसृजत इति
 ति जीवनावं व्यावर्त्य ब्रह्मनाव उपदिशते तवमस्तीत्यादिवादिन ब्रह्म प्रकरणं विरुद्धातेन वास्मान्निःस्वप्ने पिप्राज्ञयापारः प्रतिषिध्यो
 तस्यमवैश्वर्यान्सर्वस्वपक्षबाधधियाद्वोपपत्तेः पारमार्थिकस्युनायं संध्याश्रयः मर्गो वियदादिमर्गो वदित्यतावत्प्रतिपाद्यते। नवविय
 दादिसर्गस्याथात्यंतिकं सत्यत्वमस्तीति प्रतिपादितं हिततदनन्यत्र भारं न पश्यादिन्यस्त्यत्र ममस्मत्प्रपंचस्यमापामात्रवो प्राक्त्वस्मात्तदर्थ

मन्त्रः कतयः

१४८

या

नादियदादिप्रपंचोद्यवच्छितरूपो नवतिस्तथाश्रयसु प्रपंचः प्रतिदिनं बाधतइत्याताविशेषि कमिदं संध्यमाया मात्रव्यमुदितं॥७॥ परानि
 धमनात्तुतिरोहितं ततोत्पन्नबंधविपर्ययोऽधः॥ अथापिस्मात्परस्मैवतावदात्मानां शो जीवोपरिविस्त्रुलिंगमत्रैवमति यथाप्रिविस्त्रुलिंग
 योऽस्मानेदहनप्रकाशानशक्ती नवतएवं जीवश्चरयोरपिज्ञानैश्वर्यशक्ती। ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यं वशो सां कल्पि कीश्वरेत्यादिति
 द्विर्नविष्यतीति। अत्रोच्यते सत्यपि जीवेश्वरयोरंशो शिना वप्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं किं पुन जीवेश्वरे श्वरस्मानधर्मत्वं नास्ति
 वानिनास्तिविद्यमानमपिउततिरोहितमतिद्यादियवधनात्। तस्युनस्तिरोहितं सत्यपरमेश्वरमा निधायतोयतमानम्यविश्वधर्मतस्यतिमि
 रतिरस्त्वतेवदकुशोक्तिरोषधवीयोदीश्वरप्रसादा संसिद्धस्य कस्यचिदवाविर्भवति नश्चनावतएवसावैर्षांजतनो। कृतः ततोहीश्वराइतारस्य
 जीवस्य बंधामाहो नवतः। ईश्वरस्यरूपापरिज्ञानादंशुनस्वरूपपरिज्ञानात्तुमाहः। तथावक्तुः। ज्ञावादेवं सर्वपाशापहानिः क्षीणेः केयोः जन्म
 मृत्प्रहाणिः। तस्यानिध्यानावृत्तीयं दहानेदेविश्वेश्वर्यं कवल आप्तकामइत्येवमाद्या॥७॥ इदं योगादाहोपि॥ एकस्मात्पुन जीवः परमा
 राएवमेश्वरः सत्तज्ञानैश्वर्यो नवति। युक्तं ज्ञानैश्वर्ययारतिरस्त्वतं विस्त्रुलिंगस्येवदहनप्रकाशयारिति। उच्यते सत्यमवाम तत्सोपिजीवस्य
 ज्ञानैश्वर्यं तिरानावादेहागादिहेद्वियमाना बुद्धि विप्रयावदनादियोगावति। अस्तिवात्रोपमा यथायेदेहनप्रकाशान्नसंपन्नस्याप्यरणिग
 तस्यदहनप्रकाशानेतिरोजवतः। यथावातस्मच्छन्नस्य मविद्याप्रत्यपस्त्रापितनामरूपतदहाद्यपाधियोगोत्तदविवेकप्रमत्तातो जीवस्य
 ज्ञानैश्वर्यतिरोनावोवाशो जीवेश्वरान्यवाशं काद्यावत्यर्थः। नव न्याएवजीवः ईश्वरादसु तिरस्त्वतज्ञानैश्वर्यवात् किंदरुयोग कल्पनया। नेसु

य

च्याता न ह्यन्यच्च जीवस्यो घरा उपपद्याता। स यो दवा तत्ता तत्क पक्रम्पानेन जीवनात्मना उ प्रविश्ये त्यात्मराष्ट्रे न जीवस्य परामर्शानुत्त सत्यं स
 आत्मा तच्च ममि श्वेतो कोतो शति वजा वस्यो परिशती श्वरात्मव माता न न्यएव ईश्वरात् जीवः अनु दत्ता यागातिराहित ज्ञानै श्वर्यो नवति। अतश्च वन
 सां कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादि सिद्धि र्घटो। यदि च सां कल्पिकी स्वप्ने सृष्टि सिद्धि स्यात् तैवानिर्ब कश्चि स्वप्ने पश्येन्न हि कश्चि दं निर्यं कल्पयति।
 यत्पुनरुक्तं जागरिता दशकृतिः स्वप्नस्य सत्य वस्याप यतीति। ततः सामाववनं मतवा नि प्रायं। स्वयं ज्योतिश्च विरोधात्। कल्पे ववस्वप्ने रथाद्य नावस्य
 दर्शितवात्। जागरित प्रजव वासनानिर्मितवा द्रुस्वप्नस्य उल्य निर्जा सवानि प्रायेत तस्मा उपपन्नं स्वप्नस्य माया मात्रव। आत दना वो न डी पुन क्रात
 रात्मनि वा। स्वप्ना वस्था परीक्षिता सुषुप्ता विच्छेदानो परी क्ष्यते। तवेताः सुषुप्ता विषयाः कृतयो नवंति क्वचित् सूयते। तद्यत्र तस्य सः समस्त अंशमस्तः
 स्वप्नेन विजा नात्मा सुत दाना डी सुप्तो नवतीति। अन्यत्र ना डी रनु कम्प सूयते तानिः प्रत्यवस्य पश्यति शोत इति। तथा न्यत्र ना डी रेवा नु कम्पता
 सुत दानवति। यदा सुप्तः स्वप्नेन कं वन पश्यत्यथा स्मिन्प्राण एवैक धी नवतीति। तथा न्यत्र य एवो त ईदय आकाश स्त स्मिन् छेते इति तथैव न्यत्र मत्तमो
 म्यत दानं पन्नो नवति स्वप्न पीतो नवतीति। प्राज्ञेनात्मना सं परिश्रुक्तेन बाह्यं किंच न वदनांतरमिति वी तत्र संशयः। किमेतानि नाद्या दी निपर
 स्पर निरापेक्षाणि चिन्तानि प्रसुप्ति स्थानानि आहो स्ति त्परस्पराप च त एव कं सुषुप्ति स्थान मिति। किं तावत्प्राप्ति निन्तानि। कृतः एकार्थ वात्। नत्य
 कार्यानां कचित्पर स्पराप च वं दृश्य ते वी हिय वादीनां वैकार्थता सुप्तो दृश्याते। ना डी सुप्तो नवति प्रीति शोत इति वतत्र न वसस मी निर्देश
 स्य उ ल्यवात् ननु न सति सप्तमी निर्देशा दृश्याते सता सो म्यत दानं पन्नो नवतीति। निषेधो म्यत्रापि सप्तम्यर्थस्य गगान वात् वाक्यशाषहिब

नाडादीतीर

३१

३१

५०

तत्रायतनेषी जीवः मडप सपतीत्याह अयत्रायतन मलक्ष प्राणामेवो पश्यत इति प्रा णा श हेन तत्र प्रज नस्प सत उपा दाना दीयत न व सप्तम्यर्थः सप्तमी निर्दे
 शापि वतत्र वाक्यशेषे दृश्यते सति सं पद्य न विडः सति सं पद्या मह इति। सर्वत्र विरोध विज्ञानो पशमलक्षणं सुषुप्तेन विशिष्य नितम्मा देकार्थ वात्ना द्यादी
 नां विकल्पेन कदाचि किं वित्तु न स्वापायोप सपतीति एवं प्राप्ति प्रतिपद्यते न दना वो ना डी घात्मनि वति त द ना व इति तस्य प्रज नस्य स्वप्न द शी नस्य ना वः सु
 स्तिरित्यर्थः। ना डी घात्मनि वेति म सुवाय नै तानि ना द्यादी निश्चा पयो। पेति न विकल्पेन त्यर्थः। कृतः। तच्छ्रुतिः। तथा हि सर्वेषां ना द्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्ति स्थान
 नर्वच्यते तच्च म सुवाये सं गृहीतं च वृत्ति विकल्पो होषां पक्षे बाधः स्यात्। तत्रैकार्थ वादिकालो ना द्यादीनां वी हिय वादिर दिक्कं निरुच्यते। न हि एक विच
 क्ति निर्देशमात्रेणैकार्थं विकल्प्य अपि तति। नानार्थ वस म सुवायोरपि कविनक्ति निर्देशमात्र दर्शनात्। प्राप्तादेवोते पर्या के शोते शोते वमादिषु। तत्पत्ता
 पिना डी सुपरीतति वल्लणि वस्वपितीत्यप पद्यते म सुवायः। तथा वशुनिः। तस्मात् त दान वतिय दसुप्तः स्वप्नेन कं वन पश्यत। या स्मिन् प्राण एक धी नवतीति
 म सुवाय नां प्राणस्य च सुप्तो श्रावया त्ये क वाक्ये प्रा दाना त्या णस्य बल वं समधिगतं प्राणस्य था नुग मादित्यत्र यत्रापि निरापेक्षा वना डीः सुप्ति स्थाने
 न श्रावयत्या सुत दाना डी सुप्तो नवतीति। तत्रापि प्रादे शांतर प्रसिद्ध स्प वल्लणोऽप्रतिषेधात्। ना डी द्वारेण वल्लापे वावतिष्ठत इति प्रतीयात। न विवम
 पिना डी सुप्त मी विरुधाते। ना डी निरपि वल्लोप सप्तम्य न सुप्त एव ना डी सुप्त वतियो हि गंगा या सागरं गच्छति गत एव स गंगा यो नवति अपि चात्र रश्मि ना डी
 वा रात्मकस्य वल्लो क मार्ग स्प विवृत्ति वल्लो ना डी सुत्पर्थ सुप्ति मी की र्त्तनं ना डी सुप्तो नवतीति त्क्त्वा तं न कश्चन पा प्राप्ति शतीति क्व वना डीः प्रशंस
 ति। वरीति वपा म स्परी तावे हे उ म ज मा हि त दानं पन्नो नवतीति तेज साना डी गति न पिना स्य ना नि द्या स करणेन बाह्या विषयानीक्षत इत्यर्थे वा

हीतं

तजसातिब्रह्मणवायंनिर्दिशः कित्यंतरेवहैवतेजशवेतितेजः शशस्यब्रह्मणिप्रपुक्तवाब्रह्माणोहितदासंपन्नोवतिनाडादारेणातमूनक
 स्वनपाभास्युगतीत्यर्थः ब्रह्मसंपत्तिश्चपाभास्यर्शनावेहेतुः समधिगतः सार्वपाभानोतोनिवर्त्ततपहतपाआह्लाषब्रह्मलोकहत्यादिश्रुतिः
 एवंवसतिप्रदेशांतरप्रसिद्धिब्रह्मणस्तुतिष्ठानेनानुगतोनाडीनांनयः समाप्तीतोभवति। तथापुरीतातोपिब्रह्मप्रक्रियायांमैकार्त्तनातदनुगुणमे
 वसुतिष्ठानवविज्ञायतेयएषोतद्दयआकाशस्मिन्नातोतइतिहिदयाकाशोपुसुसुतिष्ठानेप्रवतददमुयातेपुरीततिशतशतिःपुरीतदिति
 हृदयपरिवहनपुयातातदंतरवर्तिन्यपिहृदयाकाशोशयानः ११००शकातपुरीततिशतशतिवर्त्तुकाकारपरिचितेपिहिपुरेवर्त्तमानः प्राकारिव
 तैतइत्युयात। हृदयाकाशस्यवब्रह्मवसमधिगतंदहरउत्तरेत्यइत्यत्रातयानाडीपुरीतसमुद्रयापितानिः प्रत्यवमर्ष्यपुरीततिशतइत्येकवाकी
 वादानादवगम्यतेसत्याजयोश्चप्रसिद्धमेवब्रह्मवामेवमेतास्तुश्रुतिपुत्रापिब्रह्मसिष्ठानानिभैकार्त्तितानिनाड्यःपुरीतब्रह्मवेति। तत्रापिधरमा
 त्रैनाड्यःप्रीतब्रह्मैववेकंसुतिष्ठानमपिबनाड्यःपुरीतदाजीवस्योपाध्याभरएवभवति। तत्रास्यकरणानिवर्त्ततइति। नक्षपाधिसंबंधमेतारेण
 स्तएवजीवस्याधिरः कश्चिंसंभवति। ब्रह्माद्यतिरेकेणश्चमहिमप्रतिष्ठावात्ब्रह्माधिरवमप्यस्यसुसुप्तेनैवाधिराधेयत्तेराजिप्रायेणोच्यते। कथं
 हितादात्म्यानिप्रायेणायतआहृतामोक्षनरासंपन्नोभवतिस्वमपातातवतीति। स्वशब्देनात्मानिलप्यतेस्वरूपमापन्नः सुषुप्तेनवतीत्यर्थः। अपिब
 नकधविजीवस्यब्रह्मणसंपत्तिर्नास्तिस्वरूपस्यानपायिवार्त्तश्चप्रजागरितयोभूपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्यतउपशमाशुवेच
 रूपापत्तिर्विकल्पते। अतश्चसुषुप्तावच्छायाकराविस्ततासंप्रधातेकराविस्तमप्यनइत्युक्ते। अपिब्रह्मनविकल्पान्मपगामपिविशेषविज्ञानोपश

२५१

मलक्षणं ता वसुश्रुतं न कविदिशिष्याते। तवसति संपन्नस्वावरेकवात्रविज्ञानातीति युक्तं। तकेन केविज्ञानीयादिति श्रुतेः नाडीपुत्रपुरीततिराया
 नस्यनकिंविदविज्ञानेकारणशक्यं वक्तुं। नेदविषयवाच्यवान्यदिवस्यातत्राच्योच्यताइति श्रुतिः। ननुनेदविषयस्याप्यतिद्वारादिकारणमविज्ञाने
 स्या' ब्रह्ममेवस्याद्यदिजीवः अतःपरिष्ठितोच्युपगम्यतेयथाविस्तुमित्रः प्रवासीश्चइदंनपश्यतीति। ननुजीवस्योपाधियतिरेकेणपरिच्छेदोविद्यतेउपाधि
 गतमेवातिद्वारादिकारणमविज्ञानशतियद्युद्येत। तथाप्युपाधेरूपज्ञातवास्त्येवसंपन्नोविज्ञानातीति युक्तं। नववयमिहउत्पन्नवाद्यादिमुच्येय
 तिपादयामः नहिनाड्यः सुतिष्ठानंपुरीतदित्यनेनविज्ञानेनकिंविद्योयोजनमस्ति। नह्येतद्विज्ञानप्रतिबोद्धं किंविफलंभूयाते। नाप्येतद्विज्ञानंफलवतः क
 स्यविदंगमुपस्थितातेब्रह्मवनपायि सुतिष्ठानमित्येतिपादयामास्तेनउविज्ञानेनप्रायोजनमस्तिजीवस्यब्रह्मात्मवावधारणंश्चप्रजागरितगतवहार
 विमुक्तवावधारणं च। तस्मादात्मैवसुतिष्ठानं॥ ७॥ अतः प्रबोधममाता॥ ७॥ यस्मादात्मैवसुतिष्ठानमनएवकारणान्नित्यवदस्मादात्मनः प्रबोधं
 पाधिकारेतिष्याते। कुतएतदागादित्यस्यप्रश्नस्यप्रतिवचना वसारयथाश्रेः जुहाविशुक्लिंगाकचरेत्येवामवास्मादात्मनः सार्वप्राणइत्यादिना
 सत आगम्यतविडः सतआगच्छामहइतिविकल्पमाने सुषुप्तिष्ठानेपुनर्विनाडीन्यः प्रतिबुध्यतेकदाविपुरीततः कदाविदात्मनइत्यशान्तिष्य
 ततस्मादप्यात्मैवसुतिष्ठानमिति॥ ७॥ अएवउक्तमिहमृनिशविधिः ॥ तस्याः पुनः संपत्तेः प्रतिबुध्यमानैतएवप्रतिबुध्यतेउतसवाच्योवतिचित्तने
 तत्रप्राचीतावदनियमइति। कतः यदाहिजलराशौ कश्चिज्जलविडः प्रक्षिप्यतेजलराशिरेवसतदाभवति। पुनरुद्धरणेएवजलविडंनवतीतिडः मेया
 दै। तद्वस्तुतःपारेणैकवमाणः संप्रसीदतिनमएवपुनरुच्छाउमर्हति। तस्माअएविवारोवाच्योवाजीवः प्रतिबध्यतइत्येवंप्राप्तदमाहृत्तएवउजीवः

अएवसदंपन्नः ३

942

विषयान् अपि च न जीवो नाम कश्चित्तरस्मात्तन्मोविद्यते। योजलविंडरिवजलराशेः स्मृता विद्येत। स देव उपाधि संपर्काद्वां स्तूपं चर्यत इत्यस्य च त्वपंति
तेनैवं सति यावदकोपाधिगता बंधीनु रत्तिस्मावा दकजीवव्यवहार उपाध्यंतरगतायां नुबंधानुवृत्तौ जीवांतरव्यवहारः। स एव वायुमुपाधिः प्राप प्रति बोधो
र्वाजी कर न्यायेत्यतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तं। ॥ ७ ॥ मुग्धेर्दं संपत्तिः परिशेषात् ॥ ८ ॥ अस्मिन्मुग्धीनामयमुच्छित इति लोकाः कथयति। अमुकि
मवच्छेदति परीक्षाया मुच्यते। तिस्रस्मावद वस्त्राः शरीरस्य जीवस्य प्रमिस्रजागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति। वतुथी शरीररूपमृत्तिर्न तु पंचमीकाचिद वस्त्र
जीवस्य प्रमृते मृत्तौ वा प्रमिस्रस्त्रितस्मात्तत्तृणमेवावच्छा मन्वतमावच्छा मूर्च्छत्येव प्राप्ते ब्रूमः। न तावन्मुग्धे जागरिता वच्छा न विडमर्शति। न च यमिच्छिये
विषयानीच्छते। अतः तदिष्टकार न्यायेन मुग्धे न विषयति। यथेष्टकारो जायदपी ध्वं कर्म न च याना न्या विषयानीच्छत एवं मुग्धे मुसल मं पा तादि
जनितः स्वास्तु न वध्य मनस्य जायदपि नान्या विषयानीच्छत इति। ना वेतयमान्वा दिष्टकारो हि व्या दत्तमना ब्रवीति इष्टमे वा रुमेता वे
कालमुपलभमानो नूवमिति मुग्धमुल्लसं ज्ञो ब्रवीति। अधतमस्य हामेता वतं कालं प्रप्तिमो भूवं न किं विन्नया वेति। तमिति। जायतश्चैक विषय
विषक्त वेतसौ पिदहो विषियते मुग्धस्य उदहो धरणां पतति। तस्मान्न जागर्ति नापि स्वप्नश्च पतिनिः संत बा नापि मृतः प्राणो अणो नावात्।
मुग्ध हि जंतो मृतो ये वा स्यान् वा मृत इति संशयानां कश्चा सिना स्रीति रुदयदेशमालभंत निश्चयार्थं प्राणो सिना स्रीति वनामिका देशो। यदि प्राणो
अणोरस्मिन्नावगच्छति। ताता मुतेयमित्यथ वसाय दहनायारण्यं नयति। अथ नु प्राणमूष्माणं वा प्रति पद्यते ततो नायं मृत इत्यथ वसाय सौत्ता
लानाय निषज्यंति। पुनरुत्थानाच्च न दिष्टगातो न हियमराष्टास्य त्याग छति अत्र तदिष्टु शो नि नैत बा द मृतया ब्र। नावलक्षणा मुग्धः कदा विधि

१५५

कृतमित्यत्र यकरणं प्रकाशवद्वेति तद्यथा मवन्नवनवमल्लक्षणमवब्रलनबोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं विज्ञानं घनं रावत्यादिकृतिवैयर्थ्यप्र
 संगकथं वानिस्त्ववेतन्यं ब्रह्मवेतनस्य जीवस्यात्मवेनोपदिश्यतनापि बोधलक्षणमवब्रलनमल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुं अस्तीत्येवापलब्ध इत्यादि
 कृतिवैयर्थ्यप्रसंगात् कथं वानिस्त्वमत्राको बोधेऽप्युपगम्येता नानुपयलक्षणमवब्रल्लेति शक्यं वक्तुं इवाप्युपगमवाधप्रसंगात् अत्राद्यावत्तेन बोधेन
 बोधद्यावत्तयावत्तयाप्येते ब्रह्मप्रतिज्ञानानस्य तादवप्रतीतिरूपकरणप्रतिषिद्धमप्येवं प्रसज्येत अतश्चादौ दोष इति चेन्न कस्यानेकस्य जाव
 चानुपपत्तेः अयमत्रैव बोधे बोध एव स तानानायाः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति पद्युयेता तपापिकिं स ह्यल्लक्षणं ब्रह्मातबोधलक्षणं भुतो न्यल्लक्षणमित्य
 यं विकल्पो निराहं वन एव स्यात् अत्राणि चेकाधिकरणवेने वास्मान्निर्नीतानि अपि ब्रह्मविषयाः कृतिषा कादवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपत्ता
 यनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीति वश्यवक्तव्ये तस्मात्कृतीनां गतिस्त्रादर्थ्येन प्रकाशवद्वेत्यादी निस्त्राणर्थवत्तराणि स्येदानीं यदप्युपगमकारवादिनोपि
 कृतयः प्रपंचप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्थ एव न दृष्टगर्था इति तदपि न समीचीनमिव लक्षणे कथं ये हि परविद्याधिकारे केचित् प्रवाउच्यता
 ७३०० यथा युक्ताद्यस्य हरयः शतादशेत्ययं वेहरयोयं वेदशस्त्राणि ब्रह्मनिचानंतानि वत्येवमादयस्तेन वंति प्रविलयार्थोद्भादत इत्या इव मनपरम
 नंतरमबाह्यमित्युपसंहाराद्ये पुनरुपासनुविधानाधिकारे प्रपंचाउच्यते यथामनोमयः प्राणशरीराभाहूयः इत्येवमादयो नातषां प्रविलयार्थं च न्या
 योक्तुं कुर्वीत त्वेवंजातीयकेन प्रज्ञातेनैवोपासनविधिना तषां संबंधात् कृत्वा विवंचातीयकानां गुणानुपासनार्थं चैव कल्पमानेन लक्षणया प्र
 विलयाच्चैवमवकल्यते सौवर्षांसाधरणप्रविलयार्थं चैव तत्पदवहितव्यक्षित्वाति विनिगमनकारणवचनमनुवकाशं स्यात् फलमप्येषां योपे

प्रत्य
३३

शंक्कविडरितस्तथः कविदिशयः प्रसिद्धकविक्रमशक्तिरित्येवं गम्यते एवेत्यतः पार्थगर्थमेवोपासनवाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां वन्याप्येनैकवाक्यत्वं कथं
त्विषामकवाक्यातात्वेत्ततश्चिवक्तव्यमिदं कनियोगप्रतीतिः प्रयाजदशं स्पर्शमासवाक्यवदिति ब्रह्मवाक्येऽनियोगानां वा ब्रह्ममात्रपर्यवसायान्ति
हि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपादेशीनीत्येतदिसुरेण प्रत्यतिष्ठति मिततुममवयादित्यत्र किंविषयश्चात्र नियोगो निप्रयतश्चित्तवक्तव्यं प्रुषो हिनियु
ज्यमानः कुर्वित्तुयापारकस्मिन्निष्ठु ज्येतननुदितप्रपंच विलापो नियोगविषयो न विष्यति अत्र विलापितहि दितप्रपंच विलतवावबोधेन
नवत्यतो ब्रह्मतवावबोधनीकनूतो हितप्रपंचः प्रविलाप्यो यथा स्वर्गकामस्य यागोनुष्मत्तयउपदिश्यत एवमपवर्गकामस्य प्रपंचप्रविलयो यथा
चतमसि चवस्थिते घटादितवप्रवृत्तमानेन तत्प्रत्यनीकनूततमः प्रविलाप्यत एवंच ब्रह्मतवमवबुद्धमानेन तत्प्रत्यनीकनूततः प्रपंचः प्रविलापयि
तयः ब्रह्मस्वनः बोहि प्रपंचो न प्रपंचस्य नावं ब्रह्मतेन नाम रूपप्रपंचप्रविलापानन ब्रह्मतवावबोधनवतीति अत्र वयं एछामः कोयं प्रपंचप्रविल
प्या नामा किमपि प्रतापस्येपकीतुष्टतकादित्यप्रविलयस्वप्रपंचप्रविलयः कर्तव्यं आ लेखिदकस्मिन्निष्ठमिति मिरञ्जना न कवप्रपंचवदविद्याज्ञाता
ब्रह्मणि नामरूपप्रपंचो विद्यया प्रविलापयितव्य इति यद्विदुमानो यं प्रपंचो दलदिलक्षण आध्यात्मिको वा स्यात्तद्विद्यादिलक्षणः प्रविलापयित
व्यहृद्यते स पुरुषमात्रेण वाक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपादेशो शक्यविषय एतस्यादकेन वादिमुक्तेन एथिद्यादिप्रविलयः सत इदानीं एथिद्यादि
नो जगदन्विष्यदथा विद्याधर्मो ब्रह्मणे कस्मिन्नयं प्रपंचो वा विद्यया प्रविलाप्य इति श्रुत्या ताता ब्रह्मे वा विद्याधर्मप्रपंचप्रत्याख्यानो वा दितव्यमकं वा द्विती
यं ब्रह्मतत्त्वं स च आत्मा तद्वत्स्यति तस्मिन् विद्याधर्ममात्रेण तद्यत्तेन वा विद्यावाधते तत्तथा विद्याधर्मः सकलौघनामरूपप्रपंचः स प्रपंचवत्प्रलीयात अना १५६

वदिततु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं ऊरुप्रपंच विलयं ततिशतकबोफकेन ब्रह्मविज्ञानं प्रपंचप्रविलयो वा जायेत न वा वदिततु ब्रह्मणि न विज्ञानविषयः प्रपंचप्रविलय
विषयो वा नियोगः स्यात् त्रानिः प्रपंचब्रह्मतवावदनेनेवो नयमिदं रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनेवहितस्वरूपविज्ञानमविद्याधर्मस्य पीदिप्रपंचप्रविलयश्च न वतिनवत्तु
तमवबुद्धनः क्रियते नियोज्यापि वप्रपंचावस्था योयविगम्यते जीवो नाम स प्रपंचस्यैव वास्या ब्रह्मपदस्यैव वा प्रपंचमविकल्पे निप्रपंचप्रविलयश्च न व
ब्रह्मतव प्रतिपादने एथिद्यादिवर्जकस्यापि प्रविलापितवाक्ये प्रपंचप्रविलयो नियोग उच्यते कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षो वा स य उच्येत हि
तायेपि ब्रह्मे वा नियोज्यस्वनावं जीवस्य स्वरूपं जीववचमविद्याज्ञतामेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्यानि वा नियागनावा एव प्रपंचादिशशत्रु
पिपरविद्याधिकारपवितास्तवा निमुरवीकरण प्रधानानतवावबोधविधिप्रधाना लोकपीदं पश्येदमा कर्मयेति चैव जातीयकेषु निर्दिशेषु प्रणिधानमा
त्रं ऊर्विद्यतेन साक्षात्ज्ञानमेव ऊर्विति उच्यतेन साक्षात्ज्ञानमेव ऊर्विति तेषा निमुरवस्यापि ज्ञानं कदा विज्ञायते कदा चिन्न जायते तस्मात्तं प्रतिज्ञा
नविषय एव दर्शयितुं शोभापयितुं कामिनतस्मिदरितिस्य मेव यथा विषयं यथा प्रमाणं तत्तानमुत्पद्यते न च प्रमाणं तारणं यथा प्रसिद्धेयं यथा ज्ञा
नं निमुक्तस्यापुत्पद्यते यदि पुनर्नियुक्तो ह्यमित्यन्यथा ज्ञानं ऊर्यानुत्ततत्तानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया स्य मेव विदयथाप्येत्तत्रांतिः सा ज्ञानं उ
प्रमाणजनयथा नूतविषयं नतत्रियोयशतेनापिकारयितुं शक्यते न वप्रतिषेधदा तेनापि वारयितुं शक्यते न हि तत्पुरुषतत्त्वं वस्तुतंत्रमेव हितु
तापिनियोगो नावः किंवा न्यनियोगनिष्ठतायेव तपर्यवश्यं आयेयदनुपगमत्तमनियोज्यब्रह्मात्मचैजीवस्य तदप्रमाणकमेव स्पष्टं यथा शब्दो मे
वानियोज्यब्रह्मात्मचमप्यावतीततदवबोधवप्रुषं निदुजीतततो ब्रह्मशास्त्रेणैकस्य चर्य परता विरुधार्थपरता च प्रसज्येयाती नियोगपरतायाव

५

अतः हानिरकृत कल्पना कर्मफलवन्मोक्षसाधकफलवन्मनियं च वेत्तेव मादयो दोषानाकनवित्परिहृत्वं शक्यं तस्मादवगतिनिष्ठा न्येव ब्र
 वाग्यानि न नियोगानिष्टानि अतः केनियोगप्रतीतिरेकवाक्यतेन युक्तमप्युपगम्यमानेपि वब्रह्मवाक्येनियोगस्यजावितादेकचैनिः प्रपंचोप
 देवो अथ प्रपंचोपदेवो उवाचिदं न हि राशं त रादिनिः प्रमाणा नियोगानि दिगम्यमाने सर्वत्रिको नियोग इति शक्यं श्रियुते प्रयाजदरी पूर्णमा
 स वाक्ये अथ प्रपंचोपदेवो उवाचिदं न हि राशं त रादिनिः प्रमाणा नियोगानि दिगम्यमाने सर्वत्रिको नियोग इति शक्यं श्रियुते प्रयाजदरी पूर्णमा
 प्रपंचविलायोपकारिणानापि प्रपंचविलायो नास्य वादिशुणोपकारी परस्परविरोधित्वान्न हि तत्र प्रपंचविलापनं वैकदेशापि क्षणविकेस्मिन्
 मिलितुक्तं समावेद्यायुते तस्मादस्मदुक्त एव विनाग्राकारवदना कारोपदेशानां युक्तं नर इति ॥ ७ ॥ प्रचते तावदेति प्रतिषेधति ततो ब्रवीति स्मः
 ॥ २१ ॥ देवा प्रक्षणे रूपे मूर्त्तिवैवर्त्तत्वेन युक्तं प्रपंचमहावृत्तानि हि राशेन प्रविज्या मूर्त्तरे मेखवधुषशास्त्रोदितस्य भावा रजनादी निरूपाणि द
 दरीयिवाधुनः पद्याते अथात आदेशो नेति नेति न चेतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति तत्र कोस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामा ॥ न च त्रदेत
 दिति विरोधित्वं किं विद्यति पितृश्रुतं तस्मात्प्रतिषेधेन च त्र प्रतिषेधं किमपि समर्थं तनेति नेति न च त्र प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामा ॥ न च त्रदेत
 लंबन एव शब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो द्यते इति तस्मात्पायायः कथयतीत्येवमादिश्रुतं न हि तेषां प्रकरणमा मूर्त्त्या रूपद्वयं प्रपंचवब्रह्मण
 स ब्रह्मयस्यात देहो तत्र नः संशय उपजायते किमर्थं प्रतिषेधं रूपेण प्रपंचो न यमपि प्रतिषेधत्याह हि देवतरे तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधनि
 रूपे परिशिष्टं द्याहो विज्ञापे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिष्टं न हीति तत्र च तत्र वा विशेषा उच्यते यमपि प्रतिषेधतीत्याशं कामाह ॥ न च त्रदेत प्रतिषेधेति निति

यद्यपि एक
तर २

५८-१

५

शब्दप्रयोगात् योरेकेन सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते तस्मात्प्रपंचवद्वैति नवतिमतिरप्यवा ब्रह्मैव रूपवत्यतिपि ॥ ८ ॥ तद्विवाधनसातीत
 वादसो नावमन्नावे प्रतिषेधार्हः न उरूपप्रपंचः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः अन्यासस्त्वा दरा र्थ इत्येव प्राशे ब्रूमः तताव उच्यते प्रतिषेध उपप
 द्यते स न्यवादप्रसंगात्तु किं हि परमार्थमालेख्योपरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रक्षादिश्रुतं संपादियं प्रपंचं परिशिष्टमाणे कस्मिंश्चित् प्रावेककल्पतो च
 प्रतिषेधे उकोन्यानात्परिशिष्टा ते अपरिशिष्टमाणे चान्यस्मिन् इतरुः प्रतिषेधो मारन्यते तस्यैव परमार्थवापत्तेः प्रतिषेधो न उपपत्तिनी
 पित्र प्रतिषेध उपपद्यते ब्रह्मते ब्रह्मणो रूपं फलमविरोधं दसत्रेव मनवति अमद्वैतिवैद्वेदित्यादिनिंदाविरोधद्वीत्येवोपलब्धयस्त्या
 वधीरणविरोधसर्ववदांतकोपप्रसंगाच्च वा अनमाती तमपि ब्रह्मणो नानावाजिप्रायेण निधीयते न हि महतापरिकरबंधेन ब्रह्मविरा
 त्रोतिपरं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिना विदाते शुब्रह्म प्रतिपाद्यतस्यैव पुनरनां वोजिन्येत प्रचालनादिपंकस्थ इरादस्य शनं वरमिति हि
 न्यायः प्रतिपादनप्रक्रियावेधायको वावो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा महति एतदुक्तं भवति वा अनमाती तविषयं तः पाति प्रत्यगात्मनूतं नित्य
 शुबुदुस्तुक्तं नावं ब्रह्मेति तस्मा ब्रह्मणो रूपप्रपंचं प्रतिषेधति परिशिष्टं ब्रह्मेत्यनुपगंतव्यं तदेत उच्यते प्रच ते तावच्च हि प्रतिषेधतो तिप
 जतं यदेतावतापरि छिन्नं मूर्त्तिमूर्त्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेव राष्ट्रः प्रतिषेधति तद्विप्रचतं प्रपंचितं वप्रवस्मिन् योर्थे विदेवत मध्यात्मं वतज्ञानि
 तमेव वास्तनालक्षणमपरं रूपममूर्त्तरसन्नतं पुरुषशः शोदितं लिंगात्मव्याप्यं माहारजनाद्युपमानिर्दीर्घितं ममूर्त्तरसम्पुष्टं वक्ष्यात्वरूप
 योगिबा नुपपत्तेस्तदेतमप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं न निहितालंबनेति करणेन प्रतिषेधकननं प्रत्यपनीयत इति गम्यते ब्रह्मणो रूपविशेषणवेन

५
 एतन्निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् यथायनप्रधानवेनाप्रपञ्चितेव तदयोरुपपत्तये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासाया निरूप्यकोतमप्यात आदशो नेति नतीति तत्र
 कल्पितरूपप्रत्यारब्धानेन ब्रह्मणा स्वरूपाविदनमिदमिति निर्णयते तदास्पदं हीदं समसकार्येनेति नेतीति प्रतिज्ञं (१) तत्र कार्यस्य वा वास्तव्यं
 एतद्विद्योसत्यवमिति नेति नेतीति प्रतिषेधने न ब्रह्मणः सर्वकल्पना भूत्वा न वा त्रयमात्रं का कर्तव्या कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो ह
 पश्येदं यत्रिचाश्रयमेव वदुनः प्रतिषेधेति प्रज्ञातनादिपंकथा इरादस्य शंनंवरमिति यतो निदं निदं शास्त्रं प्रतिपाद्यते न ब्रह्मणो रूपद
 यं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं विदुषु पदं ब्रह्मण कल्पितं परामुच्यते प्रतिषेधाय शुद्धब्रह्मरूपप्रतिपादनाय वेति निरवयौ द्वौ वैनेष
 ति षेधौ यथासंख्यभाष्येन हे अपि पूर्वप्रतिषेधतः यथा पूर्वः प्रतिषेधे तत्र तत्राति प्रतिषेधत्तरो वासनाराशि मयवानितीति विसय
 मितीति यावकिं विदुषो ज्ञाते तन्मर्वेन नवतीत्यर्थः परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि तेन ब्रह्म किमन्यत्त ब्रह्म न वेदिति जिज्ञासाभ्यासात् वीश्याया
 उक्त्या समस्य कविषयजातस्य प्रतिषेधविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासानिवर्तता तस्मात्पर्यवमव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति परिक्रिय
 ब्रह्मेति निर्णयः इति षेध एव निरीयो यतस्तत्प्रतिषेधश्रयो ब्रवीत्यन्यत्परमस्तीति श्रुतावावसानदि प्रतिषेधे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात् तत्रिषाक्षराया
 जनान्ति नेतीति ब्रह्मादिश्रुतापेवादेशं पुनर्निर्वक्ति नेतीत्यस्य कोर्थं न ह्येतन्मा ब्रह्मणो यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतीत्युच्यते पुनः स्वयं नास्तीत्यर्थः त
 ददृश्यत्पन्यत्परमप्रतिषेधं ब्रह्मास्तीति यदि पुनरवमक्षराणि योज्यते न ह्यतस्मादिति नेति न हि पर्यवप्रतिषेधरूपा ददिशनादयत्परमादेशने
 ब्रह्मणोस्तीति तदा तातो ब्रह्मिदं नूयं तत्तन्माधेयविषयं योजयितव्यमय नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणो वै सत्यं तेषां मिषमत्यमिति हि ब्रवीति

ने

१५८

तत्र ब्रह्मावमाने प्रतिषेधे मर्मज्जर्मनवति श्रुतावावसानेव प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्यते तस्माद्ब्रह्मावसानेयं प्रतिषेधेनावावसा
 नदृश्यत्पन्यत्परमः ॥ ७ ॥ तदयत्कमादिति ॥ २२ ॥ तत्र त्रिषिषात्पं वजाता दयत्परं ब्रह्म तदस्ति वेकस्मान्मुच्यत इति उच्यते तदयत्कमनिर्णय
 यात्वं सर्वं ॥ २३ ॥ दृश्यसाक्षिदाहात्वं श्रुतिः न ब्रह्म पाशुत्यतिना पिवावानान्ये वैश्वपसा कर्मणा वा अएष सति नेत्यात्मा उच्येति ॥ २४ ॥
 द्वातेयत्तदं श्रमयाद्यं यदा विषयतस्मिन् दृश्येनामेति रुक्तेनिलयन इत्याद्यास्मृतिरप्युक्तो यमवित्तीयमविका योयमुच्यत इत्याद्या ॥ २५ ॥
 अपि संशयान् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २६ ॥ अपि विनामात्मानं निरस्त्रप्रपंचमयत्कं संशयनकाले पश्येति संशयनं न किं ध्यानप्रणिधनाद्यनुष्ठानं कथं पुन
 रवगम्यति संशयनकाले पश्येतीति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिन्यामित्यर्थः तथा हि श्रुतिः परां विखानिवाहणं स्वयं नृसस्मात्परात्पश्यति न
 तरात्मनः कश्चिद्वरः प्रत्यगात्मानमेतदावत्तवत्तु रमृतमिच्छति तान् प्रसादं विमुक्तमवसत्तु तं पश्यति निश्चलं ध्यायमान इति वैवमाद्या स्म
 तिरपि यं विनिश्चितश्चासाः संवृष्टः संयते दियः ॥ २७ ॥ ज्योतिः पश्यंति युजानास्मै योगात्स जेनमः ॥ २८ ॥ प्रपश्यंति न गवतं सनातनमिति वैवमा
 द्या ॥ ननु संशयसंशयकनावाक्यपगमात्परेतरात्मनोरन्यत्तस्यादिति नेत्युच्यते ॥ २९ ॥ प्रकाशादिस्वातो रोषो प्रकाशश्च कर्मण्यस्यासात् ॥ ३० ॥ यथा
 प्रकाशाकाराः सविष्टप्रचृतयोऽनुलि करकोदकप्रचृतिश्च कर्मसुपाधितेषु सविशेषाश्वा वनासंते न ब्रह्माविकी मपि रोषात्स तां न हति एवमुपा
 धिनिमित्त एवायमात्मनेदः स्वतस्त्वेकात्म्यमेव तथा हि वेदान्धन्यामेनामज्ञाव प्राज्ञयो स्तेदः प्रतिपाद्यते ॥ ३१ ॥ आतो न तेन तथा हि लिङ्गं ॥ ३२ ॥ अ
 तश्च ब्रह्माविकदादं न हस्या विद्या ज्ञत वा ब्रह्मेदं विद्या विद्यां विधूय जीवः परेणानं तेन प्राप्तेनात्मानेकतां गच्छति तथा हि लिङ्गं स्यादौलवैतत्परं ब्र

इति मणि

मा

लावेद ब्रह्मे वन वति ब्रह्मे वसन् ब्रह्माप्येतीति आदि। ७॥ उ न यद्यपि देशा तु हि कंडल वत् ॥ १६ ॥ अग्निमिव सं राध सं राध वत् ॥ विमतांतरमुपन्यस्यति
 स्वमतविश्रुये कविज्ञी व प्राज्ञा यो ज्ञेयो बापदिर्याते। ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति ध्यातव्यं तद्यत्नेन दृष्टं दृष्टं च न वपरात्तरं पुरुष
 मुपेति दिद्यमिति गंतं गंतं दद्यान्नयः सवीणि नूतान्यंतरा यमयतीति नियं न नियंतव्यं वेन। कविज्ञा यो रेषा ज्ञेया बापदिर्याते तव मस्या दं ब्रह्मा म्य
 पतत्रा म्यो रेषा त एष त आकांत र्या म्यु त शतित त्रिव मु न यद्यपि देशो मति यद्य ज्ञेदे कांत एव परि दृष्टा त ज्ञे द यपादेशो निरा सं वन एव स्या
 दत उ न यद्यपि देश दर्शना द हि कंडल वद वत् त वं न वि उ मर्हति यथा हिरित्य ज्ञे दः कंडला नो ग प्रां शु वा दी नि ने द एव मि रा पी ति ॥ ७॥ प्रकाशा म्य
 वहाते जन्मात् ॥ १७ ॥ अथवा प्रकाशा म्यवदेत तपति पत्र यमा ॥ यथा प्रकाशः सा विव सदा अथ असा वि ता ना त्पं त नि न्ना वृ न यो र पि ते ज्ञा
 विरोधा दय वत्ने द यपादेशा ज्ञा ज्ञो न वत एव मि रा पी ति ॥ ७॥ पूर्व व द ॥ १८ ॥ यथा वा इ वं मु प न्य स्रं प्रकाशा दि व द्वा वि रा म्य मिति त यि वि त द्वा वि
 उ मर्हति ॥ तथा ह्य वि द्या त त द्वा वि ध म्य वि द्या मा न उ प प द्या ते ॥ य दि पु नः पर मा र्थ त ए व द्वा विः क श्चि द्वा मा हि कंडल न्या य न वा पर स्या त्म नः
 न नूतः प्रकाशा म्यन्यायेन वि का द श नू तो मु प ग म्ये ता ॥ ततः पार मा र्थि क म्य वं ध म्य ति र क्तु म श क्य वा नो च्छ रा म्य वि य र्थ्य प्र म्ना न्य ता
 न वा नो ना व पि ने दा ज्ञा द श्रु ति सु त्त व द्वा प दि शो ति अ ने द म्मे व ति प्र ति पा द्या त्वे न नि दि शो ति ने दं उ र्व प्र सि द्ध म वा उ व द त्प र्थी त र वि व ह्वा ॥ त
 स्मा त्प्र का शा दि व द्वा वि रा म्य मिति ध एव मि रा तं ॥ ७॥ प्रति धि धि वा ॥ १९ ॥ इत्ये व एव मि रा नो य का रा णं पर म्मा दा त्म नो न्य वे त नं प्र ति धि धि ति श
 स्वनान्यो तो सि द्ध हे त्ये व मा हि अथा नो आ दि शो ने ति ने ति त दे त द्वा प्र व म न पर म नं त र म वा म्य मि ति व ब्र ह्म द्या ति रि क्तु प र नि र्गु ण क र ण

च

द्विष एव सिद्धं न शति गम्यात ॥ ७॥ परमतः ॥ १० ॥ मानसं बंधने दयपादेशो न्य ॥ ३० ॥ यदेतन्निरस्य समस्तप्रपंचं ब्रह्म निर्धारितमस्मात्परमं न्यत्र ब्रह्म
 ज्ञिनां श्रीतिश्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः ॥ कानि विद्विवाक्यानि आपातिनेव प्रतिज्ञासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमं न्यत्र वप्रतिपादयंति श्व ॥ तेषां परिराजमनि
 ध्वं न्यत्र उपक्रमः क्रियते ॥ परमातो ब्रह्मणो न्यंतं न वि उ मर्हति कृतः से उ यपादेशा उ न्मा न यपादेशा ज्ञे द यपादेशा ज्ञा ॥ से उ यपादेशा ज्ञा व द्वा य
 आत्मा सा से उ वि धु ति रि त्वा त्म श ए न हि त म्य ब्र ह्म णः ॥ से उ वं का र्त्त य ति से उ रा द्वा श्र लो के ज्ञ स्ये ता ने वि छे द का र म् द्वा वा दि व ये प्र सि द्ध ॥ इत्यु मे उ
 रा द्वा त्म नि प्र यु क्त श ति लो कि का मा तो रि वा म्मा से तो र न्य म्य व मु नो स्ति वं ग म य ति से उं ता र्त्त ति व त र ति श म्य यो ग्वा द्वा तौ कि कं से उं ती र्त्त जी
 गल मा स उं श प्रो न्ये व मा त्मा र्त्त से उं ती र्त्त ना त्मा न म्मे उं प्रा प्रो ती ति ग म्या त ॥ उ न्मा न यपादेशा म्य न व ति त द त इ स व द्वा प दि शो र्त्त फो ड श क ल मि ति
 य द्वा लो क उ न्मि त म ता व दि द मि ति परि छि त्रं का र्त्त प णा दि ता तो न्य द्वा त्म सी ति प्र सि द्ध ॥ त था ब्र ह्म णो मु न्मा ना ज्ञा ता न्ये न प म्मु नां न वि त य मि ति ग
 म्या तो न था सं बंध यपादेशो पि ज व ति स ता मो म्य त दा स प न्नो न व ती ति शो र्त्त आ मा प्रा ने ना त्म ना सं परि ध क्त श ति व मि ता नां व मि ते सै वो धा द शो य था
 न रा णो न ग रे ण जी वा नां ब्र ह्म णा सं बंधं ॥ य ति प दि श ति मु ष्म ता व त्त तः प म न्य द पि त म सी ति ग म्या तो जे द यपादेशा म्ये त मे वा र्थ ग म य ति ॥ त था हि
 अथ य एषां त रा दि त्वा हिर ण्म यः ॥ उ रू षो द श्र य ते इ त्वा दि त्वा ध र मी श्व रं य पा दि श्र यं त नो जे द ना स्या ध र मी श्व रं य पा दि श्र य थ य ए षां त र दि णि उ
 रू षो द श्र य त श ति ॥ अ ति द शं वा म्या मु ना रू पा दि शु का रो ति ॥ त स्मे त स्य ता द व रू पं य द्वा मु ष्म रू पं या व मु ष्म गे लो तो गे लो य न्ना म त न्ना मे ति सा व धि
 त्व श्व र व मु न या र्थ प दि श ति ॥ ये वा मु ष्म ता रं वो लो का म्मे षां वे दो दे व का मा नां व त्ये क म्य ये तै त म्मा द र्वा नो लो का म्मे षां दे षे म उ ष्म का मा णो

नर

[illegible]

र/३१
अस्मात्
ब्रह्मव्यतिरिक्तं
अनिर्दिष्टं
निर्वाहयित्वा
प्रति
तिरि
रं
रं
रं
१५०

संक्षिप्तः

[illegible]

नि। ब्रह्मवृत्तिरिक्तं ब्रह्म तत्त्वत्वरयं तिस्रस्तु तस्मात्तेन परमात्मानं तस्मै आत्मा स्वीत्यवधार्यता ॥७॥ अनेन सर्वगतत्वाया मशेषादिकः ॥१॥ अतः नान्यथा
 दिद्यपि दशानिराकरणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयाणैर्न सर्वगतत्वं मप्यात्मनः सिद्धं भवति अन्यथा हितन्नमिच्छेन्नैवादिद्यपि दशोऽपि हि मुखे ध्वंगीक्रियमा
 णपुपरिष्ठे दद्यात्तमनः प्रसज्येत तमेवादीनामवसात्मकत्वात् न च प्रतिषेधेऽप्यस्ति वस्तुवस्तुत्तराद्यावत्तत इति परिष्ठे दद्यात्तमनः प्रसज्येत तस्मै सर्वगतत्वं वा स्यात्
 यामशेषादिन्योचितं यत्तात्त्रायामशेषाद्यासि वचनः शेषः यवाद्यायमाकाशश्चावातघोत ईदय आकाश आकाशव सर्वगतत्वं नित्यो ज्ञाया नाकाशवि
 त्त्वः सर्वगतः स्थापुसित्वेवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वं प्रामाण्यं बोधयति ॥७॥ फलमत उपपत्तेः ॥३॥ तस्यैव ब्रह्मणो वा वलारिक्तामीश्वरि
 तितय विनागा वस्यायामयमनः स्वना बोप वस्याता यदितदिष्टानि एवामि अलक्षणं कर्मफलसंसारगोचरं विविधं प्रसिद्धं ज्ञेयं किमत कर्मणि न वत्त
 हास्ति दीश्वरादिनवदिविवारणात् तत्र तावत्प्रपद्यते फलमत ईश्वरादिविमुक्तिरिति ॥३॥ कृत उपपत्तेः महि सर्वा धात्तः सृष्टिस्थितिर्मादारा विवित्रा विदधादेश काल
 विवरा धानि रवा कर्मिणी कर्मिणु रूपे फलसं पादयं तु यो पपद्यते कर्मणस्तु त्वं विनाशिनः कालांतर नावा विफलं न वतीत्यनुपपन्नमत्ता वानुपपत्तेः स्यादत कर्म
 णि वि नश्यत् काला मवस्थानु रूपे फलमाजियि न विनश्यति तत्फलं कालांतरि तै कर्त्ता नोच्यत इति तदपि न परिच्छति प्राप्नो कर्म बंधी फलवानुपपत्तेः यत्ता
 ले हिय सुखं उः खं वा तना नु ज्ञाते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धं न च सर्वस्या तना सुखं उः खं वा फलत्वं प्रतियति लोके काः अथोच्ये त कर्म कार्यादि प्रवी
 फलमु त्पपद्यत इति तस्यैव नोपपद्यते अथ सर्वस्या तनस्य काश्चोऽस्तमस्यैव तनस्यैव प्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदसिद्धे प्रमाणं ना वात् ॥ अथोपपत्तिः प्रमा
 णमिति चेन्न प्रसिद्धे रथोपपत्तिस्तयात् ॥७॥ कृत वाच ॥३॥ न केवलमुपपत्तिरेवैश्वरं हेतुं कल्पयामः किंतु हि कृत वा दीश्वरमेव फलहेतुं मन्योमहे तथा हि श्रुति

ती

३५

१६१

न वति सवा एष महान ज्ञात्मा प्रादो वस्तु दान इत्येवं जातीयिका ॥७॥ धर्म विमि निरुत एव ॥३॥ न विमि निरावार्यो धर्म फलस्य दाता रं म न्याता अत एव हेताः क
 तेरुपपत्तेः श्रुतिता वदयमर्थः स्वर्ग कामो यजेतित्येवमादिषु वाक्येषु तत्र विधिकृते विषय नावो पगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति प्रमाते अन्यथा ननु प्रादो
 यग आपयेत् तत्रास्योपादशावेयर्थं स्यात् ॥७॥ तत्र च विनाशिनः कर्मणः फलानां पपद्यत इति परित्यक्तोयं पक्षः निषादायः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिश्रेयसा
 लीयथार्थं कर्मफलसंबंधः कृत उपपद्यते तया कल्पयितव्यं न वा नुत्याद्यकिमप्यपूर्व कर्म विनश्यत् कालांतरिते फलदातुं वा क्रोतीत्यतः कर्मणो वा श्रुत्ता
 का विडत्तरावस्या फलस्य वा प्रवी वच्छा अत्र सर्वनामा स्तीति तर्क्यता उपपद्यते वायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्य फलं ददानीत्यनुपपन्नमविचित्रस्य कारण
 स्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्विषयानिर्णय प्रसंगाननुष्ठानवेयर्थोपपत्तेस्तस्मादिदं धर्मोदव फलमिति ॥७॥ पूर्व उवाच दारायणोऽहं दद्यादशान् ॥७॥
 ॥ बादरायणस्तवाचार्यः पूर्वोक्तामावश्यं फलहेतुं मन्यात् केवला कर्मणो पूर्वा हाक वलात्फलमित्ययं पक्षस्तु शास्त्रे न द्यावर्त्तयते कर्मोपसा वा सर्वपि
 ता दायपाशु तथास्त्रीश्वरात्फलमिति सिद्धं तः ॥७॥ हेतु उपदेशात् धर्मो धर्मो यारपि कारयिष्ये न श्वरोऽहं दद्यादशान् इति फलस्य ददातृत्वेन एष चैव सा
 धु कर्मकारयति तयामस्यो लोकेन्य उन्नीषत एष उपवास्ता धु कर्मकारयति तं यमस्य निनीषत इति स्मर्यते वायमर्थो न गवजा तास्तु ॥ यो यो यां यां तनुं नक्तुं
 यया विडुमिच्छति तस्य तस्यावलीश्वरीतामेव विदधम्यहे ॥ अतया श्रुत्या युक्तस्य माराधनमीहते लजातेन ततः कामान् मायेव विहितान् हितानि
 तिस्रर्वी वदीत शु व श्वरहेतुका एव सृष्टयो द्यादिश्रुता तदिविधस्य फलहेतुं च यस्मै कर्मिणु रूपाः प्रजा मृजति विचित्रकार्यानुपपत्त्या देवोपि दोषाः
 ततप्रयत्नापेक्षवादीश्वरस्य न प्रसज्येत ॥७॥ इति शारीरकमीमांसा जीवो जी कर न गवता पादोऽतोऽतीयस्या ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥७॥ सर्ववर्त्तितप्रत्यय

नेदनेदवितावतारः नदिकर्मबहुत्ववदबहुत्वदुत्वेदोतेषुप्रतिपिपादयिचित्तमितिकोवक्तुं ब्रह्मण एकत्वादेकरूपत्वानुनवेक

१६३

चोरनाघविशेषात् ॥ १ ॥ चारव्या तैविज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तु चमिदानीं प्रतिवेदां विज्ञानानि निश्चितेन वेति विचार्यते। ननु विज्ञेयं ब्रह्म इवापरादिनेद
रहितमकामकरसंमिधवधनवदवधारितं तत्र कृतो विज्ञातृरूपे ब्रह्मणो निकरूपाणि विज्ञानानि भवन्ति। न त्वन्यथाप्यन्यथाज्ञानमित्यत्रां तं न वति। यदि पुन
नेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदां तां तरेषु प्रतिपिपादयिचित्तानि तेषां मेकमत्रां तं त्रीं तं नीतराणीतीत्याश्रयस्य गोवेदां तेषु। तस्मात्तत्वाव्य
ति। वेदां तं ब्रह्म विज्ञाननेदत्रासं किं उं राकात्। नाप्यस्य बोदनाद्यविशेषादेनेदउच्येता ब्रह्म विज्ञानस्याबोदनालक्षणत्वादविधिप्रधाने हि वस्तु पर्यवसायि
निर्वाक्ये ब्रह्म विज्ञानं अन्यतस्यावाव्युत्तरार्थस्तु समन्वयादिति। तत्र यमिमां नेदमन्वितामारुततः इति। तदुच्यते। सगुण ब्रह्म विषया प्राणादिविषया
पर्यविज्ञाननेदमिदं चित्ते तपोषः। अत्र हि कर्मविदुपासनानां नेदनेदो भवतः। कर्मवादेव बोधायनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि च बोधोक्तकममुक्तिफला
निचकानि विमग्नाज्ञानान्यन्निवारणा तस्मै धेधावितास्य नयति किं प्रतिवेदां तं विज्ञाननेदत्राहस्मिन्नेति। तत्र सर्वपक्षहेतवस्त्याव उपन्यस्येता। नाम्नसावने
दप्रतिपत्तिहेतुं च प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु। अस्मिन्नात्र वेदां तां तरविहितेषु विज्ञानेषु न्यदनामामतिविशेषकं वाजसनेयकं कौषुमकं शांखायनक
मित्येवमादि। तथारूपनेदोपिकर्मनेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो वेददेद्यामिज्ञावाजिन्योवाजिनमित्येवमादिषु। अस्मिन्नात्र रूपनेदस्य ध्याकविच्छाखिनः प
वाग्निमामनेति। अपरेषु नः पंचैव पर्वता। तथा प्राणस्यैवादिषु केविहनावागादीनामनेतिकेविदधिकान्। तथा धर्मविशिषोपिकर्मनेदस्य प्रतिपादकत्रा
शंकिनः कारीयादिषु। अस्मिन्नात्र धर्मविशिषोपिकर्मनेदस्य प्रतिपादकत्रा
तथाः तस्मात्प्रतिवेदां तं विज्ञाननेदस्यैव शास्त्रे भूमः सर्ववर्षात प्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन् वेदां तेनान्येवनानि न विदुमहेति। कृतश्चोदनाय

३

१६४
१६३

विशेषात्। आदियहणनशाखां तराधिकरणमिदं तस्मिन्नेदिता अनेदहेतवदृष्टाव्यांते। स योगरूपबोदनाख्याविशेषादित्यर्थः। यथैकस्मिन्नाग्नि
होत्रे शाखास्तीदिपिपुरुषप्रयत्नसादृशा एवावोद्यते जुह्वामिति। एवं यागेषु ज्योतिषं चैवावावदति वाजसनेयिनां छंदोगानां च तादृशेष्वेव बोदना
। प्रयोजनसंयोगोपविशिष्ट एवाज्येष्वश्वेष्वग्निष्वग्नीभवतीति रूपमप्यन्यत्र तादेव विज्ञानस्य यदुत ज्योतिषश्चादिविशेषणं चितं प्राणतचैय
थावदद्यादवतैरूपैयागस्यैव विज्ञेयैरूपैविज्ञानस्य निरहित इत्यात्मास्य मारव्यापि सैव प्राणविद्येति। तस्मात्सर्ववर्षात प्रत्ययत्तं विज्ञानानां। एवं प
वाग्निविद्याविश्वानरविद्याशांडिल्यविद्येत्येवमादिषु पियोजयितव्यमायेतुना मरूपादायो नेदहेतुना सास्त्रप्रथम एव कोडेन नाद्याम्यादबोदना
निधनवादि त्पारन्यपरिहृता। हरापिकेविद्विशेषमात्रां कपरिरुति॥ ॥ ॥ नेदप्रतिवेदेकस्यामपि॥ ॥ स्यादतस्मैवर्षात तत्र प्रत्ययत्तं विज्ञानानां यु
लनेदत्रोपपद्यते। तथा हि वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनेति तस्याग्नि एवाग्निर्भवति इत्यादिना। छंदोगास्तु सत्रामनेति
पंचसंख्येयैव तत्र उपसंहारं त्यथ दृष्ट एता नेवंपवाग्नीवृत्ति। येषां सगुणोत्तियेषां वनास्मि कथं न तेषां मकाविद्योपपद्येत। न यात्र गुणोप
पसीलारः शक्यते प्रत्येकं। एवं मर्यादितराक्षतं। तथा प्राणस्यैवादिषु केविहनावागादीनामनेतिकेविदधिकान्। तथा धर्मविशिषोपिकर्मनेदस्य प्रतिपादकत्रा
पंचममप्यामनेति यतो विप्रजापतिः प्रजायति प्रजया पशुभिः य एवं वेदिति। आवापाद्वापानदावावद्या नेदो भवति वेद्यमिदा ब विद्या नेदो ब्रह्मादेव
तामिदादिवयागस्येति चित्। निषादाषः यत एकस्यामपि विद्यायां मेव जातया को गुणनेद उपपद्यते। यद्यपि षष्ठस्यानेकरूपसंहातानं न वति तथा क
वृत्तीनां पंचानामग्नीनामुनये प्रत्यभिज्ञायमानवात्र विद्यामादो न विदुमहेति न हि बोडशियहणाग्रहणायारतिरात्रो जियते। पश्चात्ते पि वषष्टाः त्रि

दादि ५

तय

योगेस्त्रीषे तं दिष्टमिति त्रय एव हिरंति इति। वाजसनेयिनस्तु सांपादिकेषु पंचाग्निषु ब्रह्मणोः समिद्धमादिकल्पनाया निवृत्तये तस्य सि
 रेवाग्निर्नवति समिद्धमिदित्यादि समामनंति मनिया ब्रुवाद्ः। अथाप्युपासनार्थ एष वादस्तथापि मयुणः शक्यते तदो गैरप्यप्येव नवान
 पवर्मन्वा विरोधशंखा विरोधमन्वा शंका सांपादिकाभ्यनि प्रयात्वे सांपादिके पवर्मन्वा नित्यानुवादप्रतानविधिसमुवायिनीत्यादिषः।
 एवं प्राणसंवाधे अधिकस्य गुणस्य तत्र तत्राप्यमहारापिन विरुद्धाते नवावापोद्धारने दादेद्यात्तादाविद्यानेदश्चात्री कौकस्यविदेद्योश
 म्पावापोद्धारयो रपितृयसो वेद्यराशौ रानेदावगमात्। तस्मादिकविद्यमेव॥७॥ स्वाध्यायस्य तथायेन हि समामावा रेधिकारा मववव
 तत्रियमनं यदप्यक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रतिशिरो ब्रताये सणादये वां वतदनापे सणाद्विद्यानेदशति तत्पत्त्युच्यते। स्वाध्यायस्यैष
 धर्मानविद्यायाः। कथमिदमवगम्यते। यत्तत्तथायेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समामावा रेदेवतोपदेशोपदेशे प्राथम्ये प्राथम्येणिका इदमपि वेदव्रतेन वा
 तमिति समामनंति। नितदवीर्षव्रताधीतश्रुतिवाधित्वे विषयादेतच्छब्ददध्ययनशब्दाश्चोपनिषदध्ययनधर्म एतेषु निरुच्यन्ते। ननु यतिषा
 मेवेतां ब्रह्मविद्यां वदेतत्रिगोत्रं विधिवाद्ये सुवीर्षमि ब्रह्मविद्यामं। यागश्रवणादिके वस्तुवत्त्वविद्येति संकीर्त्यतेषधर्मः। न तत्राप्ये
 तामिति प्रस्तुतप्रत्येवमर्शात्। प्रस्तुतवैव ब्रह्मविद्यायां यथविशेषापेक्षामिति ग्रंथविशेषसंयोग एतेषधर्मः। सववव्रतत्रियमशतिनिदर्श
 ननिर्देशः। यथावस्तुवाः समस्यौर्षादयः समस्यौर्षादयः तदोदितवैवाभ्यननिमंबंधाद्यर्थवर्णादितिकाभ्यनिकं बंधी प्राथम्येणिकाना
 मवनिनयंम्यंते। तथेवायमपि धर्मः स्वाध्यायविशिष्यं बंधी तत्रैव निनयंम्यं। तस्मादप्यनवद्योविद्यै कवं॥७॥ दर्शयति वा॥७॥ दर्शयति वावेदो

१६३

पि विद्ये कवं सर्ववदां तत्रावद्ये कवोपादशात्। सर्ववदायत्यदमामनंतीति। तथेतां ह्यव ब्रह्मामरुक्के मीमी संत एतमत्रावधयव एते
 मद्युवाते छंदोगादिति व। अरुद्रयं वज्रमुद्यतमिति वकाठक उक्तस्येश्वरगुणस्य नयदेउवस्यते तिरायकेनेददर्शननिर्दाये परामर्शो दशपातयस
 ह्ये विषयतास्मिन्नुदरमंतरा। ऊरुते अथ तस्य नयं वतितवेव नयं विडषः। अमुच्यनस्येति। तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रसंपादितस्य विज्ञान
 रस्य छंदोगे मिस्रवउपादानं यस्त्वेतमिदं प्रादेशमात्रमिति विमानमात्मानं विज्ञानरमुपास्यति। तथास्मवेवे दांत प्रत्ययवेनान्यत्र विहिताना
 मुक्तादीनामन्यत्रोपासनविधाना योपादानाया यदर्शनयाये नोपासना नामपि सर्ववदांत प्रत्ययवसिद्धिः॥७॥ उपसंहरोर्यनिदादि
 धिशेषवसमनिवा॥५॥ इदं प्रायाजनसूत्रं प्रादेशमात्रमिति विवेकमवोवदांत प्रत्ययाचविज्ञानना मन्यत्रोदितानां विज्ञानयुगलनामन्यत्रापि
 समाने विज्ञाने उपसंहराजवत्यर्थानेदात्ताय एवादितायां गुणनामेकत्रार्थी विशिष्टविज्ञानो प्रकारः स एकी चत्रापिउ नयत्रापि हितदेविकं विज्ञा
 नं तस्मादपसंहराविधिवाचवत्। यथाविधिवाचणे मस्मिहोवादिधर्माणोतदेवैकमस्मिहोवादिधर्म सर्वत्रत्यर्थानेदाउपसंहरा एवमिहापि। यद्विहि
 विज्ञानलादो जवेतातो विज्ञानोवरनिबद्धाहुणानी प्रस्तुतिविलतिनावावावा ब्रह्मस्य उपसंहरा विज्ञानेकवेउ निवमित्यस्यैव वप्रयोजनसूत्रस्य
 प्रपंचः सवीजिदादित्यास्यनविष्यति॥७॥ अमुध्यावैराष्ट्रदिति वत्राविशेषात्॥ वाजसनेयके तेहदेवा ऊतु हंतो मुरा न्यज्ञ उ ज्ञाथेनात्ययामेति ते
 रुवा वस्तुस्त्वेन उजायति प्रक्रम्यवागादीनाणां धुरपाशविद्भवेन निदिवा मुरव्यप्राणपरिग्रहः पयता। अथदेममाभ्यन्यप्राणमुत्तुस्त्वेन उजायति
 तेभ्य एष प्राण उदगायदिति। छंदाद्येतद्दवाउ ज्ञाथमाजकु रानने नानमिन्नविश्यामशति प्रक्राम्यतरानप्राणनाशुरपाशविद्भवेन निदिवा तथ्येवमु

५८

158

[illegible]

गतमर्षमिन्नविज्ञानावदङ्गुणजातेष्वशारवागताद्विशिष्यते न चैव सति श्रुतहानिरश्रुतकर्मना बाधयति। एकस्मात्पि शारवा

तत्र वमिषवादिगुणान्तिता उक्ता ये च गुणाः प्राणोऽनः सत्य पिताः यदा अहं वमिषा स्मिन् दस्मिन् सोऽस्मीत्यादिना अन्येषामपि उराखिनो कोषा
तकि प्रवृत्तीनां प्राणस्यैवा दध्यात्तानिः श्रेयसा दानामता हविः। इवता अहो येयमेविव दमाना इत्येव जातीयकेषु प्राणस्य शिष्यपुत्रैः। नन्विमिवस्ति
छादयो गुणो उक्ताः। तत्र श्रेयसः किमिमिवमिषवा दया गुणाः कविऽक्ता अयं प्राणोऽपि रज्जुतनाम्ये रज्जिति नत्र प्राप्तता वनाम्ये रज्जिति कृतः। ए
वं शस्त्रीया माता अथो एवेव विद्वानु प्राणे निश्चयसंविदिवेति हितव्रता त्रैवं शस्त्री न वेद्यं वसुनि वद्योत एव शस्त्रीसंनिहिता वलंबानो न शारवा त
रपरिपठिता मवेजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवस्यिषां तस्मात् प्रकरणे स्वरव्युत्पत्तिशर्कात्तत्रमित्येवं प्रोक्तं प्रत्याह। अस्म्ये रज्जिमे गुणाः। कवि
ऽक्ता वमिषवा दयोऽन्यत्रापि। **कृतः** सर्वा निदानाः सर्ववदितदेवैकं प्राणविज्ञानमजिन्नं प्रत्यभिज्ञायते प्राणस्यैवा ददि स्मारुपात्। अने देवविज्ञानस्य
कथमिमगुणाः कविऽक्ता अयं वनाम्ये रज्जुना न्निवैवं शस्त्री व्रतत्राजदेनेव जातीयकं गुणजातं। यद्यद्याय समर्पयतीत्युक्तमवोचते। यद्यपि कोषीतकि ब्राह्म
णगतेनेव शस्त्री न वाजसनेयि ब्राह्मणगतं तद्गुणजातमयं शस्त्रितममन्निहितवानथापि नृमिन्नविज्ञाने वाजसनेयि ब्राह्मणगतिनेव शस्त्री न तसंश
स्त्रितमिति न परशारवा योऽस्मिता गुणाः श्रुता एव सर्वव्रतवन्ति। गुणवाता नेदाना वा तूना हि देवदत्तः शौर्या दिगुणवेन सुदेशे प्रसिद्धा। दर्शांतरंग तस्य दे
वेय रविभाविन शौर्या दिगुणोऽप्यन्यगुणे न वति। यथा वनत्रपरिचयविशेषादे शान्तरे पि देवदत्तगुणविभाद्यता एव मज्जियोगविशेषाच्छाखा तरेष्वा
स्या गुणाः सस्मादक प्रकृतस्यैव श्मदमर्षा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वविवोपसं हर्तव्या इति॥ ७॥ आनंददयः प्रक्षानस्य॥ १॥ ब्रह्मसुरूप प्रतिपाद नपराश्रुति
स्थानं रूपं विज्ञानं च सर्वगतं सर्ववर्त्मकमित्येवं जातीय का ब्रह्मणो धर्माः कविने प्रयतिने प्रसंगाय किं माने दादायो ब्रह्मधर्मो यो वतो यत्र भूय

१६६

कविः

तय

प्रसंगः ३२५

तना चंत एव तत्र प्रतिपन्नयाः किं वा सर्वे सर्वव्रतिनत्र यथा कतिविना गंधमपि तिपात्रो प्राप्ता यामिदं मुच्यते आनंददयः प्रक्षानस्य वसुणो धर्माः सर्वे
सर्वव्रतिपन्नयाः। कस्मात् सर्वमिदा देवा सर्वव्रतिनो देवैकं प्रक्षानं विशेष्य ब्रह्म न निद्याते। तस्मात् सर्वात्रिकं ब्रह्म धर्मोणां तानेव प्रवर्धकं करणो देवो
न। देवदत्त शौर्या दिनि दर्शिनः। नन्वेवं मति प्रियशिरस्तादाया पिधर्माः सर्वे सर्वसंकीर्त्ये रसथा हि तन्निरीय कत्रा नंदमयमात्मानं प्रकृत्या म्नायते।
तस्य प्रियम् वशिरोमोहो दक्षिणः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म प्रच्छे प्रतिष्ठेत्युत्तरं पवति॥ ७॥ प्रियशिरस्तादाया तिरुपवयापवयो हिनेदि॥ १२ प्रियशि
खादीनां धर्माणां तन्निरीय कत्रा ज्ञानानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः यकारणं प्रियमादः प्रमोद आनंद इत्येते परस्परं अपि कृत्या नो कतरापि कृत्या नो पविताप
वितरुपा उपलभ्यते। उपवयापवयो वमति तदे संनक्तो निमिदं ब्रह्मैकमेवादिता यमित्यादि कतिपय नृवे तप्रियशिरस्ताद यो ब्रह्मधर्मो को वाध
र्मास्ते इत्यपदिष्ट मस्मान्निरा नंदमयोऽप्यमादित्यत्र अपि वपरस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञावता रोपयिष्ये न एते परिकल्प्यो तो न दृष्ट्य वेन एव मपि सुतराम
प्राप्तिः प्रियशिरस्तादीनां ब्रह्मधर्मस्ते तानुश्रवाद्याय मात्रमिदमाचार्येण प्रदर्शितं प्रियशिरस्तादाया प्राप्तिरिति। मद्यायो च्युनिश्चिते ब्रह्मधर्मश्च
पासनाया पदियमाने छानेतयः। संयदा मादि प्रमत्त कामवादिश्रवा तश्च हि सत्यपुपा स्यस्प ब्रह्मण एकवे ब्रह्मण एकवे प्रकमनिदं पासनान्ति
सति नान्योन्यधर्मोणामन्योन्यत्र प्राप्तिः। यथा वदेनार्या वेकं वृत्तिमुपपन्नाते छत्रेण न्यायामरेण न्या॥ तत्र योपास्ये कावपुपासनान्तिरोधर्मश्च वस्त्व
नवतेवमिषपीति उपवितापवितपुणवदिसति नंदव्यवहारमगुण ब्रह्मणु पपद्ये तननिष्ठेण परस्मिन् ब्रह्मण्यो तो न सत्य कामवादीनां धर्माणां क
वित् श्रुतानां सर्वव्रता सिरिचर्यो॥ ७॥ इति वर्थ सामान्यान्॥ १३ इति वानंदादयो धर्माः ब्रह्मसुरूप प्रतिपादनायेवोच्यमाना अर्थ सामान्या इति पाद्य

नात्र

दृश्यति ४

१३८

न्या २

1/2

۱۴۷

यं चान्न तत्तत्संकल्पस्य विधेयं च प्रतीतः न विवेकतयेकस्यावमनस्योक्त्यार्थतात्पर्यगता जवति शायत्यार्थं नित्यायमावमनस्य विधेयता चे
द्विचान्न तत्तत्संकल्पस्य विधेयं च प्रतीतः न विवेकतयेकस्यावमनस्योक्त्यार्थतात्पर्यगता जवति शायत्यार्थं नित्यायमावमनस्य विधेयता चे
स्याभ्युपगम्यते। तदीयास्तु ब्रह्म वासः संकल्पनं नाम क्रियांतरमिव परिधीनार्थभाणस्याभ्युपगम्य तस्य न वदम्॥ अपि वयदिदं किं वा अत्रापि क्रिमिना
अत्राकोटपतंगेन स्रजे त्रिमित्यत्र तावन्न सर्वात्राभ्यवहारस्योद्यत इति शक्यं वेकुम्। अथ एवावमनस्योक्त्यार्थं नित्यायमावमनस्य विधेयता चे
वर्यादापो वा मरुता पिनापामचिमनोद्यते प्रसिद्धास्ते वदन्ति मनीयास्तु परिधीन इति शक्यं वेकुम्। न च ईदं विशेषेण वति अपि वा विमितीति वत्तमानाप
दशिवात्राया शो विधि क्रमः। ननु मयं तस्यपि ममानं वर्तमानापदे शि वं सत्यमेव। मेतदवश्यं विधेयं ब्रह्म तस्मिन्नायः कार्यत्वा नादपां वासः संकल्पन
मेवा प्रवीं विधीयते। न वामनो। सर्ववदिति तत्कृपपादितो। अथ कर्तृविमृष्टात्रावमने विधिविन्नकिरितितदपि सर्वत्रैवावमनस्य प्रत्यक्रमत एव वावमनस्य
विधिमित्वा। देतमेव तदनमनं कुर्वतो मन्यं तस्यैव के कणा अवस्थांति नाम नंति तस्मादेतं विदित्यादितस्मान्माध्यां दिनानामपि पावे आ वमनानुवा
दितैव विवेकमेव प्रज्ञत पाण वा। सो विद्वे विधीयत इति प्रतिपत्तव्यं। योपयमस्युपगमः क्वचिदावमनं विधीयतो क्वचिदासो विज्ञानमिति सोपिन साधुरापो
वा मरुत्यादिकाया वाक्प्रवृत्तः स्वर्गवैवेककृपात्। तस्मा सो विज्ञानमेव विधीयते। नावमनमिति नित्यायं॥ ७॥ समान एव वा ज्ञेयान्॥ ११॥ वाजसनेयि
शारवायामग्निरहस्ये शां दिलेना। भाकिता विद्या विज्ञाता। तत्र वयं अणुमयं। अत्रात्मानं धृपा आत्मनो मयं प्राणवारी रंजा कृपमित्येव भादेयः। तस्यामेव
शारवायां दृहदाण्य के पुनः पद्यते। मनो मयं पुरुषो ना सत्यमस्मिन् दृहदायं यथा ब्रीहिर्वायवो वा मण्य सर्वस्योशनः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशान्तियदि

देकिं वति। तत्र शंशयः। किमियमेकाविद्या निरूप्य हृदयरूपकयोः गुणोपसंहारश्चेति देशमे विधेयुणा उपसंहारश्च किं तावत्सां विद्याने दोषाणां
 वच्छाचेति। कतः। नोनरुत्प प्रसंगान्। निनासु हि शाखासु आध्यावेदिने दातोनरुत्प परिहारमालोच्य विद्यैकवमथवसायैकनातिरि
 क्ता युगाश्च तत्रोपसंक्रियते प्राणसंवादादिधित्युक्तैरकस्योऽनः शानवायामधोऽविदिते दातावादशकपरिहारेणैकनविप्रक्षयदेशछे
 काविद्यानविउमर्हति। नवाविकमात्रानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति विज्ञागः सैनवति। तदात्यतिरिक्ता एव युगाश्च तत्रैतदवसा
 येरन्तमाना अपि ननयवासायैते मनोमयवादयः सस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहारइत्येवंप्राप्ते ब्रूमः। यथानिनासु शाखासु विधेकवैयुणोपसं
 हारश्च नवति। एवमुक्तस्यामुपि शाखायां नविउमर्हति। उपास्याने दाता तादेव हि ब्रह्ममनोमयवादि युण कमुनयत्रापहपाधोस्य मजिने प्रत्य
 निजानीमः। उपास्यवरूपं विद्याया नवरूपा। तदेविद्यानेदे विद्यानेद मध्यवसायं राक्रमः। नापि विद्यानेदे युण द्यवच्छानं। ननुपौनरुत्प प्रसं
 गाविद्या नोरोधवमितः। नेत्युच्यते। अर्थविज्ञा गोपपत्तेः। कस्यामानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति नकिविज्ञोपपद्याते नवे
 वमति यदपचित मन्त्रिरूपस्य तादेव हृदयरूपके पि पवितर्यस एष सर्वस्य शान इत्यादियु पवितमेव मनोमय इत्यादित नपवितर्यं। निष
 दोषः। ननु जनेनैव प्रदर्शितं पवित विद्या प्रत्यनिजानात् समान गुणा म्ना नेन हि विप्रक्षयदेशोशादित्यविधी प्रत्यनिजाप्यनस्यामी शानवाद्यु
 पदिष्टोऽन्यथाहिकथं तस्या अर्थयुगविधिरनिधीयते। अपि वत्र प्राप्ताशो पदेवोक्त्या मपि शाखायां विधेकवैयुणोपसंहारश्चेत्कपपत्री।
 सर्वधोपि॥२॥ हृदयरूपके। मत्तत्रलित्फपक्रमतद्यत्तभत्यमसास आदित्योऽयमपतस्मिन्नेडले प्ररुषशति तस्यैव सत्य

देवमन्त्रा

नार्थवति वाक्यसंज्ञाते प्राप्तां शपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाप्युपपद्यमानत्वात् नतद्वलेन

प्रत्यक्षोपेक्षितुं शक्यते तस्माद्वै सामाना

१७०

स्य ब्रह्मणो विदेवमध्यात्मं वायतनविशेषमुपदिश्य आकृतिशरीरव्यवस्थायां देउपनिषदा वादिष्येनेतद्व्योपनिषदह रित्यधिदेवतंतस्योपनिष
 दहमित्यध्यात्मं तत्र शंशयः। किमविनागेनेते उने अप्यपनिदाबुनयत्रासु धीक्षतये उत विनागेने काधिरिवमेकाध्यात्ममिति। तत्र सूत्रेणैवोपक्रमानेय
 याशां डित्य विद्यायां विनागेनापि अधीनायां गुणोपसंहार उक्त एव मन्यत्रापेव जातीयैकविषये नविउमर्हति। एकविद्यानिर्भेधा देकाहीयं सत्य
 विद्याधिदेवमध्यात्मं वाधीतोपक्रमाने दाद्यतिषक्तपाडावा। कथं तस्यामुदितो धर्मस्य मिव नस्यात्। योत्वायायै कश्चिदुगमनादिरावाराशोस्ति
 स्यामगातेरप्यगातेन उल्पादेव नवति तस्माज्जयोरप्यपनिषदोक्तं नयत्र प्राप्तिरित्येवंप्राप्ते प्रतिविधेत्ते॥७॥ ननु विज्ञेयात्॥२॥ ननु योरुत्तयत्र
 शक्तिः। कस्माद्विशेषात्। उपासनश्चानविशेषोपबंधदित्यर्थः। कथं चानविशेषोपबंध इति। उच्यते। एष एतस्मिन्नेडले प्ररुषशति त्वाधिदेवैकं प्ररुषं प्र
 त्यतस्यापनिषदं हरितिमावयति। योयं दक्षिणे सन् प्ररुषशति वाध्यात्मिकं प्ररुषं प्रत्यतस्योपनिषदहमित्यमावयति। वेतमं निहितालंबनं सवनामनस्मादा
 यतनविशेषाया योयेनेति उपनिषदा उपदिश्यते। जतनयोरुत्तयत्र प्राप्तिः। ननु कएवायमधिदेवमध्यात्मं प्ररुषः। एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणश्चायतन इ
 यप्रतिपादनात्। सत्यामेवमेतदेकस्यापि च वस्त्वाविशेषोपसंघोपादानेनोपनिषद्विशेषोपदेशात्। तदवच्छाते स्यैवमानविउमर्हति। अस्मिदायं दष्टांतः। सत्य
 याचार्यरूपानपायेयदाचार्यस्यास्तीनस्यानुवर्तनमुक्तं नततिष्ठतो नवति। यच्चतिष्ठतं नतदासीनस्येति। ग्रामा रण्ययोस्त्वाचार्यवरूपा नपायात्वरूपा
 नुवर्तन्त्यवधर्मग्रामारण्यतनविशिषा नावाज्जयत्रुल्यवद्वावश्यं दष्टांतः सत्तस्माद्यवच्छाना योरुपनिषदोभावात्। दृश्यति वा॥२॥ अपि विवेजाती
 यकानां धर्माणां द्यवच्छेति लिङ्गदर्शनं नवति। तस्यैव तस्य तादेवरूपं यावमुष्णं क्लोयत्रामतत्रामिति। कथमस्य लिङ्गवमिति तदुच्यते। अस्यादित्युक्तानां दक्षिणा

३३

संयथा समुपगच्छेत्
लोको

मा

तुधमो नृश्रयो न्यामि नृपसंहाया नश्यन्निहाति दशो नादित्यः पुरुषगता नृपा दानं हि पुरुष उ पसं हरति । तस्यै तस्य तादव रूपमित्यादिना तस्माच्च व
 तिष्ठेति एवेति उपनिषदाविति निर्णयः ॥ ७ ॥ संभृते तिष्ठत्यापि नातः ॥ ८ ॥ जलजोष्ठा वीर्या मृता निवृत्ता अज्येष्टं दिवमातता नित्यं वराणा यनीयानो रि
 लेष्वीर्यं मृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विवृतयः पर्यंति । तेषामेवोपनिषदिशां डिवा विद्या प्रभृतापो विवि ब्रह्म विद्याः पद्यंते । तासु ब्रह्म विद्यासु
 तासुता ब्रह्म विवृतय उ पसं क्रिये रात्रावति विचारणयां ब्रह्मसंबंध उपसं हार प्राप्तिो पठति संभृतिद्युत्याति शृतायापि विवृतयः शां डिवा विद्या प्रभृ
 तिश्च नोपसं हृत्यां । त एवायतन विशिष्ययोगात्ता तथा हि शां डिवा विद्यायां रुद्रयायतन ब्रह्मण उक्तोपम आत्मा तर्ह्यदय इति । तव दिवदत्त हर विद्याया
 यामपि दहरं पुंडरीकावश दहरोस्मि नंतरा काश इति । उपको मल विद्यायां वक्ष्यायतनै वं य एषोक्तिणि पुरुषो दृश्यत इति । एवैतत्र तत्र तत्र दध्यामि
 क मायतन मेनासु विद्यासु प्रतीयाते । आधिदेविकास्तेना विवृतयः सृष्टि प्रभृतयः सत्तां कृत एतासु प्राप्तिः । न चैतास्त्वप्याधिदेविका विवृतयः प्रयति । ज्ञा
 यान् रिबो ज्ञायाने न्यो लो क्ति म् एष उ एव नाम नीरेष हि सार्व भु लो क्ति न्ति । यावन्नाश्रय माकाशका वा नर्षा तर्ह्यदय काश उ ने अस्मिन् द्या वा एधि वी श्री
 तरे व भ्रमाहिते इत्येव माधाः । संति वा न्या आयतन विशिष्य हीना अपी ह ब्रह्म विद्याः षोडश कलायाः । मयामेवमित्तथाप्यत्र विद्यते विशिष्यः सृष्ट्या द्यु
 पसं हार इति । अमानुषा म्रानेन हि प्रत्यक्षपि तासु विप्रक्षुष्ट देवा अपि विद्या सुविप्रक्षुष्ट देवा गुणा उ पसं क्रिये रत्रिति युक्तं । अत्रुत्पादय सुशां डि
 ल्यादि वाक्प गो वराश्च गुणाः परस्पर द्या वत्तत्पु पवान् प्रदिशां तरवर्ति विद्या प्रत्यक्षप न चमाः । न च ब्रह्मसंबंधमात्रेण प्रदेशांतरवर्ति विद्या प्रत्यक्षप
 स्त्वप नमिच्छे ता विद्यानेदे पित उपपत्तिः । एकमपि हि ब्रह्म विवृति विदितेन कथं पाठ्यत इति किंतिः । परो वरीयस्त्वादो दर्शयतु । तस्माद्दी र्यं नृत्पादीनो

अं ३

१६ १७१

तत्र ३

शां डिवा विद्या दिष्टु पसं हार इति ७ पुरुष विद्याया मित्येते तरेषामनामाना ॥ १४ ॥ अस्मि तोडिनां पिंगि नां वर रुद्र्य ब्रह्मणे पुरुष विद्या तत्र पुरुषो यत्
 कल्पितः । तदीय मायुस्त्रेधा विनज्य सवन वर्यं कल्पितं । अशिशिषा दीनिवरीत्तादिना देन कल्पिता मये वधमभि व्रम मधि गता अशानि व प्रयोगादपः
 तैत्रिरायका अपि किं विमुक्तय संकलायंति । तस्यैवं विडो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्रीत्येतेनानुवाकेन तत्र संशयः । किं य इतरत्रोक्ताः पु
 रुष यस्य धर्मा स्ते तैत्रिरायके पप्रसं हृत्याः किं वानो पसं हृत्या इति पुरुष यज्ञे वा विशेषा उ पसं हार प्राप्ता वा वत्मा हनो पसं हृत्या इति
 कस्मात्तत्र पप्रत्य निज्ञाना नावान् । तसा हा वार्यः पुरुष विद्याया मिति । यद्ये किं धी शास्त्रिनां तोडिनां पिंगि नां वरुष विद्यायां आम्नानं निमित्तरेषां
 तैत्रिरायकाणा माम्नानमस्मि । तेषां हीतर विलक्षण मेव यज्ञसं पाद नंदरपते पत्रीयजमान । तदिवे द बर्हि रूपा ज्यक्त यत्रिगा द्यनुक्रमणात् यदपि स
 सं वनं पाद नं । तदपीतर विलक्षण मेव यज्ञार्थ प्रा तर्मधो दिनं व तानि सवनानीति यदपि किं विनारणा व नृथ वा दिसामानां तदप्य ल्या यत्वाद्
 यसा वलक्षणं नानि नृयमानं पप्रत्य निज्ञापने समं । न चोते त्रिरायके पुरुषस्य यज्ञवैश्वयते । विडो यज्ञस्येति हि नैवेने समानाधिकरणे षष्ठो विहा
 नेव यो यज्ञस्येति म हि पुरुषस्य मुखं यज्ञवमस्मि । यधिकरणे षष्ठो विडो यो यज्ञस्येति । न च त्रिहिरुषस्य मुखो यज्ञस्यै बंधः अस्यां वगातो मु
 ख्य एवार्थ आश्रयि तयो न तात्तः । आत्मा यजमान इति वयजमान वै पुरुषस्य नि ब्रुवन् विद्यधिकरणे नेवास्मय जस्यै बंधं दर्शयति । अपि वत्स्ये
 वै विडो इति सिद्धदनुवाद क्रान्ति स्यात् । पुरुषस्य यज्ञावमात्मा दीनां यजमानादिना वै प्रतिपिमानस्य वाक्पने दस्यात् । अपि वत्स्ये
 मात्मविद्यां उरस्ता उपदिश्या नंतरं तस्यै वै विडो इत्याद्यनुक्रमणं पश्यतः । प्रवृत्तौ एवैष आम्ना यो न स्वतंत्र इति प्रतीमः । तथा वै के मे वफलमुजयो

रपुत्रु वाक्यारूपलनामरे। ब्रह्मणे महिमानमात्रोतीति। इतराणां च न च शेषः। उरुषविद्यानाश्चाधुरनिर्दोषलो ल्यसोर्प्रचोडत्रां चैषाते
 जीवतियएव। तदेति समन्तिद्यानराता। तस्माच्छास्त्रांतराधीतानां प्ररुषधर्माणा माशर्मत्राणा मप्राप्तिश्चेति रायके॥४॥ **वक्ष्ये चार्थान्तरान्।** अस्या
 यवर्णिकानां मुपनिषत्परिचये मंत्रसमाधायः सर्वविध्यैरयं प्रविध्यधर्मनीः प्रहंजविधिविष्कृतादिः तांतिनां देवसवितः प्रसुवयज्ञमित्यादि
 शाध्यायनिनां चेतोश्चोपरितनीलो सीत्यादिक गनांतिस्त्रियाणां नो मित्रः शंवरुण इत्यादिः वाजसानयिनां नूपनिषदरत्ने प्रवर्था ब्राह्मणपर्यतो दे
 वारुवे सत्रं निषडरित्यादिकौषीतकि नामपि अत्रिष्टोमत्राहणं ब्रह्मवा अत्रिष्टोमो ब्रह्मेतदहर्ब्रह्मणेव ते ब्रह्मोपर्यति ते मृतव माभुवैतिय एतदह
 पर्यतीति किमिमे सर्वप्रविध्यार्यामंत्राः प्रवर्था दानिच कर्माणि विद्याविषयं श्रीह्रियेरन किं वानोपसं ह्रियेरत्रिति मीमांसा मरुकिं तावन्न प्रतिनाति उपसं
 हार एषां विद्यास्थितिः। कृतः विद्याप्रथानां मुपनिषद्ग्रन्थानां समापेपात्तु न चेषां विद्यार्थतया विधाने नोपलनामरे बाह्यमुपलनमाना अपि च नु माभ्या
 मरे मनिधिमा मर्थान्तरा हिर्मनिधेरर्थव चेषं न वत्य कस्मादसावा प्रयित्तु युक्तः ननु निषां मंत्राणां विद्याविषयं किं वि सामर्थ्यं पश्यामः। कथं व प्रव
 र्था दानि कर्माणि त्रनार्थं वेनेव विनियुक्तानि सति विद्यार्थवेनापि प्रतिपाद्यमतीति निषादाधः सामर्थ्यं तावन्न मंत्राणां विद्याविषयमपि किं विच्छेदक
 ल्ययित्तुं रुदयादिसंकीर्तनाह रुदयादीनि हि प्रायेण पाशनिधायन नादिना वेनोपदिष्टानि तन्वादेणे वरुदयं प्रविध्योत्पै जानीय कानां मंत्राणां
 मुपनिषद्ग्रन्थानां गच्छेत्। **वक्ष्ये चार्थान्तरान्।** अस्या विद्याविषयं किं वि सामर्थ्यं पश्यामः। कथं व प्रव
 र्था दानि कर्माणि त्रनार्थं वेनेव विनियुक्तानि सति विद्यार्थवेनापि प्रतिपाद्यमतीति निषादाधः सामर्थ्यं तावन्न मंत्राणां विद्याविषयमपि किं विच्छेदक
 ल्ययित्तुं रुदयादिसंकीर्तनाह रुदयादीनि हि प्रायेण पाशनिधायन नादिना वेनोपदिष्टानि तन्वादेणे वरुदयं प्रविध्योत्पै जानीय कानां मंत्राणां
 मुपनिषद्ग्रन्थानां गच्छेत्। **वक्ष्ये चार्थान्तरान्।** अस्या विद्याविषयं किं वि सामर्थ्यं पश्यामः। कथं व प्रव

रु
ना
रु

विरुद्धो विद्यासु विनियोगो वा ज्ञापेय इव ह स्मृतिमवस्थेत्येव प्राप्तेभूमः। निषा मुपसं हारो विद्यास्थितिकस्माद्वक्ष्ये चार्थान्तरान्। रुदयं प्रच्छेत्ते वैजा
 तीय कानां मंत्राणां येषां रुदया वेधादयो नित्रा अत्रिर्मंत्रास्तुपनिषदितास्ति विद्यानिर्गतेषां तानिः सौगुं सामर्थ्यमिन्निष्ठ रुदयस्योपासने
 रूपयोगात्तद्वारकउपासने संबध उपन्यसः। निरुद्धोते। रुदयमात्रसंकीर्तनस्य चैव मुपायोगः कथं विद्यास्थिते तानव रुदयमात्रमत्रमंत्रार्थः। रु
 दयं प्रविध्यधर्मनीः प्रविहजेत्येव जातीयकादिनमकलो मंत्रार्थो विद्यानिर्गतेषां तानिः सौगुं सामर्थ्यमिन्निष्ठ रुदयस्योपासने
 वै प्रविध्योत्पै मंत्रस्यानिर्गतेषां तानिः सौगुं सामर्थ्यमिन्निष्ठ रुदयस्योपासने
 तरादनुसर्तयः। एवमन्तेषां मपि मंत्राणां केषां विविचिंतेन केषां विध्वनेना केषां विप्रमाणं तरेणुत्वेमर्थान्तेषु विनियुक्तानां रुदयस्य पति
 तानामपि सतानं सनिधिमात्रेण विद्याशेषोपपत्तिः। उर्वलोहिमनिधिः क्रत्यादिन्यस्फुक्ता प्रथामेते विष्कृति लिगवा क्य प्रकरणे दान समखा
 नी समवायपरदौर्बल्यमर्थं वि प्रकर्षादित्यत्र तथा कर्मणा मपि प्रवर्णा दीनामन्यत्र विनियुक्तानां विद्याशेषोपपत्तिः। न चिषां विद्यानिः
 सरु रेकार्थं किं विदस्त्रिवाज पोयेउ रुदयस्य तिसवस्य स्पष्टः विनियोगांतरं वा ज्ञापेयेने ह्य रुदयस्य तिसावेन यजेतेति। अपित्ति कोर्थ प्रवर्थाः स
 त्रउत्पादो बलीयसा प्रमाणेना न्यत्र विनियुक्तो न डर्वलेन प्रमाणेना न्यत्रापि विनियोगमर्हति अत्र च माणवि शेषवेहि प्रमाणयो रेतदेव स्यात्
 ननु बलवदबलायोः प्रमाणयो र्युत्तमाणा विशेषता संभवति बलवद बलता विशेषात् एवमेतस्मादेवं जानीय कानां मंत्राणां कर्मणा वानमैति
 विपाठमात्रेण विद्याशेषवमाशंकितयो अत्रापानुवचनादिधर्मसामान्यानुसंधिपाद्युति सौतो एवैवानुपायनश एवोषवा ऊशा छंदस्तु

नामाखनोग कर्मशय रूपण यतिरेकेणापेक्षितं किं विद्वि तन्नानर्थिका गतिः लोकवक्षिष्विनागोदृष्टयो यथा लोके याम प्राप्नो देशान्त
पणः पथात्रापि च्यतिनारोपप्राप्तावेवमिहापातिनूयथैतं विनोवत्रार्थध्याये निपुणतरमुपपादयेयामभा ॥ अनियमः सर्वसिद्धिरोधः वास्तु
मानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ सुगुणासुविद्यासुगतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तं सुगुणासुपिविद्यासुकारुविज्ञतिः सुयानो यथाप्यं
कविद्यायां शोडित्यविद्यायां षोडशकलाविद्यायां विद्यानरविद्यायामिति । तत्र संशयः याश्चेत्तेषां गतिः सुयाते ताश्चेन्नियम्यते ता नियमेन सर्वो
क्तिरेतेवं ना तीयिकास्ति विद्या निरसि संवाध्यतेति । किं तावत्यासंनियम इति । यात्रेव सुयते ताश्चेन्नियम इति प्रकरणस्य नियमे कवात् । यद्यस्य मा
णापि गतिविद्यांतरंगे छेत्तुयादीनां प्रामाण्यं लाये तसर्वस्य सर्वार्थप्रसंगादपि चारि रादिकैर्कैव गतिरुपकोशलविद्यायां पंचाशद्विद्यायां च उ
त्पत्त्यते । तस्यार्थश्चेन्नर्थकं पुनर्वचने स्यात् । तस्मान्नियम इत्येवंप्राप्ते पठ्यनियम इति । सर्वो मा मेवात्फदय प्राप्तिफलानां सुगुणानां विद्याना
मविशेषाणोपादेव यान्तरागतिर्न विद्यते इति । न च नियमासुगमे प्रकरणविरोध उक्तः । नैवोचितोऽर्थः वाक्ष्यमानास्यां कति स्मृतिः स्यामि
र्थः । तथा हि कति स्म य इति उरिति पंचाशद्विद्यावतां देवयानं पंचानमवतारयं तीयेवामरपेयकातप इत्युपासत इति विद्यांतराशित्तिनामपि पंचा
शद्विदिः समानमार्गातां गमयति । कथं पुनरवगम्यते विद्यांतराशित्तिनामिदं कति रिति । ननु अक्षतपः परायणानामेव स्यात् । नो मात्रश्रवणात् । नैव
मः । न हि केवलास्यां अक्षतपौ न्यामं तरेण विद्याबलमेवागतिर्न स्यात् । विद्यायातदारोहं नियत्रकामाः परागताः । न तत्र दक्षिणार्थं तिना विद्वांसस्तप
श्चिनश्चि कृतं तरान् । तस्मादिह अक्षतपौ न्यां विद्यांतरोपलक्षणवाच्यं नैव निरुपपन्नं विद्याधिकारे प्रीयतेति य एवामेतद्विड्येवामी अरपेयकां

१७५

सत्यमुपासत इति । न च अक्षतपौ ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति शब्देन सत्यं शब्दस्य ब्रह्मण्यस्य न प्रयुक्तत्वात् पंचाशद्विदिः । वेत्ति विद्यैवोपासत इति
विद्यांतरपरायणानामेवमुपासतं । यथैतत्तौ पथानौ विड्येकीटाः पतेगायदिदं दं दं क मिति वमर्ग इयत्रोपाधौ गतिं गमयंतीति । देव
यानपि उपाणयोरेव विद्यानां तत्तावेयति । तत्रापि विद्याविशेषादेवां देवयानप्रतिपत्तिः स्मृतिरपि । सुस्तुतां गतिं तेजगतः वास्तुते माता ।
कयायात्पना इति मय्यावर्तते पुनरिति । यत्पुनर्देवयानस्य पथोऽपि श्रानमुपकोशलविद्यायां पंचाशद्विद्यायां च तज्जयनाप्यनुवित्तनार्थः । तस्माद
नियमः ॥ यावदधिकारमवच्छिन्नं राधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ विड्योर्वर्तमानादेव पातानंतरं देहांतरमुत्पद्यते । न वेति विन्यते । ननु विद्यायाः साधनं नृतायाः
श्रीपत्तिकैवल्यनिर्दिष्टः स्यान्नवेति । नियं विज्ञोपपद्ये । न हि पाकमाधनमपत्तावोदानो न विज्ञवेति वितासं नवति । नापि भुजानस्य न वेति विन्यते
। उपपन्नं विन्यते । ब्रह्मविदामपि केषां विदिति हामपुराणयोर्देहांतरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा त्रयोतरमानामविदाचार्यः पुराणेषु विस्मृतिनियोगात् कलि
दापरयोः सौख्यं ब्रह्मदेयाय नो ब्रह्म वेति स्मरंति । वस्तिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः उत्रः सवनिमित्रापोदपगतस्वदेहः पुनर्ब्रह्मादिशान्निवावरुणाप्योऽवब्रह्म
ति । नृयादीनामपि ब्रह्मण एव मानमानोऽप्राणां वारुण्यते पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते । सन क्रमारोपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रस्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्मृद्वेन
प्रीडयन् ब्रह्मैवमेव दत्तनारदृष्टतीनां नृयस्मादिहांतरोत्पत्तिकथातेन तेन निमित्तेन नवति स्मृती श्रुतावपि मंत्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । तेव केचित्पति
ते शर्वदेहे देहांतरोत्पत्तिः । केचित्पुच्छित एव तस्मिन् योगे श्वर्यवशादेनेकादेहांतरोत्पत्तिः । ननु यायेनामर्षे वेति समधिगतसकलविदार्थाः स्मर्यते । तदेतेषां
देहांतरोत्पत्तिदर्शनात्प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पालिकं मोक्ष हेतुवदेव । नैवैवैतत्तत्तरमुत्पत्तिनो नैवामपौतरतमः प्रवृत्तीनां विदप्रवर्तनादिषु लोकास्ति हेतुव

नां क २

धि कारेण नियुक्तानामधिकारतंत्र्यास्ति तेः यथा सोऽनवन्मवितामहस्ययुगपर्यंतं जगत्तु धि कारं वरितामदवमानउदयास्यमयवर्जितं कैवल्यमनु-
 भवति। अथ तत्तत्कथं उदेत्यनेनोदेता नानासमैतिकल एवमाधेस्तातेति श्रुतेः। यथा च वर्तमाना ब्रह्मविद आरब्ध नो गच्छेत् कैवल्यमनु भवति। तस्मात्
 वदेव विरंया वन्न विमोक्षेयम् पश्यति श्रुतेः। एवमपीतरतमः प्रवृत्तयोपीश्वराः परमेश्वरेण तेष्वातेष्वधिकारेण नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सत्यम्यग्यो-
 र्नि कैवल्यरुतावेक्षीणत्वाण कर्माणां यावदधिकारमवतिष्ठति तदवसाने वाप ह्यंतस्त्य विरुद्धम्। अस्त्य एव तमेव हिते फलदायक मशुभमति वाह-
 र्यतः स्वातंत्र्येण एव दिव्यं तं रम्यमन्यो देहं संवरंतः स्वाधिकारनिर्वर्तनाया परिमुषित स्मृतय एव देहं द्रिय प्रवृत्ति वशिवानिर्माय देहं पुगपक्रमेण
 वाधितिष्ठति। न विने जातिस्मरा ह्युच्यते। ते एव ते श्रुति प्रसिद्धे यथा श्रुतं तत्रा ब्रह्मवादिनी जन केन विवदिउ कामा च दस्युधे देहं जान कमा विश्व युद्य-
 द्यति न पश्चात्सामेवा विवेशेति स्मर्यते। यदि हि उपयुक्ते सत्तय एव तत्रैक मणि कर्मांतरं देहं तत्रारं जा कारणमा विर्त्तते। तदा यदि अदस्यु बीजं कर्मांतरं तद-
 वप्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पक्षिको मोक्षो देह उच्यते। न त्वियमाशौका युक्ता। ज्ञाना कर्म बीजदा हस्य श्रुति स्मृति प्रसिद्धात्। तथा हि श्रुतिः
 निघते हृदययै छिद्येते सर्वश्रयाः। चाथ ते वास्य कर्माणि तस्मिन् देहे परावरे श्रुति स्मृति लै नै सर्वश्रया ना विप्रमोक्ष इति वैवमा ध्या। स्मृतिरपि। याये
 धर्मिस्ममिधो मिनीस्ममा कुरुतेर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि तस्मिन् ज्ञाना कुरुतेत्येति बीजा न्यस्य पद द्या निनारो हतियथा पुनः। ज्ञान दायै स्वयां केशे नीमस-
 पद्यते पुनरिति वैवमा ध्या। न वा विद्यादि केशा न हसति केशा बीजस्य कर्माशयस्यैका देशदा ह एक देश प्ररोह स्येत्कप पद्यते। न त्वपि दस्युधे शालि बीज स्येक-
 देश प्ररोहो दस्यते। प्रवृत्ति फलस्य उ कर्माशयस्य मुक्तेषो रिवा विगच्छया निवृत्तितस्य तावदेव विरमिति शरीरपातावधिकरणात्। तस्मा उपपन्ना यावदधि-

१७५

विरं

कारमाधिकारिकाणा मवच्छि तिः। न वत्तान फलस्या नैकांतिकता। तथा वक्षतिर विप्रोषो लैव सर्वेषां ताना मोक्षं दर्शयति। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुधतम एव तद-
 नव तथ धीणां तथा मनुष्याणामिति। ज्ञानां तरेष्वा वैश्वर्यादि फले ध्यासकाः स्युर्महर्षयः। सपश्चादेव यत्तय दर्शनेन निर्विक्लाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठा यै कैवल्यं प्रा-
 उरिक्त्वा पपद्यते। ब्रह्मणा सहते सर्वमप्राप्ते प्रतिश्रयं। परस्यां ते च तात्मानः प्रविशंति परं परं मिति स्मरणात्। अथ च फलवाच ज्ञानस्य फलविरलतां कानुप-
 पत्तिः कर्म फले हि सुगोदा वन उन्नवाहू हस्यादा शोका न वेदान विति। अथ च ब्रह्म ज्ञान फलं यस्मात्ता दपा रोक्षा इति श्रुतेः। तत्र मस्माति मिश्रव ड पदेशा-
 त्। न हितं मस्मात्त्यस्य वाक्यस्यार्थः च मृतो न विष्यतीत्येवं वाक्यः परिणेतुं। तच्चैतत्पश्यन् विद्वान्मादेवः प्रति पे देहं मनुज न वैस्यै। अति यमस्य दर्शन-
 कोलमिव तत्फलं सर्वात्म्यं दर्शयति। तस्मा देकांति की विडम्भः कैवल्यसिद्धिः॥ ७॥ अन्तरधियो व विरोधः सामान्य तत्रा वाच्या मोप स वत्त ड की॥ ३३ चान-
 सनेयके श्रुयते एतद्विदत्तरं गमि ब्राह्मणा अभिवदं त्यस्तुल मन एव रुस्वदी धर्मित्या दितथा यवीणे श्रुयते य परायया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद देश्य मया
 ल्य मगोत्रमवर्ष मित्यादि। तथैवान्यत्रापि विशेष निराकरण धारेणाक्षरं परं ब्रह्म आद्यते। तत्र वक्षति किं विदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषेधो ते नान्यो विशेष-
 धो प्रतिषेध बुद्ध्यानां किं सर्वोत्तमं सर्वव्यापि कृतद्य वच्छेति संशये कति विनागा घावच्छा प्राप्ता दुयति। अन्तरविषयास्तु विशेष प्रतिषेध बुद्धयः सर्व-
 वारो ह्यथाः सामान्य तत्रा वाच्याम। सामानो हि सर्वव्यापि शेष निराकरण रूपो ब्रह्म प्रति पादन प्रकारस्य दिववसर्वव प्रतिपाद्यं ब्रह्मानि नै प्रत्य निज्ञायते
 तत्र किमित्यन्यत्र तत्तु बुद्ध्या न्यत्र न स्पृष्टं। तथा चानं दारयः प्रक्षान्त्ये तत्र द्या स्यात्। तत्र विधि रूपाणि विशेषणानि विंति ताना प्रतिषेध रूपाणि विविशोषः॥
 प्रोचार्थं शायं विंति न दे। अपस्तदवदिति निदर्शनं यथा जामदग्योऽहोने चुरो जशिनी श्रप सक्तु वोदितास्तु उरो जश प्रदानमं ज्ञाणा मये होत्रैरेधरमि

रूपमिध

तयेवमादीनामुजायवे दोषानामप्यधुनिस्त्रिंशं बांधेन वत्तधुर्ककवा सुरोडाश प्रदानम्प्रभनतंत्रवाङ्गानामेवमिहाप्यक्षरतंत्रवा
 उविशेषाण्यत्र कविदत्तानामक्षरैरुपवर्तमानिमेवं धत्तयेः तत्र कं प्रथमकोडे गुणमव्ययनिक्रमेतदर्थवानुस्येनवेदमयोगस्तत्र॥३॥
 नातु॥३॥ धत्तपस्यसिधुजान्स्वायासमानैवैपरिषद्यजाते तयारन्यः पिप्लनबा दत्तनश्रैन्त्यो अनिवाकशीतीत्यध्यात्माधिकारेनेत्रमाथर्वणिकाः
 श्वेताश्वतरा पठेति तथा कः सतं पिबंतोस्तु कृतम्यलोके उल्लंघने परोपमपराई छायातपो ब्रह्मविदावदेति पवायायोयेवमिहाविकेताइति
 किमत्रविधे कचमुतविधानानाचमि तिर्भशयः कितावत्याहीविधानानाचमिति। कृतः विवेकदर्शनात्। वास्तुपर्वेत्पत्रत्येकस्यतो द्वैदशपति। एकस्यवा
 जोरुवै। अतपिबतावित्यत्ररुनायोरपिनोन्नतमिवदशपतेतद्वैमानंविधातिद्यादित्येवंप्राज्ञब्रवीतिविधेकचमिति। कृतः यतउत्तयोरप्यनयो
 मंत्रयोरित्यत्रापरि छिन्नं द्विबोपेतं विधेरूपमनित्रमामनैति। ननु दर्शितोरूपनेदेनेत्यन्ये उनावप्येतो मंत्रौ जावद्वितीयमीश्वर इति पादय तो नाथो
 तरं। वास्तुपर्वेत्पत्र तावदनश्रैन्त्यो अनिवा कशीतीत्यशनायाघर्तितः परमात्मा प्रतिपाद्यते। वाका शेषे पितृभूत एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते मुंयराय
 श्पत्यन्यमाशमिति। सतं पिबतावित्यत्र जीवे पिबत्यशनायाघर्तितः परमात्मा पिशाहवर्तित। कत्रिन्यायेन पिबतीत्युपपद्यते। परमात्मप्रकरणे एते
 दन्यत्र विद्वन्मन्त्रधर्मादन्यत्र धर्मादिशुपक्रमान्तरविषय एव तापि वाक्यशेषो नूवति। यः सुउरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमिति। युरीप्रविद्यावात्मा
 नोहीत्यत्र विद्वत्पंचितं। तस्मान्नास्ति विधेः सस्माच्च विधेकचमपि विद्याप्यते। विद्वाने प्रपौ वपिर्थात्तो वने परमात्मविद्ये वावगम्यते। नास्म्यवि
 त्तये वरजा वो पादानं नार्थो नरविस्तथा। न व परमात्मविद्यायां नेहनेदविद्यावतारोहीत्यर्त्तः। तस्मात्प्रवार्थ एवेधयोगस्तस्माद्वाधिकधर्मोपमैरः।

रूपमिध

दि

अंतरा नूतनामवस्थात्मनः॥३॥ यस्मात्तादपरोक्षा इत्यत्र आत्मा सर्वतर इत्येवं रूपसकहोऽप्रभृत्योर्निरंतर्येण वाजसानेयिनः श्रमामनैति। तत्र मंशयो
 विधेकचैवास्यादिधानानाचैवेति। विधानानाचमिति तावत्याप्रमन्याससामर्थ्यादयथाह्यन्यनानतिरिक्ताथीद्विराश्रानमनर्थकमेवस्यात्। तस्मादाया
 न्यासो कर्मनेद एव मन्यासादिघाते दृश्येव प्राप्ते प्रत्याहोतराश्रानाविशेषा नुद्यात्मनो विधेकचैव विधानानाचमिति श्रवणं किं तावत्याही विद्या
 नाचमितिर्भशयः किं तावत्याही मिति। सर्वतरि रोहिस्व आत्मो नयत्राया विशिष्टः दृष्टानेव प्रत्युच्यते। न हि दावात्मानावेकस्मिन् हि सर्वतरि स्म
 श्रैव तत्सारात्वेकस्मिन् जर्मसर्वतर इवमवकल्ये तेकस्य नूतनताम वै नूतनसर्वतर इत्यात्मा यथापैव नूतनसमूहे देहेष्टथिद्या आपोतराश्रयस्तेजो
 अंतरमिति सत्यथापेक्षिकेतरत्वेनेव सर्वतरत्वं न वतित्यर्थः। अथवा नूतनामवदितिकृत्यं तरं निदर्शयति। यथैको देवः सर्वभूतेषु श्रुः स
 र्वथापीत्येव नूतं तरात्मापेतस्मिन्मंत्रे समस्तं नूतनामेधेक एव सर्वतर आत्मा प्रायत एव मन्यायोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः। तस्माद्वै कचादिधेक
 चम॥३॥ अथयानेदाउपपत्तिरिति तत्रोपादशीतरवत्॥३॥ अथयड कमनस्युपगम्यमाने विधाने द आश्राननेदाउपपत्तिरिति। तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते।
 नायैहापः॥ उपादशीतरवडपपत्तेर्यथा ताडिनामुपनिषदिषष्ठे प्रपाठके स आत्मा त्वमिमेतकेतो इति न वचनोपपदिशेन विधानेदात्तवति।
 वमिहापि सविष्मति। कथं वननवचन उपदेष्टो विधानेन वत्पक्रामोपमैराराज्यामैकावर्गमाहूय एवमाजगवां चित्तापयचित्तिवैकस्याप्ये
 स्यसुतः पुनः प्रतियादयितव्यं नोपक्षेपादौ शंकांतरनिराकरणेन वा सत्तडपदिशोपपत्तिरेवमिहापि प्रष्टव्यरूपा नेदात्तानोपदात्रोमिति व
 परिममाप्य विशेषाडपक्रमोपमैराराजोतावादेकार्थविषयो दृश्येति। यदेव साक्षादपरोक्षा इत्येति वद्वितीयोऽत्रैवकारं प्रयुजानः स्वैव श्रुत

90X

३५

[illegible]

१८०

वचनं नो जनपक्षे प्राथम्यविधानार्थं न ह्यस्मिन् वचनस्यातिशयोक्त्यानेनामप्यनित्यतावाक्ये दर्शयितुम् । तस्माज्जनलोपे लोप एव प्राणप्रतिहोत्रस्येति । तन्नि
 र्धारणानियमस्तद्वत्प्रथमप्रातिबंधः पल्लोभितिकर्मणि पाश्र्वाणि विज्ञानाद्योमित्येतदक्षरमुज्जीथमुपासीतेत्येवमादीनि किं नानित्यां न्येवमुपक्रमेण
 त्वमयी वादिवदतानि न्यानि गोदोहनादिवदिति विचारयामः । किं तावत्प्रातिनित्यानीति । कृतः प्रयोगो वचनपरिच्छिन्ना अनारम्भाधीतान्यपि ह्येतानि उज्जीथादि
 निरुक्त्या च प्राणैः कृतमिदं कृतप्रयोगवचनेनां गौतरवर्गस्य स्पष्टं तैयवेसींश्च वाक्येषु फलश्रवणमापयित्वा ह्येका मानानवतीत्यादितवै
 नाना पदे शब्दपवादार्थवादमात्रमपापलोकश्च वणादिवन्न फलश्रवणं न तस्माद्यथायस्य परमं मयी जुहूर्न वेति तस्य पापं लोके ह्येता तैयवेमादीनामप्रकरण
 ण पठितानां मपि जुहादिद्वारेण कृतप्रवेशात्प्रकरणपठितवन्नित्यता एवमुज्जीथाद्युपासनानामपीत्येवंप्राप्ते ज्ञमः । तन्निर्धारणानियम इति यान्येता
 न्युज्जीथादि कर्मयुगयाथात्म्यानि निर्धारणानिरुक्तमत्राभिः समुद्भिः सुखाः प्राण आदित्य इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवकर्मस्य नियमो रनः कृतः तद्वद्वेत् । तथा
 हि अनियतत्वं मेवेनातीयाकानो दर्शयति श्रुतिः । तेनो नोः कुरुतो ये श्वेतदेवे देव्यश्च न वेदेत्यविद्वोऽपि क्रिया न्युज्जीथानां प्रसावादिदेवताविज्ञानवि
 हीनानामपि वप्रसोनादीनां याजनाद्यवसानदर्शनात्प्रसोतयो देवताप्रसावमत्रायत्तानां विदविद्वान्यस्योऽपि मितो विदविद्वान्मिति
 हरिष्यतीति वा अपि त्वेवेनातीयाकस्य कर्मयुगयाथात्म्याविज्ञानस्य स्पष्टागेव कर्मणः फलमुपलभ्यते । कर्मफलसिद्धप्रतिषेधः तस्मादुद्भिरतिशयवि
 षः कश्चित्ति नैतोः कुरुतो ये श्वेतदेवे देव्यश्च न वेदेनाविद्यावा विद्यावया देवविद्यया करोति श्रुत्यापनिषत्तदेव वीर्यवत्तरं न वतीति । तन्नानावि
 तिविद्वदविद्वद्योगयोः प्रथमकरणद्वयवत्तरमिति वत्तर प्रयोगादिद्यानमपि कर्मवीर्यवत्तरमिति नित्यतया लोकाभासिष्ठप्रतिनियतानि ननु

१८०

दितिगम्यते तच्चानिद्यत्रे विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विद्वानं कर्मवीर्यवत्तरं नु तायेत । सर्वो गोपसंज्ञरे हि वीर्यवत्कर्मिति श्रुतिः । तथा लोकाभासादि
 शुप्रतिनियतानि प्रत्यक्षपामनं फलानि शिष्याते । कल्पति ह्यस्मै लोका उह्यंश्चादृताश्चेत्येवमादीनि न वेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुं । तथा हि युगवाश्याप
 ता फलोपासितोऽमुख्यवादी पयतिः । प्रयाजादिश्रुतिनिर्दिष्टताको सस्य चोतोः प्रवृत्तवानादर्थ्यमतिशुक्लं फलश्रुतेरर्थवादवत् । तथा नारम्भा
 पि परममयी वादिषु । न हि परममयी वादीनामक्रियात्मकानामाश्रयमेतरेण फलैर्बोधकल्पते ॥ गोदोहनादीनां हि प्रवृत्तप्रणयनाद्याश्रयलान् । अत्र फल
 विधिः । तथा वैल्वादीनामपि प्रवृत्तप्रपाद्याश्रयलानां उपरममयी वादिष्वेव विधेः कश्चिदाश्रयः प्रवृत्ततोऽस्मिन्वाक्ये नैव उज्जीथाद्याश्रयतां वितर्त्तित्वा फले वि
 धिविवृत्ततो वाक्ये न दः स्यात् । उपासनानां तु क्रियात्मकत्वादि शिष्टविधिनोपपत्तेः । उज्जीथाद्याश्रयाणां फले विधानं न विरुध्यते । तस्माद्यथा कृत्वाश्रयाण्यपि
 गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यान्वेवमुज्जीथाद्युपासनानां न्यपि प्रवृत्तं । अत एव सकल्पसूत्रे कानेवेनातीयाकान्युपासनानि कृतश्रकल्पयो वक्तुः ॥
 प्रवृत्तवदेत उक्तं । धृष्टवाजसनेयके वदिष्यामि वाचमिति वाग्भृश्च इत्यध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्वेतो वक्षसितो विदेवतमया दीनां वायुः । तथा ह्योदोऽप्येवा युयो
 वमं वर्ग इत्यादि वादिदेवमया दीनां वायुः संवर्गो वक्षसितो ध्यात्मं वागादीनां प्राणः । तत्र मंत्रायः । प्रथमो वायुप्राणा उपगंतव्यौ स्याताम प्रथयेति । अथ यन्मि
 तावत्प्रातः तच्चानेरातुं न चानि ज्ञेतेति प्रथमं त्वेति तन्न न्याय्यं । दर्शयति वक्तुतिरध्यात्ममधि देवतत्वं । अग्निर्वाग्वाग्भृश्च प्राविशदित्यारम्भः । तथा ते एते सव
 एव समाः शर्विने तास्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदेविकी विवृतिमात्मन्ततो दर्शयति । तथा न्यत्रापि तस्मादधिदेववत्कृतवानेददर्शने न वति ।
 कस्मिन्वायः प्राणः सवायुरिति स्पष्टमेव वायुप्राणवैक्यं करोति । तथा दारुतेपि वाजसनेयवाक्येणेतथा । तिस्र्ये एतस्मिन्नुपसंज्ञारक्षोके प्राणा वा एष उदेति

नंतत्तुरस्तोदृष्टिर्लिङ्गं भूयस्त्वादित्यत्र ननु लिङ्गं त्रस्यो मन्त्रस्याप्राप्तादसाधकं कस्यचिदर्थस्येतापास्तस्मिन्करणसामर्थ्याक्रियाशेत्त ४

र्थः ॥ ७॥ अतिदेशाच्च ॥ ४६॥ अतिदेशाच्चामनीनां क्रियानुप्रवेशं समुपोकलयति ॥ घट्टि शब्दह्मण्यमयोर्कासेषामेकैक एव तावान्यावान्मो पूर्व इति
अतिहिमामान्येति देशः प्रवर्तते ॥ ततश्च शब्देणैककालितेन क्रियानुप्रवेशिनाग्निना सांपादिकानां नतिदिशान् क्रियानुप्रवेशमिवेषां द्योतयति ॥ ७॥ विद्ये
वडनिर्धारणान् ॥ ४७॥ उवाच ॥ एतं व्यावर्तयति ॥ विद्यामिका एव ते स्मृतं त्रामनश्चिदादयो नयः स्युः न क्रियाशेषनृताः ॥ तथा हि निर्धारयति ते हि ते वि
द्यावितरणेति विद्यया देवैत एव विदश्चित्तं न वेतीति ॥ ७॥ दर्शनाच्च ॥ ४८॥ दृष्टं ते देवेषां स्वातंत्र्ये लिङ्गमथावमितमित्युत्तरं पठति ॥ ७॥ कल्पादिबलीयस्त्वा
नबाध ॥ ४९॥ तेन प्रकारेण सामर्थ्याक्रियाशेषवमथावसायस्वातंत्र्यपक्षो बाधितः ॥ कल्पादिबलीयस्त्वा न बलीयो मिहि प्रकरणाकृतिर्लिङ्गवाक्यानी
तिष्ठितं कृतिर्लिङ्गमूत्रे तानि चैव स्वातंत्र्यपक्षे साध्यंति दृष्टान्तः कथं कृतिश्चावति ॥ ते विद्यावितरणेति ॥ तथालिङ्गं सर्वदा सर्वाङ्गानि विद्येत्यपि स्वपतर
ति ॥ तेषां सत्त्वमपि विद्यया हेतुः सत्त्वमपि विद्यया न वेतीति ॥ विद्यावितरणेति विद्यावितरणेति हि सावधारणेयं कृतिः क्रियानुप्रवेशमौषामन्युपगम्यमाने पी
डिताभ्यान् ॥ ननु बाधसाधना निशायमिदमवधारणं विषयति ॥ नेत्युच्यते ॥ तदनिशायतो यां विद्यावितरणीयता च रूपसंकीर्तनेनेव च तत्रादनर्थकमव
धारणं न वेत्ता सत्त्वमपि विद्यामबाधसाधनमिति ॥ अबाधसाधनं चेपि उमानस्य हवक्रियानुप्रवेशाशंकार्योत निश्चितिफलमवधारणमर्थवद्भवति ॥ त
थास्तु पाते जायते स्वैव विदेमर्वदा सर्वाणि नृता नृता नृतींश्चिन्तयति प्रत्यदर्शनमेषां स्वातंत्र्येन कल्पते यथा स्त्रीपादिके वा कुशाणमये शिरोवेष्टाणं न
चिनुतेति वाच्यं तदा प्राणेषु चोतीति ॥ कोच्यते ॥ एते अनीते अमृते चाकृती जायन्त्यप्येव तैर्नुहोतीति ॥ तद्वत् क्रियानुप्रवेशोऽक्रिया प्रयोगस्यास्य
कालवान्प्रातयेनेषां प्रयोगः काल्यता नवेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् ॥ यत्र विविमर्शविधायकैर्लिङ्गादिरूपलभ्यते युक्तं तत्रैकीर्तनमात्रमर्थवाद

लि ४

४५

१८२

च मिह उ विमर्शविधायकैर्लिङ्गादिरूपलभ्यते युक्तं तत्रैकीर्तनमात्रमर्थवाद
त्याते ॥ ततश्च सामर्थ्यादसाधनं अतिदिशते न तद्य किं वा मानि नृता निमनसा सैकल्यं नितपमेव साक्षितिरित्यादिद्याख्यातं तथा वाक्पमविदरति पुरुषविशे
वर्तव्यं धामा विषामावच्छाणं ॥ न कउ अर्बं धं मुष्ठाते ॥ तस्मात् स्वातंत्र्यपक्षे एव न्यायानिति ॥ ७॥ अनुबंधादित्यः ॥ प्रज्ञांतरपृथक्क व दृष्टं तउक्तं ॥ ४७॥ इतश्च प्रकरण
नुपमृद्य स्वातंत्र्यमनश्चिदादीनां प्रतिपत्तयः ॥ यक्रियास्य वान्मनु आदिया पारिषु बध्नाति निमनमेवाधीर्यं तमनसा वीर्यं तमनमेष्टुला अष्टत्तं तमनसा सुवत
तमनसा शंमन्य क्रियेयं कर्म क्रियते यकिं वयं क्रियेयं कर्म मन्त्राते अतन्मनो मयेष्टुमनश्चिन्मनो मयमक्रियतेत्यादिना संपत्फलोच्यमनुवैधेन च
प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः ॥ अतः ॥ अथ दालिप्रितयाः ॥ न वात्रो मीया कपा मनवत् क्रियांगमैवैधदुप्रवेशि वमाशं कितयं ॥ कृतिचेष्टयात् ॥ न च क्रियांगं किं
वि सत्तय तस्मिन्नेदोना माथ्यमित्यमिति वदति ॥ घट्टि शब्दत उ मरुणाणि मनो रत्तिने राना दायते घट्टि वयं दौश्च कल्पयति ॥ पुरुषयज्ञादिवत् ॥ मरुणावेयं पुरु
षाष्टुषस्याह मुदृष्टमतीत संबंधिनी प्रमानो रत्तिश्चारोप्यत इति दृष्टं ॥ एवमनुबंधस्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां मादि शब्दादति देशाद्यपि यथासौ न वेयं जयित यी
तथा हितेषामेकैक एव तावान्यावान्मो पूर्व इति क्रियामयस्यामौ लोकात्मज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशान् क्रियायामनादरे दर्शयति ॥ न वन्मतेव क्रिया
संबंधविकल्पः ॥ ४९॥ एतेषां मिति शक्यं वक्तुं ॥ न हि येन व्यापारेण हवनायधारणदिना सर्वः क्रियाया उपकारोति तेनोत्तर उपकर्तुं शक्नुवति ॥ यनु प्रवर्त
यति देश उपोबलक इत्युक्तं ॥ अतिहिमामान्येति देशः प्रवर्तते इति तदस्मत्पक्षे विवसामान्येनातिदेशात् न वा त्वत्पुक्तं मस्तिदिमोपादिकानां मणानीना
मस्तिवमिति ॥ कल्पादिनिवकारणानि दर्शितान्येवमनुबंधादित्यः कारणान्यः स्वातंत्र्यमनसा चिदादीनां प्रज्ञांतरपृथक्क व दृष्टं यथा प्रज्ञांतराणि शोडित्यविद्या

नृत्तानि चैनश्चैनानुबोधनानुबध्यमानानि सथगे वकर्मणः प्रज्ञांतरेन्यश्च स्वतंत्राणि नवंत्येवमिति। दृष्ट्वा वोष्टराजस्य प्रकरणपठितायाः प्रकरणे इकषो
वर्षे त्रयानुबोधो जयत्त बाबराजस्य स्यात् उक्तं प्रथमे कांडे कृत्वा यापि निवेन वर्षसंयोगादिति॥ ७॥ नयामान्याः कृत्यः कृत्यादिन्यो देवतान्यो क
केवलपुरुषार्थवो एतच्चैर्न हि किंचि कस्य विकेन चि मामान्यं न जवति न वता वतायथा च वैषम्यं निववर्तते निवर्तते। मृत्युवृत्त्या अपर एव नृत्त्य एष एत
स्मिन्ने डले उरुच इत्यपि वै मृत्युरिति वा न्यादित्यपुरुषयोः समानेपि मृत्युशब्दप्रयोगेनात्यंतसाम्यापत्तिः यथा चासौ विनो कोशिगौतमतस्यादित्य एव
समिदित्यत्र न समिदादि सामान्या लोकाभ्यां शिनावा एति स्रवत्॥ ७॥ पारंगतशब्दस्य ताद्विधं नृत्त्यस्माच्च नुबं यः॥ ४॥ परस्मादप्ययं वाव लोका एषो त्रि शि तद
त्यस्मिन्ननंतरे ब्राह्मणे ताद्विधं केवलविद्याविधि चैव शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यातेन शुद्धकर्मो गतिविधि चैव। तत्र हि विद्यया तदसौ देतियत्र कामाः परागताः न तत्र दक्षि
णायति नाविक्षी मस्य पश्चि न इत्यनेन लोकेन केवलकर्म निर्द्विधां प्रशंसेनैतद्वीर्यति। तथा पुनश्चादपियादत्तरी डलं तपनीत्यस्मिन् ब्राह्मणे विद्याप्रधीन च मेव ल
क्ष्यते सोम्यता जवति। मृत्युर्न स्यात्मा जवतीति विद्याफलेनेवोपसंहरात्। न कर्म प्रधानता त सामान्यादि ह्यपि तथा चैव नृत्त्यं मत्तस्य वयवाः संपादयितव्या विद्या
यामित्येतस्मात्कारणरतिना नुबध्याते विद्या न कर्मो गत्वा। तस्मान्मनसिदादीनां केवलविद्यात्मकवृत्तिदिः॥ ७॥ एकत्रात्मनः शरीरे नावानु॥ ५३॥ इहा दे
ह्यातिरिक्तस्यात्मनः स्रजावः अमर्याते वैधर्मोत्ताधिकारमिदयो न ह्यसति देह द्यतिरिक्त्यात्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन कस्य वा ब्रह्मात्मवत्पु
दिश्यता ननु शास्त्रमुख एव प्रथमपादे श्वाः फलोपनागयोग्यस्यादह्य निरिक्तस्यात्मना सिवमुक्तं॥ सत्यमुक्तं भाष्यकृतो न उत वात्मा सिवैव स्रवमसि इ
उच्यामेवमूत्रं तात दक्षि ब्रह्माक्षेपं उरुः सरं प्रतिष्ठापितानि न एवाकाशप्याचार्यशबरस्वामिना प्रमाणलक्षणावसितमनै एव च न गवातोपवर्धेण प्रथा

मेतन्ने आत्मास्त्रिधा भिन्नान् प्रमात्रो शरीरकेव स्याम इत्युक्तं चतः। इह वेदं तोदनात्तत्त्वाण्युक्तानि अविचार्यमाणे ध्यात्मास्त्रिधा विचार्यते इत्युक्तं शास्त्रे
पञ्चदशनाय। अपि च सर्वस्मिन् अधिकरणे प्रकरणे कर्षात्पुण्यमेव मनश्चिदादीनां प्रकरणार्थं वैवर्धितं। को मो प्रुषो यदर्थारिते मनश्चिदादय इत्यस्यो प्रमत्ता
विदं देहयतिरिक्तस्मात्मानोस्त्रिधा भिन्नान् तदस्मिन्वात्ते पार्थिवे दमाद्यं सूत्रमात्रे पञ्चविंशतिपरिहारोक्तिविवक्षितोर्थे स्मृणानि रवननयायेन छर्वाच्चुद्धिमु
त्पादयेदिति। अत्रिंशतिरेवमात्रात्मदक्षिणोक्तोक्त्या तिकां देहयतिरिक्तस्मात्मानो जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरी
राकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरीराकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः
जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरीराकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरी
राकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरीराकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः
जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरीराकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरी
राकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः जावं मन्यमानाः समस्तस्य स्रष्टृवात्ते अष्टाध्यादिष्वष्टमपि विवेतये शरीराकारपरिणते अस्मादिति रिक्रियात्मानाः

१८६

運送(日課)

अथ का क्त्वा पर्सं हाराधितानामपि तथा विज्ञातं शक्यमतं अशुक्लवा इपास्तनानां। आश्रय तं त्राणपि पक्षपास्तनानि काममाश्रया न विमात्रवन्न वत्
 प्रयसहना विनियममर्हति। तस्मात्तु वाश्रयते वा तस्मात्तु यथा काममिव मुपास्तनानां लुष्टं यत्तु ॥ ७॥ दर्शनाद्य ॥ ६६॥ दर्शयति च कतिरभरुनार्थं प्रत्यया
 नामेवे विदुः वेदसायज्ञं यजमानः सर्वं श्रुतिजो निरहंतीति। सर्वं प्रत्ययो पर्सं हारे हिम विस्मयति दृष्टि न विज्ञान वता ब्रह्मणा परिपाल्यवमितारं
 संकीर्त्यते। तस्माद्यथा काममुपास्तनानां समुद्राया विक्लवा वेति ॥ ७॥ ६६॥ इति शारीरक मां आनाद्ये वा करनगवत्पादसा तो वृतीया ध्यायस्य
 वृतीया पादः ॥ ७॥ ३॥ अमुमाथीतः शशादिति वादरायणः ॥ १॥ अथेदानीं मोपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति। आदि
 स्विस्वतंत्रामेव उरुषार्थमाधनं न वताति मां मां यमानः। निश्चिंतेने वतावह एक माते उरुषार्थी त इति। अतो म्मादेदीन विदिता दात्म विज्ञाना तस्वतंत्र
 तुरुषार्थः सिद्धतीति वादरायण आचार्यो मन्यते। ऊत एतदवगम्यते शशादित्याहृतया हितरति शोकमात्मविदिति। अयो हवेतत्परमं ब्रह्म विद ब्रह्मैव ज
 ॥ वति ब्रह्म विदोति परमाचार्यवान् उरुषो विदतस्य नावादेव विरंयाव न विमो लोथसं पक्षत इति यथात्मा प हृत पा अत्युपक्रम्य अर्वाश्रु लोका नात्रो
 ति अर्वाश्रु कामान्यसमात्मानं मुविध विज्ञानातीति। आत्मा अत्र प्रपद्य इत्युपक्रमे तावदपरवत्त्व मृतवमित्येवंजातीयका श्रुतिविद्यायाः उरुषार्थहे
 उचं श्रावयति। अथात्र प्रत्यवतिष्ठते ॥ ७॥ ३॥ अमुमाथीतः शशादिति वादरायणः ॥ १॥ अथेदानीं मोपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति। आदि
 विषयद्वारेण कर्मसंबंधो वेति। अतस्मिन् वगत प्रयोजन आत्मज्ञानेया फलमिति। अर्थ वाद इति जेमिनिराचार्यो मन्यते। यथा न्ये उरुषार्थकारकमं
 यस्य पर्सं मयी गुरुर्न वति न स पापं शोकं शृणाति। यथा कुरुक्षेत्रे वाराहस्य वं के यत्प्रयाजानुयाजा इज्याते वर्म वा एतद्वजस्य क्रियते वर्म यजमानस्य

केवलायाः

१८७

आदृष्टानि ॥ १॥ अथा इत्येवंजातीयिका फलश्रुतिरर्थवा दस्य दत्ता कथं पुनरस्यानार न्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीना मन्यत मेनापि हेतुना विना क्रतु प्रवेशा
 रं क्यते। कर्तृद्वारेण तद्विज्ञानस्य वाक्या क्रतु संबंध इति चेन्न। वाक्य विनियोगा लुपपत्तेः। अथ निवारिणः। एतद्विज्ञानं न विद्वारेण नार न्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः। न
 उरुषार्थं कल्पते कर्त्ता उद्यनिवारिद्वारेण लौकिक विदिक कर्म आध्यात्मिकं। तस्मान्न तद्वारेण तद्विज्ञानस्य क्रतु संबंध सिद्धिरिति। न द्यति रेक विज्ञानस्य विवि
 केन्यः कर्म न्यो यवानुपायोगात्। न हि देहवति विज्ञानात्मानं लौकिके श्रुत कर्मस्य युज्यते सर्वथा दृष्टार्थं प्रवृत्तु पपत्तेः। विदिकेष्टा देहपातोत्तरकाल फलेष्ट
 हवति रिक्ता त्मज्ञानमंतरिण प्रवृत्तिर्नो पपद्यत इत्युपयुज्यते। अतिरेक विज्ञानं। ननु अपहृतपा भवादिविशेषणादसंन्याय्यात्मविषयमोपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्तं
 गंम्यात्र। प्रियादिमं विदितस्य संसारिण एवात्मानो दृष्टयावेनो पादेशादपहृतपा भवादिविशेषणं उच्यते न विषयति। ननु तत्र तत्र प्रसाधित मितदधिकमस्य
 सारि ब्रह्म उगकारणेन देवस्य सारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्रष्टु पपुनिषत् पदिरयत इति। अथ प्रसाधितं स्रष्टु उच्यते न विषयति। ननु तत्र तत्र प्रसाधित मितदधिकमस्य
 धने क्रियायेति दार्ष्टीय ॥ ७॥ आचारदर्शनात् ॥ ३॥ अनाको हवेदेहो ब्रह्म दक्षिणे नयते ने जेय स्यात्मा पोवेन गवांतो ह मस्मि हत्येवमादीनि ब्रह्म विदामप्यन्य परेष्ट वावे
 अकर्मसंबंध दर्शनानि न वंति। तथा दालकादीनामपि उत्रानुशासनादि दर्शना जारुत्वा संवर्धे गम्यते केवलानेज्ञानात्तुरुषार्थे निदिः श्या किमर्थं मने कायाम
 मच्चिना निकनीणि। ते कुर्युरेके विमधु विदित किमर्थं पर्वतं ब्रजे इति न्याय्यात् ॥ ७॥ तद्वृत्तेः ॥ १॥ अथ देव विद्यया करोति स्रष्टु योपनिषदात्ता देव वीर्यवत्तरं भवतीति च कर्मवो
 प्रवृत्त वणानु विद्यायाना केवलायाः उरुषार्थहेतुवत् ॥ ७॥ ३॥ अमुमाथीतः शशादिति वादरायणः ॥ १॥ अथेदानीं मोपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति। आदि
 यात्। तद्वृत्ते विद्वानात् ॥ आचार्यकुलादेदमधीत्यया विधीनं गुरोः कर्मातिशेषेण निममादत्य ऊर्ध्वं उवादे शो आध्यायमधीयान इति विद्वानात्। यिका श्रुतिः ममसावेद

नृत्तवनीभवेद्वनी नृत्ताप्रवृत्तेरिवेतस्यात्र स्यादेव प्रवृत्तेरुदाहृता

प्रमाणं पारिजातं तदेव प्रमाणं तालसंगणनोत्तरेव अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रयमांतरविधायिनी मयमाचार्योपविचारः प्रवर्तितः। विद्यते एव चोप
 नीतरविधिः प्रत्यक्षा। ब्रह्मवर्गसमर्पणं ब्रह्मविहृती देति। न वेयं कतिरनधिकतविषयाशकावन्तु। मविशेषप्रवणान्। एतद्विधीना ब्रह्मविहृतानां
 अथ पुनरेव ब्रतीर्वी ब्रतीवास्मात् कोर्वी मन्नाशिरैर्नयिको वेत्यादिना। ब्रह्मजनपरिपाकांगवापरिब्राज्यस्य नानधिकतविषयस्य। तच्च दर्शयति। अथ
 पारिजादिवर्मावामुं डो परिग्रहः अविशो नै चालो ब्रह्मसूया कल्पते ब्रह्मन वतीति। तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतः आश्रमाः सिद्धे चोर्ध्वरेतः सुवि
 क्षणादिद्यायाः स्वातंत्र्यमिति। ७। ॥ सुमात्रमुपादानादिति वेत्ता प्रवृत्तात् ॥ २१ ॥ अथ स्यात् ॥ नाः सतमः पराधीष्ट मोय उज्जीयः। इयमेव गन्धिः सामग्र्य
 यैवावलो कएषो निश्चितः। तदिसमो वो क्मियमेव एषिवातेवं जातीयिकाः कृतयः विमुञ्जीथादिस्तु तथो आलोस्विउपासनविधयश्चि। अस्मिन् शैशवे
 सुत्यथो युक्तं मुञ्जीथादीनिकमंगिांकपादयश्च वणात्। यथेयामेव ज्ञाहृदिताः कर्मसुगो लोक आह्वनीय इत्याद्या जुकादिस्तु तथो तदिति वेत्तेत्याह
 नस्तुतिमात्रमासी कृतीनां प्रयोजने युक्तमश्वेवात्। विधयतायां च शर्तीथो विहितो नवति। सुत्यर्थतायां चानर्थक्यमिव स्यात्। विधयकस्य हि शस्त्रस्य वा
 क्यशक्त्या वै प्रतिपद्यमानास्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तं विधिना चैकवाक्ये वा तस्तुत्यर्थे न विधीनां स्फुरित्यत्र। प्रदेशीतरविहितानां तज्जोर्थदीनामिद्ये प्रदेशोत
 तरपति तास्तुतिर्वीक्यशेषना वमप्रतिपद्यमानानिथि केवस्यादियामेव जुहुरित्यादिनु विधिमेनिधावे वास्मात्तमिति वेधमो॥ तस्मादिदृथो एवं जातीयिकाः
 श्रुतयः ॥ ७॥ ताव शश्वत् ॥ २२ ॥ उज्जीयमुपासीत सा मोषासीताहमुक्तमस्तीति विद्यादित्यादयश्च विम्वष्टाविधिवाः श्रूयते। तैवस्तुतिमात्रप्रयोजनताया
 द्याह्वयेरना तथा न्यायवितस्मरणम्। ऊर्ध्वोक्रिये त कत्रेयं नवे स्यादिति यैव ममा एतस्या सर्वदेष्टुनियते विधिलक्षणमिति निगाधर्थे विधिरिति मन्य

जातकोवे
 ति ५

परम १

१५१

३४

मानास्त्र एवैभरति। प्रतिप्रकरणं च फलानि प्राच्यते। आपयिताहवे कामानो नवति। एष चैव कामागान स्पष्टेक लो तेहास्मे लोका ऊर्ध्वश्चाहता श्रुत्या दी
 नि। तस्मादपुपासनविधनार्थो उज्जीथादिश्रुतयः ॥ ७॥ पारिजवाथो इति वेत्तविशेषितवात् ॥ २१ ॥ अथ ह पात्रवक्तव्यं देनार्थे ब्रह्मवृत्ते त्रयीव कात्यायनीव
 प्रतदीनो ह वै देवो दासिर्दिश्यप्रियं धामो पजगामा ज्ञानश्रुतिरिपोत्रायणः श्रद्धादियो ब्रह्मदायी ब्रह्मपाका आसत्येवमादिष्टु वेदी तपवितेष्टव्या नेष्ट
 श्रेश्ठयः किमिमानि पारिजव प्रयोगार्थानि आहोस्विमे निहितविद्या प्रतिपत्त्यर्थो नीतिपारिजवाथो इमा आख्यानश्रुतयः आख्या नस्मा मान्या दारव्यान प्रयो
 गस्यव पारिजवेवेदित वा ता तत्तत्प्रविद्याप्रधानं वेदेदीनानां नस्यान्तं व त्सायोग शेषवा दिति वेत्त। तत्र कस्मादिशेषितवात् पारिजवमावच्छीतेति हि प्र
 तत्तमनुर्वैवस्मिन्नोराजेत्येवमादीनिकानि विदेयास्यानानि तत्र वि शो षीते। आख्या नस्मान्मा न्या वेत्त सर्वे इतिः स्यादनर्थ के मेवे देविशेषणी तावे तस्मात्त्र
 पारिजवाथो एता आख्या न श्रुतयः ॥ ७॥ तथा चैकवाक्यतोप बंधात् ॥ २४ ॥ अश्रुति व पारिजवाथेव आख्या नानां स्मे निहितविद्या प्रतिपाद नोपयोगि तेव
 न्याय्यो कवाक्यतोप सं बंधात्। तथा हि तत्र तत्र अत्रिहितानि विद्या निरेकवाक्यता दृश्यते। प्रारोचनोपयोगात्। प्रतिपत्तिस्को कार्योपयोगात् ॥ मेत्रेयी ब्राह्म
 रो नाव सत्मा वा अरेष्ट थम्। इत्याध्या विद्ययैकवाक्यता दृश्यते। प्रात ईनेपि प्राणो स्मि प्रजा त्मे ताद्यया ज्ञानश्रुतिरित्यत्रापि वायुर्वीर्यं वर्ग इत्याध्या
 यपर्वस्म आत्मनो व पातु ररिविररित्येवमादीनां कर्म श्रुतिगतानां माख्या नानां स्मे निहितविधिस्तु तर्प्यता तदत्त। तस्मात्त्र पारिजवा च्छम् ॥ ७॥ अतएव वाग्नीध
 नाधनपेत्ता ॥ २५ ॥ उरुषा र्यतिः शशदित्येव वदित मपि नैव दत्त इति परामश्यते। अतएव वविद्यायाः उरुषा र्थे हेतुवादनीधनादीन्याश्रमकर्मणि वि
 द्यायाः स्वार्थस्मिन्नो नापेक्षितव्यानि इत्याध्याये वाधिकरणस्य फलमुपश्रितं तत्रैव तत्त एवाग्नीधनादीन्याश्रमकर्मणि विद्येत्यधिकविव द्या ॥ ७॥ ७॥

१८२

48

मपि विधिप्रतीतिप्रवृत्तिविशेषकरवनेनेव विधिरस्फुर्णं उं शक्यते अपि च शादिमर्यादं प्राणस्यात्र मिथुके दस्युयते नेव विदः किंचिद नैव तीतिनवशादिमर्याद
 पिदम नैमा नुषेण देहे नोपनाहु शक्यते उ प्राणस्यात्र मिदं सर्वमिति विनयित्री तस्मात्प्राणात्र विज्ञान प्रशंसा चोद्यमर्थवासेन सर्वानुज्ञानेन विधिदशयति
 सर्वानुमतिश्च प्राणायाम इति एतदुक्तं भवति प्राणायाम एव हि परम्यामापदिसर्वमन्नमदनीयं च नाप्यनुज्ञायते तदृशनात् तदृशनात् तथा हि शक्तिश्चाकायण
 म्यर्षकशायाम वच्छायामनस्य नक्षण प्रवृत्तिदशयति मरुवी हातु कुं रुधित्यस्मिन् ब्राह्मणे वाकायणः किल चिरा प न्त इमे नमा मिरवादिता न ऊत्ता धां श्रव
 द। अत्रुपाने उ तदीयमुच्छिष्ट दोषात्मन्या वचने कारणां वात्रो वा वनवा अजीविष्यमिमान् स्वादन्निति कामो म उं कषानमिति च पुनश्चोत्रादृष्टाने वक्ष्यपरोच्छिष्टानुप
 युषिता ऊत्ता धां न न चयौ वत्तु वेति तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपुषित न चर्णं दरीयं त्याः क्रतेनाशयातिशयोक्त्याने प्राणायाम प्रश्नं ने प्राणसंधारणा या न च्यमपि
 न चयिन च्यमिति अस्मात्तैयो उत न कर्तव्यं विद्या व तापीत्यनुपान प्रत्याख्याना न म्यते तस्मादर्थवादा न ह वा एव विदोत्येवमादिशा ७॥ अ वा ध ३॥ २८॥ एवैव सत्या
 कारुण्ये अत्रुधिरित्येवमादिन स्या न च्य विनागवा म्मवाधितं न विध्यति ॥ ७॥ अपि च म्मर्षीते ॥ २९॥ अपि नापदिसर्वमन्नमदनीयं च नाप्यनुज्ञायते विडो विडपश्चा
 वि शेषेण जीवितात्ययमापन्नो यो न्नमन्नियतसतः लिप्येन मपा पेन प पत्रमि वी न मेति । तथा मर्धनिद्ये ब्राह्मणस्या मुतापस्य ब्राह्मणस्यो भामा यिं वेद्युः सुर
 राम् अमे क्रियमायो न वेत्यनुज्ञा न च्य इति व ॥ ३०॥ अत्रुधिरित्येवमादिन स्या न च्य विनागवा म्मवाधितं न विध्यति ॥ ७॥ अपि नापदिसर्वमन्नमदनीयं च नाप्यनुज्ञायते विडो विडपश्चा
 कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः कावर्णनी श्रीहितायो म्यते तस्माद्ब्राह्मणः सुग्रीनपि वेदिति श्रीपि न ह वा एवैव दीत्यस्यार्थवादवाडपत्रतरो न वति तस्मादेवैव
 जानाया का अर्थवादान विध्यति ॥ ७॥ विहितवा ब्राह्मणकर्मणि ॥ ३१॥ अर्वापेत्ता वेत्यत्रा म्मकर्मणी विद्या सा धनं च न वधिरिती इति नो उ किममु चोत्तरपि अत्र

७३

७३

१८२

७३

७४

नमात्र निष्पद्य विद्याम कामयमानस्य ता नुषेया ता लो निति विनयेन तत्र तमेतं वेदा नुवचने ब्रह्मणा विविदिषंतीत्यादिना म्मकर्मणां विद्यामाधनं विहि
 तवादिद्यामनिकतः फलांतरकामस्य नित्यानुषेया न्ययतस्याप्यनुषेयानित्तोषां विद्यामाधनं नित्या नित्य श्रीयोगविरोधोदित्यस्यां प्राप्नो यवति
 म्ममात्र निष्पद्य प्यमुचोः कर्तव्या न्येव नित्या नित्या नित्या वक्ता वमग्निहोत्रं मुहोतात्यादिना विहितवा ता न हिव व न स्या पिति नारो नाम कश्चिदस्मि
 थ कं यड कं नैवैयति विद्या साधनं मेधास्यादित्यत उन्नरं एवति ॥ ७॥ सहकारि वनवा ॥ ३॥ विद्यामरुकारीणि विनानि स्फुर्विहितवा देवतमेतं वेदा नु
 ववनेन विविदिषंतीत्यादिना तडकैरर्वापेत्ता च यज्ञादि क्रतेरश्च वदिति न वेदे विद्यामरुकारि वव नमा कर्मणी प्रयानादि विद्या फलविषयं मीतं
 मविधिल क्षणत्वादि घायाः असाध्यावविद्या फलस्य विधिल क्षणं हि साधनं दर्शयमानादि स्वफलमसाधयिष्यामरुकारि साधनोतरमपे
 द्योता नैव विद्या तथा चोक्तमत एवा नी धना घनापेक्षेति तस्मादत्यस्मिन् साधन एव विद्यामरुकारि ववा चोद्युक्तिः न वात्र नित्या नित्य श्रीयोगविरो
 धश्चाशंकाः कर्मा जेदिपिमं योग जेदान् नित्येत्येकः श्रीयोगो यावक्तीवादि वाक्य कल्पितो न तस्य विद्या फलवै अनित्यस्वपरः श्रीयोगः तमेतं
 वेदानु ववनेनेत्यादि वाक्य कल्पितस्य विद्या फलवैयं यै कस्या पि स्वादिरस्य नित्येन संयोगेन क्रवर्थ तात्र नित्येन संयोगेन उरुवार्थं न ह त
 सर्वथापि त एवो न यलिं गात् ॥ ३५॥ सर्वथाप्या म्मकर्मवपुत्ते विद्यामरुकारि वपुत्ते व वपुत्ते नि होत्रादयो धर्मा अनुषेयाः त एवैव वधरयत्राचार्यः
 किं निवर्त्यति कर्म जेज्ञात्री कामिति म्ममः यथा म्ममग्निहोत्रं नु क्तीत्यत्र नित्या दग्निहोत्रा कर्मोतरमुपदिश्याते नैव मरुकारि कर्मो जेज्ञात्रीत्यर्थः कृतः
 उ न यलिं गात् स्मृति लिं गात् अतिलिं गात् तमेतं वेदानु ववनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीति म्मवडत्यनुप्राण्येव यज्ञादी निवि विदिषायां विनियुक्ते

७५

३३३

24

तस्मिन्तरस्यापोलिंगाच्च॥ अतश्च तरालवर्त्तिबादितरदाश्मवर्त्तिबंज्यायौ विद्यामाधनं॥ कृतिस्मृतिस्मदध्यात्॥ ६॥ अतिलिङ्गाच्चातेनेति ब्रह्मवि
त्तुण्यत्तात्तेजश्मश्चेति अनाश्मना नतिष्ठेत्तदिनेकमपि दिजः॥ अथश्मरमनश्ममाश्चिवात्तद्ध्वारेदिति वस्मृति लिङ्गात्॥ ७॥ तद्भूतस्य उनात प्रावो जे
मिनेरपि नियमात्तद्भावावेत्यामं स्युर्ध्वरेतस्तथाश्ममा इति स्थापितं॥ तांस्तु प्राप्स्यकथं विवृतः प्रचक्षति रसिनेति श्रेशयः पूर्वधर्मश्चनुष्ठानविका
र्षया वारागादिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद्विशेषाभावादित्येवं प्राप्त उच्यते॥ तः स्मपुत्र प्रतिपन्नो धरोतो नावस्येन कथं विदध्यत प्रावो न ततः प्रचक्षतिः स्या
त्॥ उक्तः नियमात्तद्भावावेत्यामं तथा च तत्तमात्मानमाचार्य ऊले वस्मादिति॥ अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्यपनिषदिति॥ आचार्येण
न्यबुज्जातश्चनुष्ठाने च उपासकमाश्ममं॥ अविमोक्षात्तरारम्यमोतुति॥ अविधीति वैवर्त्तयनात्तद्भावात्तया को नियमः प्रकृत्य नावे दर्शयति॥ तथा
च ब्रह्मवर्त्यसमाप्य यद्वा न वेत्त ब्रह्मवर्त्यो देवप्रबुज्जदिति वैवमादीन्यामो ह रूपानि वयं स्युपलभ्यंति तेनैव प्रत्यवरो रूपानि न वैवमाचाराः शिष्टा वि
द्याते॥ यत्तु पूर्वधर्मश्चनुष्ठानविकार्षया प्रत्यवरो रूपमिति॥ तदसत्॥ अथानुष्ठानधर्मो विगुणः परधर्माश्चनुष्ठितात्॥ इति स्मृरणात्॥ न्यायाच्चायोदियं प्रति
विधीयते अतस्त्वधर्मो न च योयेन स्मृष्टा उच्यते॥ बोदनालक्षणचारुमस्य नवरागादिवशात् प्रच्युतिः नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात्॥ जैमिनेरपीत्य
पि शब्देन जैमिनिवादरायणयोरत्रमं प्रतिपत्तिं शास्त्रं प्रतिपत्तिं दाह्यात्॥ ८॥ नवाविकारिकमपि धर्मेनानुमानात्तदायोगात्॥ ९॥ यदि नैष्ठिको ब्रह्मवरा
प्रमादवि कीर्येत॥ किं तस्य ब्रह्मचार्यवकाशः॥ नैष्ठिकगदं नमालेतेत्येतत्त्वा यश्चित्तं स्यादिति॥ बन्धुव्यते॥ यदप्येकैशिकारलक्षणनिर्माते प्रायश्चित्तमवकाशो
पश्यतव दधीनस्याप्राप्तकालबादिति तदपि नानेच्छिक्यं न विवृतमिति॥ किं कारणं॥ आह जैमिनिर्वाक्यं यत्तु प्रच्युत उच्यते॥ प्रायश्चित्तेन पश्यामियेन शुद्धेन॥

954

हस्तचिह्न

三

काश्म १

पतं दृष्टं आत्मनेवा यजमानाय वायं काम्यं ते तमागायतीति न तस्य वाचनिकं वा तन्ममास्मामि न एव फलवत् पाप्मनेषु कर्तव्यमित्यात्रेय आचार्यो म
थुने॥७॥ आर्चिषमिथो दुलोमिषमो द्विपरिकीयते॥४६॥ नितदस्मिन्नामिकर्माण्यपाप्मना नीतिः त्रिकर्माण्येता नित्यकरि त्वां डलोमिराचार्यो किं कारणो तास्म
द्वितीयो गायकर्मणे त्रिकर्माणि परिकीयते न त्वायोगांतः पातीनि बो जीयाद्युपाप्मना न्यभिज्ञताधिकारवात् तन्ममाज्ञादोहनादि नियमवदेव द्विभिर्निर्वच्ये रं स्रथाव
तं हव को दाष्ट्री विदं वकारसद नैमित्रीयाना मुजाता व न विमुजाद कर्तृ कतां विज्ञानस्य दर्शयति यत्तु कं कर्त्री श्रयं फलं श्रयत इति नैषा दोषः परार्थवा
द्विजो नात्र वचनात्फलसंबंधोपपत्तेः॥४७॥ यो वै कां वयं तत्र त्रिज आ विषमा शासत इति यजमाना त्वैव तामा शासत इति दो वाचेति त
स्मा डहे वं विज्ञाता श्रया कै ते काममागायानीः त्रिर्द्विकर्तृ कस्य विज्ञानस्य यजमानगा मिफलं दर्शयति तस्मादं गोपाप्मना नानुवि कर्म वस्मिद्धिः॥७॥ म
हकार्यंतरविधिः पक्षेण इतीयं तद तो विधा दिवत्॥४८॥ तस्मा द्राक्षणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्ये न तिष्ठात्ते द्वा ल्यं च पांडित्यं व निर्विद्या थ मुनि रं मौ न व मो ने व निर्वि
द्या थ ब्राह्मणः इति वृहदारण्यके श्रूयते तत्र भैशयः मो न विधीयते न चेति न विधीयत इति तावत्प्राक्षी बाल्ये न तिष्ठात्ते दित्यत्रे व विधे र वस्यितवान् नान्यथ मु
निरित्यत्र विधायिका विज्ञात्किं रुपलभ्यते तस्मा दयमनुवा दीयुक्तः कुतः प्राप्तिरिति वै त्मुनि पांडित्यं प्राप्स्यो र्ज्ञानार्थं वा त्पां डित्यं निर्विद्येत्येव प्राप्ते मो ने
अपि व अमो ने व मो ने व निर्विद्या थ ब्राह्मण इत्यत्र तावन्न ब्राह्मणं विधीयते प्रागेव प्राप्ते वा तस्मा दयं ब्राह्मण इति प्रशंसा वा दं प्राप्ते वा थ मुनिरित्यपि
न विदु मरुति समान निो ईशत्वादित्ये व प्राप्ते ब्रूमः अहकार्यंतरविधिरिति विद्या अहकारिणे मो नस्य बाल्य पांडित्यवधि धिरे वा श्रयितव्योः प्रवृत्तान् ननु
पांडित्यवासे नैव मो नस्य गतवमुक्तं नैषा दोषः मुनिशस्य ज्ञानातिशयार्थं वा त्मनना मुनिरिति च युत्पत्ति र्भवान् मुनीनामथ र्द्वयं अ इति व प्रयोग दर्श

三

नात् ननु मुनिराह उक्तमाश्रमव नोपि श्रूयते गार्हस्थमाचार्य कृतं मोनं वानप्रस्थमित्यत्र न। वाल्मीकिमुनि उगव इत्यत्रानिवार दर्शनात्। इतराश्रमयोनि
 धनोत्तुपारिशेषात् तत्रोत्तमाश्रमोपादानं ज्ञानप्रधानत्वात् उत्तमाश्रमस्य। तस्मात्कलापांडित्यापेक्षया रतीयमिदं मोनं तानातिशय रूपे विधीयते। यनु बाल्ये
 वविधिपर्यवसानमिति। तथाप्युत्तमाश्रमविधेयचमाश्रयात्। मुनिभ्यादिति निर्वदनीयव निर्दिष्टादपि मोनस्य बाल्य पांडित्य विधिष्येयवाश्रयणी।
 तद्वतो विधावतः संन्यासिनः कथं विधावतः संन्यासिन इति गम्याते। तदधिकारा। रात्मानं विदिवा पुत्राघे षणास्यो रुच्छायाथ निज्ञावयं चरं नातिन
 नुसति विधावत् प्राज्ञोत्येव तज्जातिशयः किं मोनविधिनेति। अत आह पक्षेणेति। एतदुक्तं भवति तस्मिन् पक्षेनेदं दर्शनं प्राबल्यात् प्राज्ञोति तस्मिन्नेष
 विधिरिति विधादिवाद्युपाधौ प्रसमासात्प्राग्वर्गका मोयजेनेत्येवजातीयके विधादौ सकारिनेनाद्याधनदिकर्मज्ञातं विधीयते। एवमविधिप्रक्षी
 नेप्यस्मि विधावाको मोनविधिरित्यर्थः। एवंबाल्यादिविशिष्टे केवल्याश्रमे श्रुतिमतिविद्यमाने कस्माच्छां दोगे शुद्धिणोपशान्तिरिति समावृत्त्य कुरुव इत्यत्र
 तेन ह्यप्यसं हारस्तद्विषयमादरं दर्शयतीत्यनुत्तरं पवति॥ ७॥ अस्मन्नावानुशुद्धिणोपशान्तिरिति॥ ८॥ उशशिविशेषणार्थः। अस्मन्नावो स्पविशेष्यतो व
 ऊलयोस्मानिहिवक्तव्याश्रमकर्माणि यज्ञादानि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि आश्रमांतरकर्माणि वयं यथासं न कर्मणि सौंदर्यमयमादीनि तं गुरुकुलवासी। द
 शिनादि उरस्ताकृतिस्पर्श एव द्वितीयो जलवायां चार्थकलवासी इतीयस्याया। तस्मात्तुल्यमप्याश्रमाणमुपादेशा विरोधात्तुल्यविधिकल्पमनुव्रयास्य प्रतिप
 त्तिरितरेषामिति दायोराश्रमायोर्बज्रवनेद्विनिर्देशात्तथाप्युपाधेनापेक्षया विविधव्यम॥ ७॥ अनावि कुर्वन्नव्यात्॥ ८॥ तस्माच्छालनः पांडित्यं निर्विद्यवा
 * उरिलीत्॥ तस्य विद्यमाने कृतमधि नोपशान्तिरिति विरुद्धात्॥ ७॥ मोनवदितरेषामप्युपादेशात्॥ ८॥ यथा मोनं गार्हस्थ्येनावाश्रमोभ्युति मतावेवमितरावपि वानप्रस्थः ३३

७ नावविशुद्धिर्देन दर्पः विपत्तादिरहितत्वं वा ल्यं स्यादिति संशयः किं तावत्प्राप्तं कामचारवा दन
 च्यतायमोपपादकपुरीषः

येन निष्ठासेदिति बाष्पमनुष्येतया श्रूयते तत्र बाल्यस्य नादः कर्मवा बाल्यमिति तद्वि तेमति बालनावस्थावयो विशेषस्ये छयास्य पादपि उमत्राकावाद्यथो
 पपादह्वत्रपुरीषं च प्रस्मिन्नरं लोके बाल्यामिति तद्रूपं युक्तं। ननुपति तबादिदोषप्राप्तेन युक्तं कामचारताद्याश्रयणं न विधावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्या
 दोषलिहतिः पशुहिमादिष्विवेत्येव प्राप्तेनिधीयते। न वचनस्य गतं न संन वात्। अविदुषां नाल्पशानिलपेलन्यमानेन विधोतरद्याघातकल्पना
 युक्ता। प्राक्षीनोपकारयुतां गं विधीयते। तानाश्रमस्य प्रक्षीनमिहयतीनामनुष्येयं न समकल्यां बालवर्ग्यामंगीक्रियमाणयां ज्ञानाश्रमः सौनायते
 तस्मादीतरोजावविशेषो बालस्याप्रकृष्टेन्द्रियत्वादिरुबाल्यमाश्रयते। तदाहानाविष्कृतेति ज्ञानाश्रयनक्षमिकवादिजिरात्मानमविरुद्धापयनं देनव
 पीदिरहितो न वेत्। यथा बालो प्रकृष्टेन्द्रियतया न परेषामात्मानमावि कर्तुमीहते तदा देवैद्यस्य वाक्यप्रक्षीनोपकार्यकौतुगमउपपद्यते। तयाचोक्तं
 स्मृतिकारैः। यं न मते न वामंतेनाश्रुते न बज्रश्रुते। ननु वृत्तं न उर्है वैदकश्चिन्मत्राक्षणा। शुद्धमोचितो विज्ञानं ज्ञातवस्ति न वेत्। अथ वज्र उवद्यापिमुक्
 यवमर्हवरेत्। अथ कलिगो घृतावार इति वेवमादि॥ ७॥ ऐहिकमं प्रसूतप्रतिबंधे तदर्शनात्॥ ८॥ अवीपेक्षावयत्तादिश्रुतिरित्यत आरास्यो वावने
 विधाभाधनमवभरितं। तत्फलं विधासिद्धं ती किमिहैव नमनिष्पिद्यति। उत कदा विदुषोपातिचित्पते। किं तावत्प्राप्तमिहैवेति। किं कारणं। श्रवणा
 दि श्रुतिकादिविद्या। नव कश्चिदमुत्रमेविद्या जायतामित्यन्ति संक्षयश्रवणादिप्रवृत्तिः। समानरव उज्जन्मनि विद्याजन्मानि संक्षयते प्रवर्तमानोदश्य ते
 यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्या न नयति। प्रमाणजन्यवा द्विधायाः। तस्मादैहिकमिव विद्या ज्ञानेत्पे वपात्रे वसमः। ऐहिकं विद्याजन्म नवति। अम
 नोदबालवर्तिते। मंतर्गता वा नावविशुद्धिर्देन दर्पः प्रकृष्टेन्द्रियत्वादिरहितत्वं वा ल्यं स्यादिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं कामचारवा दन च्यतायमोपपादकपुरीषः ३३

۱۲۵

न्यायप्रमाणमस्यैव वं युक्तं तद्वदिकम्पत्तिरेवंप्रतिपत्तिर्नित्यत्ववतीत्यात्मानोऽस्तिवादिप्रतिपत्तिरतो नडःस्तिवाद्यनावं कश्चित्पद्यतश्चित्तिरेव देहाद्यजिमानव
 तडःस्तिवाद्यजिमानस्यमित्यात्तिमानवोपपत्तेःप्रत्यक्षं हि देहो हि धमानेदधमानेवा हि देहो दध इतिवमिथ्यात्तिमानोदृष्टः तथा वाच्यतरिष्ठपिपुत्रमिनादिशु
 भ्रंतपमानिधर्मव संतप्य इत्याद्यारोपोदृष्टः तथाऽऽस्तिवाद्यजिमानोपिस्मादेहादिवदेवैतद्याद्वहिरूपनभमानवाऽऽस्तिवादीनां सुष्ठवादिशुवा ननु ह्यतो
 तन्यस्य उक्त्युक्तेष्वनुवृत्तिमामनेति। यद्वैतत्रोपपत्त्युपपत्त्यैतद्वयं नपस्यतीत्यादिना तस्मान्नवडःस्तिवनिर्मुक्तैकवैतयात्मकोहमित्येषात्मातु नवो नवैवमा
 त्मातु नवो नवैवमात्मानमनुवतः किंविदन्यत्तत्त्वमवशिष्याते। तथाव श्रुतिः किंप्रजया करिष्यमोयेषां नोयमात्मायं लोक इत्यात्मविदः कर्त्तव्याभावे दर्शयति। स्मृति
 श्रुति यस्मात्तरतिरेवस्पादात्मदृष्टश्चमानमवः। आत्मान्येवचनैतदुक्तमकायं नविद्यत इति। यस्म्युत्तरेषां ननु वागि वजायाते। तत्रत्यनुनवार्थे एवावृत्त्युपग
 मः। तत्रापि न तच्चमस्तिवाकायां न्यत्याद्यावत्तत्रैवतयतानहिवरधानायकस्यामुहायति। नियुक्तस्य वास्मिन्नेववाकायैस्त्रिंशत्कारत्रावृत्त्यादिवाचोयुतपासुरपेयते
 तस्मात्परब्रह्मविषयेपि प्रत्यायेतदपायोपादेदोष्ठावृत्तिमिदिभावात्। आत्मेनित्तपगच्छति आहृत्यतिव॥३॥ यः शास्त्रीकविशिषाणः परमात्मासकिमहमिति प्रहीतय
 वामदेन्य इत्येतदिवा स्यति। कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषयेभूयमाणैशय इति। उच्यते॥ अयमात्मशब्देभुरव्यः वाक्यतेन्युपगोऽमतिजावेक्ष्य च योरनेदमना
 वा। इतरथाङ्गोणेयमस्मपगतं ह इतिमन्यते। किं तावत्प्राचीनाहमिति आत्मानस्य पुरुषपात्रादियुगविपरीतगुणवेनशक्पतेदृष्टीर्देविपरीतगुणोवापुरुषपात्रादि
 युगवेन। अपरुतपात्रादियुगश्च परमेश्वरो विपरीतगुणः शरीर ईश्वरस्यवसैमायात्मवेईश्वरात्तावप्रसंगाच्चतः वाम्त्रानर्थक्यं सैमारिणेपीश्वरात्तावेधिकार्यं नावा
 + उल्लिख्यतीत्यनुविश्रुतीह कर्त्ता मायेदं कर्त्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययविपरीतप्रत्ययउत्पद्यते। यमुच्यते वमैदमतिरप्रतिभावावाकायां जितमेतत्स्येनस्मि + उल्लिख्य

८७

८८

आनर्थक्यमेव प्रत्यदि विरोधश्च यच्चैपिताहं तत्पदार्थं नञाश्चाकर्तृत्वं प्रतिमादिष्विव विख्यादिर्द्वानिमिति वेत्ता काममेव नव उभं सारिणे मुख आत्मे अदृश्ये
 तावन्नः प्रापयितव्यमेव प्राप्तेऽहम् आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपन्नयः। तथा हि परमेश्वरप्रक्रियायां जावाजा आत्मा चे नैवेन सुपगच्छति त्रैवा अहमस्मि न गा वो देव
 ति अहं वै ब्रह्मस्मि देवा ते इति तथा न्ये प्यहं ब्रह्मास्मीत्येवमादयः आत्मबोधोपगमा इष्टयाः आह्वयति वात्मवे नैतेश्वरं ते देवा क्वा न्ये चत आत्मा सर्वं तर एष तच्चा
 तांतर्थाद्युत्तः तत्सत्तम आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादीनि यत्कृत् प्रतीकदर्शनमिदं विस्तु प्रतिमान्या येन न विष्पतीति तदयुक्तं गोपात्र प्रसंगा द्वा क्वा वैरुपा अयत्र
 हि प्रतीकदृष्टिरनि प्रेत्य ते अत्रा देवनत्र वनं न वति यथामनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादि श्रुतुन त्वमहमस्मिदं ब्रह्म प्रतीत्या हतः प्रतीककृतिवैरुपा दने पप्रति
 पत्तिर्नैदृष्टा पवादाश्च। तथा व्याहृति योन्यां देवतानुपासेन्योस्मावा न्योहमस्मीति न सवेदमृतोः समुत्पन्ना प्रीति यद्दना नैव पश्यति सर्वं परादाद्यो न्यत्रात्म
 नः सर्वं वेदेत्येवमाद्यान्यमी कृतिर्नैदर्शनमपवदति। यत्र नैव विरुद्धगुणयो रन्योन्यात्मवत्त्वं न वति नायं देवि विरुद्धगुणताया मित्या चोपपन्नं यत्पुनरुक्तमी
 श्वरात्तावत्प्रसंगरति। तदसंख्यं प्रमाणपदन्युपगमाच्च। न ही श्वरस्य सार्यात्मवै प्रतिपाद्यत इत्युपगच्छामः। किंतु हि सै सारिणः सै सारिवा पो हेने श्वर आत्मवै
 प्रतिपिपासयिषितमिति। एवं मत्प्राप्तं ते श्वरस्याप रतपा आदिगुणत विपरीत गुणता चितरस्य मिथ्यैव च वति एते यः दफ्कमधिकार्यजावप्रत्यक्षादिविरोधः चे
 ति। तदप्यस्मात् प्राक् प्रबोधसै सारिवा स्फुपगमा त्र द्विषय बाध प्रत्यक्षादि यवहारस्य यत्र ब्रह्मस्य सर्वमात्मे वाच्यत्वेन कं पश्येदित्यादिना हि प्रबोधप्रत्यक्षा घना वैदश्य
 ति प्रत्यक्षा घना वेकृतेरप्यजावप्रसंगरतिवेनेष्टवा। द्रष्टृपितापितामवतीति ह्यपक्रमावे स्या वेदा इति वचनादिष्य त एवास्मान्निष्कृतेरप्यस्तावः प्रबोधकस्य पुनर
 यमप्रबोध इति बोधश्चैष्ट छसितस्योति वत्तमः। न वमहीती श्वर एवोक्तकृत्वा। यद्येव प्रतिबुद्धेभिनासि कस्य विदप्रबोधः योपि दोषस्यो धाते किंचिदविद्यया किंलाननः

२००

श्री

८९

सद्विद्यवाद देवानुपपत्तिरिति सोप्येनेन प्रत्युक्तस्मादात्मेत्येव श्वरमाना दधीत॥ आनप्रतीके नहिमः॥ ४६ मनो ब्रह्मेत्युपायानि। तपथात्ममया
 धिदेवतमाकाशो ब्रह्मेति। तथादियो ब्रह्मेत्यादेशः स यो नाम ब्रह्मेत्युपाशे रत्येवमादिष्वप्रतीकोपासने छमै शयः किं ते च प्यात्मयः कर्तृवो न वेति
 किंता व आर्षेते च प्यात्मय एव युक्तः कस्मात् ब्रह्मणः कृतिष्वात्मवेन प्रसिद्धवान्। प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारवान्। ब्रह्मवे सत्यात्मबोपपत्ते रित्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः। न प्रतीके धात्ममति बधीया। ब्रह्मसु उपासकः प्रतीकानि यन्ना न्यात्मवेना कल्पयेत्। यत्पुनर्ब्रह्म विकारवा सती कानी ब्रह्मवै। ततश्चात्मे यमिति तद
 सत्यतीका नाव प्रसंगादिकारस्य रूपोपमर्षेन हिनामा विज्ञानस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं न वति। सत्योपमर्षे वनामा दीनां कृतः प्रतीकवमा भयले वा। न व ब्रह्मण
 आत्मवा ब्रह्मदृष्टप दैशो धात्मदृष्टिः कल्पा कर्तृवाच्य निराकरण कर्तृवादिमर्षसै सारधर्म निराकरणे न हि ब्रह्मण आत्मोपादेशस्य निराकरणेन बोपा
 सन विधेन म तस्योपास कस्या प्रतीकेः समवासात्मयत्तेनोपपद्यते। स हि रुक्कश्चिं। ~~येनानात्मवत्त्वं न वति न वति न वति न वति~~ भुवस्मात्मानेव
 उ ब्रह्मात्मनैकवे प्रतीकाना व प्रसंगम बोवा मोतो न प्रतीके धात्मदृष्टिः क्रियते॥ ४७। ब्रह्मदृष्टिरुक्कश्चिं॥ पा॥ ते च बोदाहरणे सत्यः सै शयः। किमा
 दित्यादि दृष्टयो ब्रह्मण्यध्यायिनयाः। किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादि स्थिति कृतः सै शयः। समानाधिकरण्य कारणानुवधरण द्रव्दि ब्रह्मत्राक्षम्या दित्या
 दिशब्दैः सामानाधिकरण्यमिति। सुपलभ्य तस्यादित्यो ब्रह्मणो ब्रह्मवि बुद्धलेत्यादिसमानविनक्तिनिर्देवा नवात्री जमं सामानाधिकरण्यमव कल्प
 तेषां तरवचनत्वात्। ब्रह्मादित्यादिवाहानां न हि न वति गोरश्व इति। ननु प्रवृत्ति विकारना बाव ब्रह्मादित्यादीनां भुक्तरा वादिव सामानाधिकरण्यम्या नित्यं यते
 विकारप्रविलय एव त्वेव प्रवृत्ति सामानाधिकरण्यस्या ततश्च प्रतीका नाव प्रसंगम बोवा मपरमात्मवा क्यं वेदं तदानीं स्यात्त तस्योपासनाधिकारो बाध्यता परि

४६ कपोरि तरेत रत्नमस्ति।

स्त

मायुक्तः अहमनायथा मकलितं लोकं नयतीति विवमादिकृतिः प्रकृतं जलायु कानि दर्शनादप्रत्ययत्वेन स्रष्टुपावृत्तिं शुक्ताकिमन्य न प्रायण कालात्ताविजावनाविता
 नपेक्षेत् समाये प्रतिपन्नयफलनावनामकाः प्रत्ययास्तेषां प्रायणादावृत्तिः नयाचक्रतिः अथावक्रउरयमस्मा धौकात्वेतीति प्रायण कालेव प्रत्ययावृत्तिर्दृश्य
 यतिः स्मृतिरपि। यथैवापि स्मरन् नार्तयजत्येतेकलेवरं। तं तमेवैति कौतियस्यदातजावनावित इति। प्रायण काले मनसा बले नैतिव। ओतवेलायामेतव्यं
 प्रतिपद्यते निवमरणवेलायामपि कर्तव्याविशेषः प्रत्ययति॥७॥ तदधिगमउत्तरपूर्वद्वयोरेकैष विनाशोत्तद्यपदेशान्॥१३॥ गतवृत्तीयत्रोद्योत्तयेदानीं ब्रह्मवि
 द्या फले प्रतिबिता प्रतायाते। ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफले इरितं स्वीयते न स्वीयत इति मशयः। किं तावत्यासै फलार्थं वा कर्मणः फलमदवानर्मसाद्याते न
 यः फलादायिनी ह्यस्य शक्तिः कृत्याममधिगता। यदितद्वेदयेते वफलोपयोग मपवृत्त्येन शक्तिः कदर्थिता स्यात्। स्मरतिव। नहि कर्म स्वीयत इति न वेव श्रुति
 प्रायश्चित्तोपादेशो नर्थकः प्राप्नोति। निषादोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकवोपपत्तेरुत्पत्तिरुद्दिष्टादिवत्। अपिच प्रायश्चित्तानां दोषप्रसंगेन विधनानुनावेदपि दोष
 क्षपणार्थता नवेव ब्रह्मविद्याया विधनमस्ति नवनप्रपगम्यमाने गलविः कर्मफलक्षयेत फलस्या वश्य नो कथवापनिर्मोक्षः स्यात्। नित्युद्याते देशकाल
 निमित्तापेक्षो मोक्षो नवनप्रपगम्यमाने कर्मफलवत्त्वविषयति। तस्मात्तद्विधमधिगमे इरितं नित्येति विवदं प्राप्ते ब्रह्मः। तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तर सर्वयो
 रधयोरेकैष विनाशो नवनप्रपगम्यमाने दोषः पूर्वमपि विनाशः। कस्मात्तद्यपदेशात्तथा हि ब्रह्मविद्या प्रक्रिया यो नैवाद्यमानस्य बंधस्यागासिनो इरितस्या
 नस्ति सैव विद्वद्वोद्यापदिशति यथा पुष्करपलाश आपो नक्षिप्येत् एवमेवं विद्विपापं कर्म न क्षिप्यत इति। तथा विनाशमपि सर्वोपनिर्गते स्या इरितस्य अपदिश
 तितद्येषां कालूलमनो प्रोतप्रज्ञायेतेव ७ ह्यस्य सारोपाधनः प्ररुयत इति। अयमपरः कर्मक्षयपदेशो नवनप्रपगम्यमाने निघाते रुदयं विधिघाते सर्वमशयाः॥

ये

२०३

म

स्वीयत वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति। यत्कृतमनुपपन्न फलस्य कर्मणः सयकत्वायां शास्त्रे दर्शना स्यादिति नैषा दोषो न हि वयं कर्मणः फलदा
 यिनी शक्तिमप्यजानीमहे। विद्यत एव सा। सा उविद्यादिना कारणोतरेण प्रतिबध्यत इति वदामः। शक्तिसंज्ञावनावेव शास्त्रं चाप्रियाते न प्रतिबंधाप्रतिबंध
 योरपि। न हि कर्म स्वीयत इत्येतदपि स्मरणमोस्मिर्कनमो गाहते कर्म स्वीयते न दर्शयति। नित्यत एव उपायश्चित्तानां दिनात्तस्य क्षयः। सर्वपाप्मानं तरति
 तरति ब्रह्महोयोऽयमो धेनूयजते यजते नैव वेदेत्यादि श्रुतिस्मृतियः। यत्कृतं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि न विधेयीतीति तदसा दोषसंयोगेन बोध्यमाना
 नामिषां दोषनिर्घात फलस्यैव फलांतरकल्पना उपपत्तेः यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवदोषसायोदेशो न विद्याविधनमस्तीत्यत्र ब्रह्मः। सद्युगास्तवा द्विधा
 सुविद्यत एव विधेयं तास्यैवाकाशोपाये श्रयः प्राप्तिः पाप्मानं विद्विष्यावत उच्येते न योश्चाविवक्षा कारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रकरण इति कैश्चर्यप्राप्तिं
 तासां फलमिति निश्चीयते। निरुणायां उविद्यायां यद्यपि विधनं नास्ति तथाप्य कर्त्री नव बोधत कर्मप्रदाह प्रसिद्धिः। अक्षेप इति चागामिषु कर्मसु कर्तव्यमे
 वनप्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति। अति कांते पुत्रयद्यपि मिथ्याज्ञाना कर्तव्यं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्या निमित्ता ज्ञान निवृत्ते सान्यपि प्रविशती
 त इत्याह विनाश इति इव प्रसिद्ध कर्तव्यमेव विपरीतं हि त्रिषपि काले धकटं वा सो रुचस्वरूपं ब्रह्माह मस्मिनेतः पूर्वमपि कर्त्ता नोक्ता वाहना सैनेदानीं
 नापि न विद्यति काल इति ब्रह्मविदवगच्छति। एवमेव मोक्ष उपपद्यते। अद्यथा हि अनादिकाल प्रवृत्तानां कर्मणां कथा नावे मोक्षाना वः स्यात्। नवकाल
 देश निमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत्त्वविषय इति। अनित्यवप्रसंगात्पुनस्तवा उपपत्तेस्तान फलस्य तस्मात्तद्विधमधिगमे इरितं सत्य इति स्मृते॥७॥ इत्य
 स्यात्प्रेवमसंक्षेपः पातेतु॥१४॥ पूर्वमपि करणे बंधो तोर घस्य स्वाभाविकस्या क्षेपविनाशो ज्ञान निमित्तो ज्ञानस्य पदेशानि रूपितो धर्मस्य पुनः शा

२०४

निकुष्फलत्वादिनिशङ्कतौ पुष्पिप्रपापशो नैनं सेतुन हो ह जितरत इत्यत्र सदुक्तेन मुक्ततन मुक्तमप्यसर्वपापनीनो ४

यथाज्ञानाद्येन ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य न निराकरणाय ह्यर्थाधिकरणमायातिदेशः क्रियते इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एव मच्चवदसंश्लेषो विना
 शयज्ञानवतो न वतः ऊतस्य अपि फलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबंधिवचनमग्राह्यं इति चेन्न विषयान्तरतायादि श्रुतिषु च उक्तं वस्तुतस्तस्यापि प्रणाल्या
 यथापदेशः ॥ १५ ॥ अत्र बोधनिमित्तस्य च कर्मस्य च उक्ततः ऊतयोश्चुल्यत्वात् स्वीयतेवास्य कर्माणीति वा विशेषकृतेर्यत्रापि केवल एव पात्रश
 यः पर्येततत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति प्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निवर्तते इत्यविरोधेणैव प्रवर्तते ॥ १६ ॥ अत्र नानाविधेन ज्ञानेन नानाविधेन कर्मणा नानाविधेन पुण्येन नानाविधेन फलेन नानाविधेन विनाशसिद्धेरवश्यं नाविनाशविषयः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥ १७ ॥ अत्र नारदकार्ये एव नुशर्वेन द
 वार्धः ॥ १८ ॥ हर्षयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुक्ष्मतः क्षतयोर्विनाशो वधारितः सकिमविशेषणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च न वक्तव्यं तद्विश
 लेण नारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र उक्तत्वे विषयान्तरतात्येवमादि श्रुतिषु विशेषाश्च वणादविशेषितैव क्षय इत्येव प्राप्ते प्रत्याह नारब्धका
 र्ये एव चिति ॥ अत्र प्रवृत्तफले एव उशर्वे जन्मान्तरमविते अस्मिन्नपि वज्रनिप्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सविते सुक्ष्मतः क्षते ज्ञानाधिगमात् स्वीयतेन नारब्धकार्ये
 सामितुक्तफलेत्याप्यामेतद्रूपज्ञानायतनं जन्मनिर्मितं ऊत एतत्तस्यावदेव विरंया वन्न विमोक्षे इति शरीरपात्रावधिकरणं चेत्तत्रास्ति रितरयादि
 त्ज्ञानादप्येव कर्मस्वीयमिति स्थितिरेव तावात् ज्ञानाश्रयत्वं न तत्रास्ति मम श्रुती तत्र शरीरपातप्रतीक्षा नावच्छीतानुवस्तुबलेनैवायमकर्त्तात्मवा
 वबोधः कर्माणि रूपयन् कथं कानि विनृत्तपायेत् कानि विविधोपेक्षत न ह्यन्यमाने प्रीति जन्मपेक्षे केव विविधा ज्ञाश्रुतिः स्वीयते केव विनृत्तस्वीयत इति ॥

सकामं कर्तुमिति उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते आश्रितं तस्मिन् कृत्वा लब्धं कृत्वा तत्रैव विद्यमानं तत्रैव प्रतिबद्धं
जवाश्रयति विद्यमानं प्रतिपालनं अपि विना वात्र विवक्षितं ब्रह्मविदः कैविकालं ज्ञातुं श्रियते न श्रियते इति अत्र च तन्मत्वा बोधो विहिमिथ्या ज्ञानावधने
न कर्माणुच्छिन्नं न सिद्धं न अपि उमिथ्या ज्ञानं द्विषं ज्ञानवसं स्कारवशात् कैविकालं मनुवर्तते एवापि विना वात्र विवक्षितं ब्रह्मविदः कैविकालं ज्ञातुं श्रियते न
श्रियात इति कथं त्वेकस्मिन् कर्तव्यप्रत्ययं ब्रह्मवदनं देवधरं वा पापराण प्रति हेतुं शक्यतो अतिस्मृतिं प्रवृत्तिं प्रज्ञलक्षणनिर्देशो नैतदेव निम
यते न स्मादेनारब्धकार्यं योरेवमुक्तं न उच्यते यो विद्याभ्यामर्थ्या कथं इति निर्णयः ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रादिविधिं विना श्रयते न श्रियते इति अत्र च तन्मत्वा बोधो विहिमिथ्या ज्ञानावधने
स्वाप्नोत्पत्तिविनाशयोर्त्यो अघन्यायोतिदिष्टः सोतिदिष्टः सर्वत्रापि विषय इत्याशी कथं प्रतिबन्धमिदो ज्ञादिविधिः उच्यते आशं कामपुनरुच्यते यनिर्त्य
कमी वैदिकमग्निहोत्रादितत्त कार्यायैव न वति ज्ञानस्य कार्यतदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अतस्मात्तदेवानुवचनानेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्तेन
दानेनेत्यादिदर्शनात् ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यं प्रापकचः न कार्यैकवानुपपत्तिर्नैष दोषो कर्तुं एका कार्यो योरपि दक्षिणविषयो गुडमंत्रसंयुक्त
योश्चति उष्टिका र्थदर्शनात् तदनु कर्मण पि ज्ञानसंयुक्तस्मोत्तकार्यं वापुपत्तः ननु नारूपो मोक्षः कथमस्म्यकर्म कार्यवमुच्यते नैष दोष आगडपका
रकवा कर्मणो ज्ञानस्यैव हि प्रापकं अकर्म प्रणाशमोक्ष कारणमित्यप्युच्यते अतएव चान्तिकांतविषयमेतकार्यैकवानिधीनिधीनं न हि ब्रह्मविद आगा
मग्निहोत्रादिर्नैव वत्यनि योज्य ब्रह्मात्मव प्रतिपत्तेः शास्त्रस्या विषयवात् अगुण सुउविद्यामुक्तं ज्ञानतिष्ठाने मंत्रवत्यागाभ्यप्यग्निहोत्रादितस्यापि निर
निमं विनं कार्यं तशना वाद्विद्यामंगत्पपत्तेः किं विषयं पुनरिदं मास्तेषां विनाशवचनं किं विषयं वा आदौ विनियोगवचनं मेकैषौ शास्त्रिनो न स्पष्टं उच्यते आशं कामपुनरुच्यते

[illegible]

गंधर्व

रुचिरितिकर्माश्रयतोक्तेरुचनरूपतोपादानादेहांतरोत्पत्तिरिति प्रताश्रयबभूवुर्भू। प्रमत्ताराहादपिनत्र प्राधान्यमात्रं वर्णः प्रदर्शितं न बाधयांतरं न
वारितं ॥ ७॥ तस्मादविरोधः ॥ ७॥ अमानावास्तुपक्रममादमुत बंधावपोष्य ॥ ७॥ अथ मुक्तांतिः किं विद्वदविषयोः अमाना किं वा विरोधवतीति विद्यायाः
नां विरोधवतीति तावत्प्राज्ञा श्रुताश्रयविशिष्टास्तेषां पुनर्न बाधवत् प्रताश्रयैर्न नयविषयः पुनर्न वः स न वति अमृतं हि विद्यां दानं न्यस्तं तदतिष्ठि
तिः तस्मादविषय एवेष्टोक्तं ननु विद्याप्रकरणे ममाज्ञानादिष्वपि विषयान्वेता नान्वापादिवद्यथा प्राप्ता नुकीर्तनात् यथा हियवैतत्पुरुषः स्वपिनिनामा
विषयिनामपि पाम्तिनामेति वस्तुं प्राणिनाभरण एव स्वापादयो नुकीर्तितो विद्याप्रकरणेपि प्रतिपिपादयिषितवस्तु प्रतिपादानुगुण्येन ननु वि
द्ये विशेषवतो विक्षिप्यते। एवमित्यमप्युक्तांतिर्महाजनगतिवानुकीर्तयेत्तस्यां परम्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतः सजः संपद्यते सच्चात्मा तच्च मसीति
प्रतिपादयिष्ये। प्रतिपिपादयिष्याविषयस्य तस्मादविषय एवोपेत्यैव प्राप्तं भवति। स मां नावेष्टोक्तं ननु मसीत्याद्याविद्यादविद्योरास्त्युपक्रमाद्विदुर्महत्
विशेषश्च वणान्। अविद्या न देहबीजं श्रुतानि श्रुतमूल्याप्यसिद्धकर्मप्रयुक्तो देहग्रहणं मुनवं संसरति। विद्वान्मुक्तानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्र
ते तदेतद्वत्पक्रममादितुक्तं ननु मृतं विद्याप्राप्त्यनवत् तत्र कुतो श्रुताश्रयस्यैवमुपक्रमोवेति। अत्रोच्यते। अत्रोपोष्य ॥ ७॥ अविद्या
घादीनर्केशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतं प्रप्यते संभवति तत्रमुपक्रमोवेति। अत्रोच्यते। अत्रोपाधौ श्रुताश्रयस्यैव न हि निराश्रयाणां प्रा
णानां गतिरूपपद्यते तस्मादाक्षेपः ॥ ७॥ तदापीतेः सारं पदं देहात् ॥ ७॥ तेजः परम्यां देवतायोमित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तथा प्रज्ञातं तेजः साध
नं प्राणिनकरणायैव श्रुतं तस्मादितं प्रयतः पुनः परम्यां देवतायां संपद्यत इत्युक्तं ननु विद्याकादृशी पुनरित्यं संपत्तिः स्यादिति चिंत्यते। तत्रात्यंतिक

सुदृगं तस्य

देव :

207

3.

३३
२०८

一

नमः

४ देहादिभिरकार इति ४॥२२

नो
नृपि
न

लेनसं बंधस्यावहेरुना विवाहोयति व॥१५॥ अस्मदनिनाडीरश्मिर्बन्धस्तद्वनिमुत्तस्यस्पाइश्मस्यनुसारिथी। रात्रौ उपेतस्य
नस्यानाडीरश्मिर्बन्धवहेरुना विवाहोयति व॥१५॥ अस्मदनिनाडीरश्मिर्बन्धस्तद्वनिमुत्तस्यस्पाइश्मस्यनुसारिथी। रात्रौ उपेतस्य
निरस्तु आदादित्यायनायंतेता आसुनाडीशुसुता आसुनाडीभ्यः प्रतायेतेते मुस्मिनादिशुसुता इति निरास्य मयेव निशास्पापिकिरणमुद
तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यदर्शनात्। सोका बुद्धनेरस्तु डली च ब्रमुवन्नरजनीशुशो शिरिषिवडदिनेष्टा। अहरेति तत्र त्रौदक्षतीति विवेत देव
दर्शयति य विदिरात्रौ प्रोतोविनेवरश्मनुसारिणाई आक्रमेनरश्मनुसारिणाई आक्रमे नर्थको भवेत्। न त्वनदिशेषाधीयते यो दिव
त्येति मरश्मी नोपेस्योई आक्रमेनरश्मनुसारिणाई आक्रमे नर्थको भवेत्। न त्वनदिशेषाधीयते यो दिव
त्यप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यान्मृत्कालानियमादथापि रात्रानुपगतो हरागममुदी चेत हरागमेण स्यकादाविदरश्मिर्बन्ध हंशरीरस्यात्तापावका
दिमैपकीतसयावक्षिणे नैवावहादित्येगच्छतीति वक्तुं नृसीसां दर्शयति तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिर्विरश्मनुसारिथी॥१६॥ अतश्चाथनेपि द
क्षिणे॥२०॥ अतएव बोदीत्तानुपपत्तिरपान्तिकफलवाचविद्याया अनियतकालवाचमुत्पेदीक्षिणयनेपि वमियमाणे विद्याया प्रोत्पेव विद्याफलम्
उत्तरायणमरणप्राशस्यप्रसिद्धेनी अस्मप्रतीक्षा दर्शनादाप्रमाणपक्षाधीनं देवेति मास्मीमानिति वक्तुं नृसीसां दर्शयति तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिर्विरश्मनुसारिथी॥१६॥ अतश्चाथनेपि द
माननसूत्रेणा उदतिप्राशस्यप्रसिद्धिर्विद्वद्विषयानी अस्मप्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थेपि प्रमादलक्ष्यं देवमुत्पत्तारयापनार्थे वक्तुं नृसीसां
र्थे बन्धति। आतिवाहिकासेलिगादिति ननु। यत्र कालेवनादतिमाहर्तिवैवयोगिनः प्रयातायां तितं कालं वक्ष्येमि नरतर्षनेति कालप्राप्ति

नृपि १५

पक्षि ३

२१०

नृपि १५

येनोपक्रम्याहरादिकालविनियोगोऽनाहृत्योशेषः स्मृतावनाहृत्येनियमितः। कथं रात्रौ दक्षिणयनेवाप्रेष्यन्नेदं श्रियायादिति। अत्रेष्ट्यते।
योगिनः प्रतिचक्ष्मन्तेस्मात्ते विने। योगिनः प्रतिचायमहरादिकालविनियोगोऽनाहृत्येस्मार्ते विनेयोगमात्रेण नृपेति अतो विषयनेदा
त्यमाणविशेषावनाम्पस्मात्तस्य कालविनियोगस्याप्येति श्रुतिज्ञाने श्रुतानरः नृपिज्ञेति रदः श्रुतः पण्णामाउवरायनो ध्रुवोराविस्तथाचलः
पण्णामादक्षिणयनमिति वायौ तावेव देवयानपि दृयाणे प्रत्यजित्तायाने स्मृतावपीति उच्यते। तं कालं वक्ष्यामीति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानादिरोध
माशिकापरिहरउक्तोयदाहृत्यः स्मृतावप्यस्याद्यादि वता एवातिवोदिनोष्ट्यते न दानकश्चिद्विरोधश्चि॥१७॥ इति रात्रीरकमीमासा नाष्ट्यीकर
भगवत्यादत्तौ च उच्येत्स्याथायस्य द्वितीयः पादः॥१८॥ अतिरादिना नृपिचिते। आसुत्पक्रमसमानोकातिरिक्तं स्मृतिस्तुक्तं तरेष
नेकविधसूयति। नाडीरश्मिर्बन्धेनेकाप्येतेरेवरश्मिर्बन्ध आक्रमेति श्रुति। अतिरादिकैकातेविनेमै नवंत्यविषोहरिति स एतदेव यानं पथानमा
पद्यामिलोकमागच्छतीत्यन्या। यरावेष्टरुषोस्मात्सोकात्येति स वायुमागच्छतीत्यपराणाते विरजाः प्रयांतीति वापरा। तत्रैव शयः। किं परस्परं निज्ञा एताः
स्तयं इति निज्ञप्रकरणवादिनोपासनां शेषवाच्येति रेवरश्मिर्निरिवधरणमविराद्यापेक्षाया मुपक्रमेण वरावचनं वपीडोतमयाव
क्षिणेनानसावहादित्येगच्छतीति तस्मादचोच्यति नृपेति पथान इत्येवं प्राप्ते निदधदे दिशदिनेति। मास्मी वल्लप्रेष्ठरादिना एवार्हतीति प्रति
जानीमहे कृतवन्त्यतिने। प्रथितोत्पमार्गः मास्मी विउषांतया द्विपेव विविधाप्रकरणे। येनामी अरण्ये मन्त्रसुपासत इति विद्योवरशीलिनामप्यादि
कामृतिः आद्यते। स्यादेतद्यासुविद्यासुनकादि इति रुच्यते ताद्वियमवि रादिकोपतिष्ठतां यासुवन्वाद्या आद्यते तासुकिमिन्पदिराद्याश्रयणमिति अत्रोच्यते। त

श्रुतं वा २५

किं वा एकेवालेकविनेपलेति। तत्र प्राप्तावलिज्ञाएवेताः स्मृतयः + धृष्टेतामुपक्रमेण वरावचनं वपीडोतमयावक्षिणेनानसावहादित्येगच्छतीति। तस्मादन्योन्यजिज्ञासते पथान इत्येवंप्राप्ते
निष्पद्यते रात्रौ

लक्षणानां अविशदयति तावत्प्राप्तं तत्तत्पदं वा उपदेशः स्यात् यथा हिलोके कश्चिद्रामं नगरं वा प्रतिष्ठापयमानो बुद्धिपते गच्छेत् तस्मिन् गिरिं ततो न्यत्रो
धत्ततो नदीं ततो यामेनगरं वा प्राप्स्यतीति एवमिहापि विषयैरुक्तं यथा प्रथमाणपक्षमिदं द्यादृश्यं वा नो गमय एतादृशं प्राप्तिं तथा हिलोके वा द्वायेनाभ्यास
उपवृत्त्यात्तिलोके मागच्छतीत्यादिलोकशब्दश्चापि नो नो गायतनेषु नाप्यनेमनुयातमनुपप्लोकेः पितृलोको देवलोकरतिवा तथा व ब्रह्मणमहो रात्रि
प्राते लोके अग्रज्यंत इत्यादि तस्मान्नातिवाहिका अविशदयोः वितनवारप्येतेषामातिवाहिकबाहुपपत्तिर्येतना हिलोके राजनियुक्ताः उरुषाडर्गि शुभा
र्ये अतिवाहयतीत्येव प्राप्तेषु मन्त्रातिवाहिका एवेते भविष्यमर्हंति कृतस्य द्विगा तथा हि वैदमसो विद्युर्ततस्तुरुषो मानवः स एता व ब्रह्मणमयतीति अत्रि
मिदं वदमयिष्ये वैदय्यति तद्वचनं तद्विषयमेवोपलीणमिति विज्ञेयं प्राप्तामानवश्च निवृत्तिपरबाधिविशेषणस्या यद्यविशदेषु उरुषागमयितारः प्राप्ताश्चेवमा
नो वा स्यातो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं उरुषाविशेषणममानव इति ननु लिंगमात्रमगर्ह्यं न्यायानावादाने वा दोषः उच्यते यामोदात्तमिदं ॥ प्रतीपादिकार्यं दर्शनात् ॥
वैश्वदेवो यथा वरविशदिमार्थगात्रे देहवियोगाभेदिनकरणे यामाह तत्स्वतंत्रा अविशदीनामप्येव तन वा द्वास्वतंत्रमिदं यामिदं विराद्यनिमानिनाम्ने
तनादिवताविशेषा अतियावायानि युक्ता इति गम्यते लोकपि हि मन्त्रमुक्तितादयः संपिडितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्तनो नवन्ति अनवस्थितवा दप्यविशदीनां
नमार्गलक्षणोपपत्तिर्न हिरावोषितस्याहः सुहृपानि स्येन व उपपद्यते नवप्रतिपालनमस्तीत्युक्तं उरुषात्ता ध्रुववानुदे वतात्मनां नाथो दोषो नुवति ॥
विशदीनां द्वास्वतंत्रमिदं यामिदं विराद्यनिमाना उपपद्यते अविद्वदित्यादि देशास्वातिवाहिका अपि निवृत्त्यातो अविशदीनां द्वास्वतंत्रमिदं यामिदं विराद्यनिमाना उपपत्ति
मिति अपि नोपक्रमेते विरनिमं नवन्तीति संबधमात्रमुक्तं न संबधविशेषः कश्चिदपमर्हदरे उच्यते ननु ब्रह्मणमयतीति संबधविशेषोति वात्यातिवाहकलक्षण उक्तं

सूत्रं

२१२

तथा च लोके अस्मिन् विदुष्यातिवाहिके श्वेदं जातीयक उपदेशः ॥ श्रोतं न कृतोऽयमवर्णात्ततो जयसिंहतः ॥ कश्चिदुपपत्तिः ॥

श्वेन अथोपक्रमेणातिनिर्णयते ॥ संपिडितकरणवा देवगण्डणां न तत्र नो गमं न वः लोकशब्द उपपत्तुं जानेष्वपि गच्छामयि उंश कर्तव्यं तेषां तिलोका वा सि
ना नो गमं मिवा दतो मिथ्यामिकं लोकं प्राप्ते निनातिवाह्यते वा युष्मिकं प्राप्ते वा युनेतियो जयित यो कथं नूनरातिवाहिकश्च पक्षे वरुणादिषु तस्मिन् नयः ॥
विद्वत्तात्त्विकविरुणादय उपपत्तिः ॥ विद्वत्स्थानं तस्मात्प्राप्तेरमानवस्येव उरुषास्पणमयिदं वंशं तमिद्यत उतरं पवति ॥ ॥ तस्मिन्नेव न स्रक्तेः ॥ ततो वि
द्वदभेन वना इदं विद्वदनेतरा वृत्तिर्नैवा मानवेन उरुषास्पणमयिदं वंशं तमिद्यत उतरं पवति ॥ ॥ तस्मिन्नेव न स्रक्तेः ॥ ततो वि
तास्तुरुषो मानवः स एतत् ब्रह्मलोकानुगमयतीति तस्मै वगमयिदं वंशं तमिद्यत उतरं पवति ॥ ॥ तस्मिन्नेव न स्रक्तेः ॥ ततो वि
इत्यवगंत्यो तस्मात्प्राप्तातिवाहिका देवतात्मनो विशदय इति ॥ ॥ वा दरिरम्यगुपतेः ॥ ॥ स एता न ब्रह्मणमयतीत्यत्र विविकिस्पृतेः किं कार्यं मपरं
ब्रह्मणमयत्याहो द्वित्यरामे वा विद्वत्ते मुखं ब्रह्मेति कृतः मंत्रायः ॥ ब्रह्मशब्दप्रयः ॥ ब्रह्मशब्दप्रयो गा इति कृतं ॥ तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नययेनाउ
मानवः उरुषा इति वा दरिशचर्यामन्यते ॥ कृतो गम्यपपत्तेः ॥ अस्याहिकार्यस्य ब्रह्मणो गंत्यवमुपपद्यते विशदय वा उरुपरस्मिन् ब्रह्मणि गुं नृथं वै गंत
गतिर्विवकल्पते ॥ सर्वगतवातपत्यगात्मवाद्यगं दणामां विशिषितवा उं गमयति तिते उ ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्तीति वक्तव्यं तरे विशिषितवान् ॥
कार्यं ब्रह्मविषये वगतिरिति गम्यते न हि वज्रवने न विषेण परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते ॥ कार्यं वक्तव्यं नो दोषपत्तेः संनवति ॥ वज्रवने न मा लोका कतिरपि
विकारगो वरायामेव भेनि विशिषितवा नो गमं वा जन्मा ॥ गोणी वन्य व ब्रह्मे व लोका एवमेवा इत्यादिषु ॥ अधिकरणाधिकर्तृत्वादिषु ॥ अधिकरणाधिकर्तृत्वादिषु ॥ अधिकरणाधिकर्तृत्वादिषु ॥
प्यनौ जसः स्यात् ॥ तस्मात्कार्यविषयमेव नयनं ॥ तत्तु कार्यविषये पि ब्रह्मशब्दानोपपद्यते ममसिद्धिजगतीजन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमिति ॥ अत्रो

ब्रह्मलोकानु ४

२१३

२१३

सुख

८

जादिविशेषयोगः परमात्मनः कल्पयितुं शक्यते। येन तत्र प्रवेशो यो वच्छा न्यायेनात्मगततास्या न प्रत्यक्षो ह्यप्रदेशावच्छादिविशेषयोगो उ
 पपद्यते। देवाकावविशिष्टागं तद्यता। नमोऽत्यत्रिष्ठितिप्रलयोऽवच्छरनेकशक्तिर्वृत्तलणशक्तिविना विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यार्थवान्। इत्य
 त्यादिश्रुतीनामपि समानमन्यार्थवमिति चेन्न। तस्मात्मेकव्यतिपादनपरवाच्युदादिदृष्टान्ते हि सुतो वृत्तलणकस्य सत्यत्वं विकारस्य सत्यत्वं विकार
 रस्य वाच्यत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रेनोक्त्यादिपरं न विमुक्तमिति। कस्मान्ननु सत्यत्वादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिष्वेव न पुनरितराशेषव
 मितरासा मिति। उच्यते। विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकारत्वात् नान्यात्मन एकवर्तित्वमुक्तं वाद्यवगतौ सत्योभूयः काविदाकांक्षो पजायते। प्र
 कृतार्थसमाप्तिवच्छत्यन्तेऽत्र को मोक्षकः शोक एकवर्तमुपपद्यते। अतर्थात्वेन न कश्चात्तस्मिन् विज्ञानविनेति कृतश्चन एतद्वाच्यतपत्ति किमहं भाष्य
 नाकरव किमहं पापमकरवमित्यादि श्रुतिस्तस्मादेव विमुक्तं चेत्तु ननु नवादिदर्शनादिकारो नृता निश्चयापवादावच्छ्रुत्याः श्रुत्युक्तमात्रेति यदुक्तं
 नेव पश्यतीति। अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यार्थवमवगच्छं शक्यं नैवमुक्त्यादिश्रुतीनां निराकारार्थं प्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति। प्रत्यक्षं उ
 तास्मादन्यार्थवमवगच्छते। तथा हि तत्रैतदुक्तं मुत्यति तं सोम्य विजानीहि नेदममूलं न विषातीत्युपन्यस्योदके सतएवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयवैद
 र्शयति यतो वा इमानि जायते। येन जातानि जायते। यत्पयं त्यन्ति संविशन्ति तद्विजिज्ञासन् तद्भूते विवा एवमुक्त्यादिश्रुतीनां मेकात्म्यावगमपरवाच्य
 त्रिकशक्तियोगो वृत्तलणं तस्य गतव्यं उपायं न तस्य प्राणा उक्ता मिति वृत्तलणं सत्त्वं वृत्तलण्येतीति वपरस्मिन् वृत्तलणमिति वारयति। तद्यथा तत् स्पष्ट
 त्वेकेषामित्यत्र गतिकल्पनायां वगता जीवो गंतव्यस्य वृत्तलणं वयं विकारो न्योवानतः स्यादत्यंत तादात्म्यमनानुपपत्तेः यद्येवैततः किं स्यादिति॥

२१४

८

उच्यते। यद्येकदेकारे शस्येनेकदेविनो नित्यं मवात्र न ब्रह्मगमनमुपपद्यते। एकदे शैकदे शिव कल्पना वृत्तलणमुपपन्नानि रवयवप्रयि
 विकारपक्षे तत्तुल्यविकारिणापि विकारिणा। अतः न हि वा दोषरात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते परित्यगि नाव प्राप्ते विकारावयवपक्षे
 त्योषततः स्फुरवा वृत्तलणः ससारगुप्तमनस्य न वृत्तलणं मयान् एव जीवो वृत्तलणः कोणुर्वापी मध्यमपरिमाणो न विमुक्तमिति चापि वेगमनानुप
 पत्तिर्मध्यमपरिमाणवेदानि च प्रसंगोऽप्युपेयि च तस्मात् शरीरवेदनानुपपत्तिः प्रतिषिद्धे वापु वमध्यमपरिमाणवेदिविज्ञारेण प्रसंगोऽप्युपपत्तिः परस्माद्वा
 यवे जीवस्य तत्र मर्यादादिशास्त्रबाधप्रसंगः विकारावयवपक्षे योरपि समानोऽप्युपपत्तिः। विकारावयवयोश्च दत्तो न न्यवादोऽप्युपपत्तिरिति चेत् न नृरावे
 नुपपत्तेः सार्वभौमेषु पक्षे धर्मिणोऽप्युपपत्तिः प्रसंगः ससार्यात्मवानतिष्ठति रतिवत्तौ वाच्यपनावा प्रसंगो वृत्तलणं त्वाननुपपत्तिः दानु केचिदुत्पत्ति
 नित्यानि नैमिषि। निव कर्माण्युत्थीयते प्रत्यवायानुत्पत्तये काम्यानि प्रतिषिद्धानि वपरिक्रियंते चर्गवरकानवासायेसां प्रतदिहापनो ग्यानि वकर्माण्य
 एपनो गे नैव लक्ष्यं इत्यातो वर्तमानदेहपाता इह देहांतरप्रतिस्थानकारणानावात्स्वरूपा वच्छा नलक्षणा कैवल्ये विनापि वृत्तलणं तत्तयैवं वृत्तस्य
 सतीति तदस्य मोक्षानावात्तच्छास्त्रेण केन वित्यतिपादितं मोक्षार्थी तस्मात्तद्विदितं मनीषिकया विनृत्तं किंतं यस्मा कर्मनिमित्तः ससार
 ससारमिति तदस्य मोक्षानावात्तच्छास्त्रेण केन वित्यतिपादितं मोक्षार्थी तस्मात्तद्विदितं मनीषिकया विनृत्तं किंतं यस्मा कर्मनिमित्तः ससार
 जंतोः येनाद्यंते। तेषां विरुद्धफलानां युगपदपनो गान्नैव वात्त कानि विवृत्तवाच्यराणी देहजन्मा मिति कानि विवृत्तदेशकालनिमित्तं प्रतीक्षाणां तदस्य
 तत्त्वेषामवशिष्टानां संप्रति नोपपत्तेर्न च एणां नैव वाच्यं यावत्तत्तव रितस्यापि वर्तमानदेहोऽंतरनिमित्तं वाच्यं तदिति चेत्। कर्मविषयज्ञाव
 नि

निदिश्य तद्यदहरमणीयेवरणास्तुः शेषोऽस्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां स्यादेतन्नान्यनैमिषिकानितेषां सपणानितविष्टं नानि। मन्त्राविशधीना वाचसतिहिवि
 रोयेक्षणस्तपकनावोत्तवति। नवजनांतरसेवितानां निश्चयनिमित्तिकैरश्विरोधः। अद्विरूपवाविरोधाऽपितानां अश्विरोधः। अतिविरोधेन वत्तपणो
 नवजावलादेहांतरनिमित्तानावमिदिः। अततनिमित्तवोपायः। अश्वसितस्याप्यशेषक्षणानवगमा। नवनिश्चयानिमित्तिकावृत्तानां अत्यवायावृत्तानिमात्रे
 नवजनांतरांतरांतरिप्रमाणमक्षिफलांतरस्याप्यनुनिष्ठादिनः। नवजावात्स्मरतिप्राप्यैव। तद्यथाप्राप्त्यर्थे निमित्तेकायागंधइत्यनृत्यद्यतेएवैव
 प्रीवपीमाणमथोऽनुत्यद्यैतदतिनवासतिसम्यग्दर्शनेन शरीरानाकां प्रतियिद्वर्जवैजन्मप्रायणांतरालेकेन वित्यतिशयं शक्यं। निष्ठानामपि अस्मा
 प्यथैव नानाशेषे। एतद्यं उपवति। तथापि निमित्तानां वस्यैव नानावर्जानां नवजावत्स्मरतिप्राप्यैव। तद्यथाप्राप्त्यर्थे निमित्तेकायागंधइत्यनृत्यद्यतेएवैव
 कांक्षितं शक्यं। वत्तनावपरिहार्यवालाऽस्यादेत कर्तव्यं नानावर्जानां नवजावत्स्मरतिप्राप्यैव। तद्यथाप्राप्त्यर्थे निमित्तेकायागंधइत्यनृत्यद्यतेएवैव
 नाशक्तिमजावेका। अथप्रसवस्याऽर्चिवारवानां यथापि स्यात्तत्केवलाशक्तिः कार्यमारुताते। नापस्याऽन्यानि निमित्तान्यतएकाकिनीयाछितानां परोधतीति।
 तन्नानि निमित्तानामपि शक्तिसत्तणे नयं वैधेन नित्यं वंश। तस्मा कर्तव्यं नानावर्जानां नवजावत्स्मरतिप्राप्यैव। तद्यथाप्राप्त्यर्थे निमित्तेकायागंधइत्यनृत्यद्यतेएवैव
 त्याशक्तिः। अतिश्रुतान्यः परोधति यतेयनायेति ज्ञानादयं मोक्षमार्गं वारयति। परस्मादन्यावेपि जीवस्य सैव वद्वारलोपप्रसंगः प्रत्यक्षादिप्रमाण
 प्रवृत्तिरिति विज्ञा। प्राक्प्रबोधनश्च प्रवृत्तवत्तदप्युपपत्तेः। आश्रययत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिना प्रबुद्धविषये प्रत्यक्षे
 सादित्यवहारमुक्ता पुनः प्रबुद्धविषये नवस्य सर्वमात्मैवास्तु केन न कपयेदित्यादिना तदनावंदनीयं। तदेव परब्रह्मविद्ये गीतव्यादिविज्ञान